

शब्द रुची

अखिल ऑस्ट्रेलिया मराठी संमेलन विशेषांक
सप्टेंबर २०२२ • मूल्य १० रु. • पृष्ठे ६४

मॅग्नेटिक महाराष्ट्र

प्रमुख औद्योगिक समूह

- **मुंबई-ठाणे-रायगड 194000 एकर**
अभियांत्रिकी | अन्न प्रक्रिया | वाहन उद्योग व सुटे भाग | रस्तेबांधणी | औद्योगिकनिर्माण
- **पुणे-धाकण-तळेगाव-सातारा 12000 एकर**
डाटा सेंटर | रत्ने व आभूषणे | अभियांत्रिकी | अन्न प्रक्रिया | यान्त्रिक व सुटे भाग | इस्वीपीए लॉजिस्टिक्स
- **नाशिक-मालेगाव-अहमदनगर 14000 एकर**
अन्न प्रक्रिया | वैद्यकीय उपकरणे | इस्वीपीए | अभियांत्रिकी
- **औरंगाबाद (AURIC, DMIC) - जालना 12000 एकर**
अन्न प्रक्रिया | वाहन व सुटे भाग | इस्वीपीए | वस्त्रोद्योग
- **नागपूर - अमरावती 18000 एकर**
अंतराळ आणि संरक्षण | अभियांत्रिकी | वस्त्रोद्योग | अन्न प्रक्रिया

महाराष्ट्र : देशाचे आर्थिक शक्तीकेंद्र

- **भारतातील सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था**
महाराष्ट्राचे एकूण देशांतर्गत उत्पादन मूल्य 802 अब्ज बिलियन डॉलर्स, भारताच्या एकूण देशांतर्गत उत्पादनामध्ये 9.4% योगदान
- **थेट परदेशी गुंतवणुकीमध्ये सर्वाधिक वाटा**
2000-2020 कालावधीत 180 अब्ज बिलियन डॉलर्स थेट परकीय गुंतवणुकीस आकर्षित केले | भारताच्या एकूण वाटात 30% योगदान
- **उत्पादनात अग्रेसर**
भारताच्या एकूण औद्योगिक उत्पादनात महाराष्ट्राचे 9.4% योगदान
- **IPRS मध्ये सर्वोत्तम औद्योगिक क्षेत्रे**
केंद्र सरकारच्या उद्योग संवर्धन आणि अंतर्गत व्यवहार विभागामार्फत (DPHIT) इन्स्ट्रियल पार्क रेटिंग सिस्टीम (IPRS) अहवालानुसार महाराष्ट्रात देशातील सर्वाधिक सर्वोत्तम औद्योगिक क्षेत्रे
- **उत्तम कायदा व सुव्यवस्था**
महाराष्ट्र राज्य हे प्रगतिक प्रशासन व धोरण सातत्यासाठी ओळखले जाते
- **निर्यातीत अग्रगण्य**
महाराष्ट्राचे निर्यात मूल्य सर्वाधिक आहे. भारताच्या एकूण निर्यातीत 2.9% योगदान
- **सर्वातम गुणवत्तेचे मनुष्यबळ**
भारतातील सर्वाधिक म्हणजे 62% रोजगार क्षमता गुणवत्ता महत्वाकांक्षी आहे.
- **समृद्ध पायाभूत सुविधा**
3 आंतरराष्ट्रीय आणि 93 देशांतर्गत विमानतळ, 2 प्रमुख व 43 लहान बंदरे आणि सर्वाधिक ऊर्जा क्षमता.

मॅग्नेटिक महाराष्ट्र 2.0 : आधारभूत सुधारणांचा प्रारंभ

1. **प्लग अँड प्ले पायाभूत सुविधा - 6 क्षेत्रे | 14940 एकर | 840 शेड्स**
100% पर्यावरणसुरक्षित वातावरणात पायाभूत सुविधांनी सुसज्ज अशा परवडणाऱ्या भाळ्यात उपलब्ध शेड्स, संपूर्ण सोयीसुविधा, मिनासाची सोय, मॉड्युलर जागा ताकाळ वापरण्याची थेट परदेशी गुंतवणूकदारांना युवा.
2. **महा परवाना - 20+ विभाग | 900+ परवाना**
थेट परदेशी गुंतवणूकदारांना 80 तासांत व्यवहार सुरु करणे शक्य व्हावे यासाठी लागणाऱ्या वैधानिक निकषांची पूर्तता करणारी एक-सिडकी मंजूरी योजना.
3. **महा रोजगार - 3.93 लाख इष्टक उमेदवार | 2,920 निकोले | 83,830 रोजगार**
महाराष्ट्रात प्रचंड संख्येने उपलब्ध असलेल्या कौशल्याने समृद्ध अशा स्थानिक गुणवत्ता रोजगार मिळवून देण्यासाठी नवीन आणि संभाव्य गुंतवणूकदारांना सहज्या करण्याच्या उद्देशाने 10 क्षेत्रातील 240 पेक्षा अधिक रोजगार असलेल्या सर्वांत औद्योगिक रोजगार पोर्टलचे जुलै 2020 मध्ये उद्घाटन करण्यात आले.
4. **गुंतवणूकदार प्रथम योजना - 923 सामंजस्य करार भागीदारांसाठी नेमणूक | 90 गुंतवणूक सोबती (केले)**
संपूर्ण देखरेख आणि गुंतवणूकदारांना अतिरिक्तपणे आवश्यक सहज्या पुरवठ्याच्या उद्देशाने निवेशकशिप मॅनेजर (आरएम) आणि रिसेशनशिप एक्झिक्युटिव्ह (आरई) नियुक्त करण्यात आले आहेत.

गुंतवणूक करारांवर स्वाक्षरी

कोविड आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून जून 2020 ते मे 2022 या कालावधीत एमआयडीसी आणि उद्योग विभाग यांनी एकत्रितपणे देश-विदेशातील आघाडीच्या गुंतवणूकदारांबरोबर 6,29,044 कोटी रुपयांचे आणि 8,30,202 रोजगार निर्मितक्षमतेचे 923 सामंजस्य करार केले.

- **मॅग्नेटिक महाराष्ट्र 2.0, जून व जुलै 2020 - रु 98,626 कोटी | 98,029 रोजगार**
सामंजस्य करार - 14 | आधारभूत क्षेत्रे - रसायने, वाहन, इस्वीपीए, तेल आणि वायू | प्रमुख राष्ट्रे - युएसए, जपान, सिंगापूर, दक्षिण कोरिया
- **मॅग्नेटिक महाराष्ट्र 2.0, नोव्हेंबर 2020 - रु 38,229 कोटी | 23,922 रोजगार**
सामंजस्य करार - 14 | आधारभूत क्षेत्रे - डाटा सेंटर, लॉजिस्टिक्स, इलेक्ट्रॉनिक्स | प्रमुख राष्ट्रे - स्पेन, युनायटेड किंग्डम, जपान, सिंगापूर, भारत.
- **मॅग्नेटिक महाराष्ट्र 2.0, डिसेंबर 2020 - रु 69,082 कोटी | 2,49,320 रोजगार**
सामंजस्य करार - 24 | आधारभूत क्षेत्रे - डाटा सेंटर, लॉजिस्टिक्स, इलेक्ट्रॉनिक्स | प्रमुख राष्ट्रे - भारत.
- **मॅग्नेटिक महाराष्ट्र 2.0, जुलै 2021 - रु 91,400 कोटी | 4,000 रोजगार**
सामंजस्य करार - 2 | आधारभूत क्षेत्रे - तेल आणि नैसर्गिक वायू, अन्न उर्जा | प्रमुख राष्ट्रे - ऑस्ट्रेलिया, भारत
- **मॅग्नेटिक महाराष्ट्र 2.0, सप्टेंबर 2021 - रु 34,400 कोटी | 90,000 रोजगार**
सामंजस्य करार - 2 | आधारभूत क्षेत्रे - अन्न उर्जा | प्रमुख राष्ट्रे - भारत
- **मॅग्नेटिक महाराष्ट्र 2.0, ऑक्टोबर 2021 - रु 2,223 कोटी | 9,240 रोजगार**
सामंजस्य करार - 9 | आधारभूत क्षेत्रे - विद्युत याने | प्रमुख राष्ट्रे - युके.
- **मॅग्नेटिक महाराष्ट्र 2.0, नोव्हेंबर 2021 - रु 94,698 कोटी | 99,324 रोजगार**
सामंजस्य करार - 24 | आधारभूत क्षेत्रे - लॉजिस्टिक्स, ऑटो कॉम्पोनेंट्स, ऑक्सिजन मॅन्युफॅक्चरिंग, डेटा सेंटर, जैवधन | प्रमुख राष्ट्रे - जपान, सिंगापूर, स्वीडन, कोरिया, जर्मनी, इटली व भारत.
- **मॅग्नेटिक महाराष्ट्र 2.0, डिसेंबर 2021 व जानेवारी 2022**
रु 4,492 कोटी | 8,920 रोजगार
सामंजस्य करार - 93 | आधारभूत क्षेत्रे - जैव-इंधन, IT/ITES, तांत्रिक वस्तू, रसायने, ऑटो, इलेक्ट्रॉनिक्स | प्रमुख राष्ट्रे - फ्रान्स आणि भारत
- **मॅग्नेटिक महाराष्ट्र 2.0, मे 2022**
रु 20,889.80 कोटी | 96,804 रोजगार
सामंजस्य करार - 24 | आधारभूत क्षेत्रे - आयटी पार्क, आयटी - आयटीएस आणि डेटा केंद्रे, वस्त्रोद्योग, अन्न प्रक्रिया, पेपर आणि पल्प, अभियांत्रिकी आणि पोलाद, अन्न उर्जा, लॉजिस्टिक्स, तेल व वायू | प्रमुख देश - सिंगापूर, इटालीया, युएसए, दक्षिण कोरिया आणि जपान.

एकूण गुंतवणुकीस चालना - रु 6,29,044 कोटी

गुंतवणूक करार - 2,60,000 कोटी

(जून 2020 ते मे 2022)

थेट परकीय गुंतवणूक - रु 2,22,904 कोटी

(ऑक्टोबर 2019 ते मार्च 2022)

नियमित गुंतवणूक - रु 62,963.68 कोटी

(डिसेंबर 2020 पासून)

प्रमुख कॉरिडॉर भागीदारांबरोबर धोरणात्मक गुंतवणूक सहकार्य करार:

- युएस - इंडिया स्ट्रॅटेजिक पार्टनरशिप फोरम (युएसआयएसपीएफ), युएसए साठी
- कोरिया-ट्रेड इन्व्हेस्टमेंट प्रमोशन एजन्सी, (केओटीआरए), दक्षिण कोरिया साठी
- युनायटेड किंग्डम - इंडिया बिझनेस कौन्सिल, (युकेआयबीसी), युके साठी
- वर्ल्ड असोसिएशन ऑफ इन्व्हेस्टमेंट प्रमोशन एजन्सीज (डब्ल्यूआयपीए)
- इंडो फ्रेंच चॅंबर ऑफ कॉमर्स अँड इंडस्ट्री (आयएफसीसीआय)
- आफ्रिका इंडिया इकॉनॉमिक फाउंडेशन (एआयईएफ)

उद्योग सफलता साधूनि: MIDC

मुख्य कार्यालय:
महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ
उद्योग साखरी, महाकाली कॅम्पस रोड, अंधेरी (पूर्व) मुंबई 400093
वेबसाईट: www.midcindia.org

प्रमुख कार्यालय:
महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ
8 (ए), 12 वा मजला, वर्ल्ड ट्रेड सेंटर कॉम्प्लेक्स 9, कक बरोड,
कुलाबा, मुंबई-400 004
वेबसाईट: www.midcindia.org

सारस्वत
बँक

सारस्वत को-ऑपरेटिव्ह बँक लि.
(शेड्युल्ड बँक)

सारस्वत बँकेतर्फे
सर्व गणेशभक्तांना
गणेशोत्सवाच्या हार्दिक शुभेच्छा

www.saraswatbank.com | [f](#) | [t](#) | [@](#) | [v](#) | [in](#)

॥ ग्रंथाली ॥ ❄ ॥

संपादक
डॉ. श्रीपाद भालचंद्र जोशी / डॉ. अजय देशपांडे

मूल्य ७५० रु.
सवलतीत ५०० रु.

संपादक
रमेश अंधारे

मूल्य १५०० रु.
सवलतीत १००० रु.

संपादक
विवेक पाटकर / हेमचंद्र प्रधान

मूल्य ७५० रु.
सवलतीत ५०० रु.

महाराष्ट्राच्या
हीरकमहोत्सवानिमित्त
'ग्रंथाली'ने प्रकाशित
केलेले तीन खंड

टपालखर्च
१५० रु.

अपरांतातील प्राचीन बोलीभाषा

वडवाळी शब्दकोश

अशोक परशुराम सावे
संपादन :
डॉ. अनंत देशमुख
चांगदेव काळे

महाराष्ट्रातल्या बोलीभाषांमध्ये जुन्या संतवाडय्यातील शब्द केवळ, परंतु नागरीकीकरणामुळे ते सुन झाले आहेत. हाच कारणासाठी मी शब्दकोश लिहिण्याची संकल्पना आणली. - अशोक सावे

मूल्य ६०० रु. सवलतीत ४०० रु.

आगल्या कर्तृत्वाने कागवर उसा उमटवला अशा अनिवासी मराठी कर्तृत्वधन-ज्ञानवंतांचा प्रेरणादायी प्रवास मराठी व इंग्रजीत उपलब्ध

गर्जे मराठी

लेखक
सुनीता गानू • आनंद गानू

मूल्य ६५० रु. सवलतीत ४०० रु. मूल्य १२५० रु. सवलतीत ७५० रु. मूल्य १००० रु. सवलतीत ६०० रु.

मराठी, इंग्रजी आणि हिंदी भाषांमध्ये एकाच पुस्तकात कर्णवधिसंघाटी भारतीय सांकेतिक भाषा शब्दसंग्रह

हस्तसंवाद

देवेंद्र पाटील

मूल्य ३५० रु. सवलतीत २०० रु.

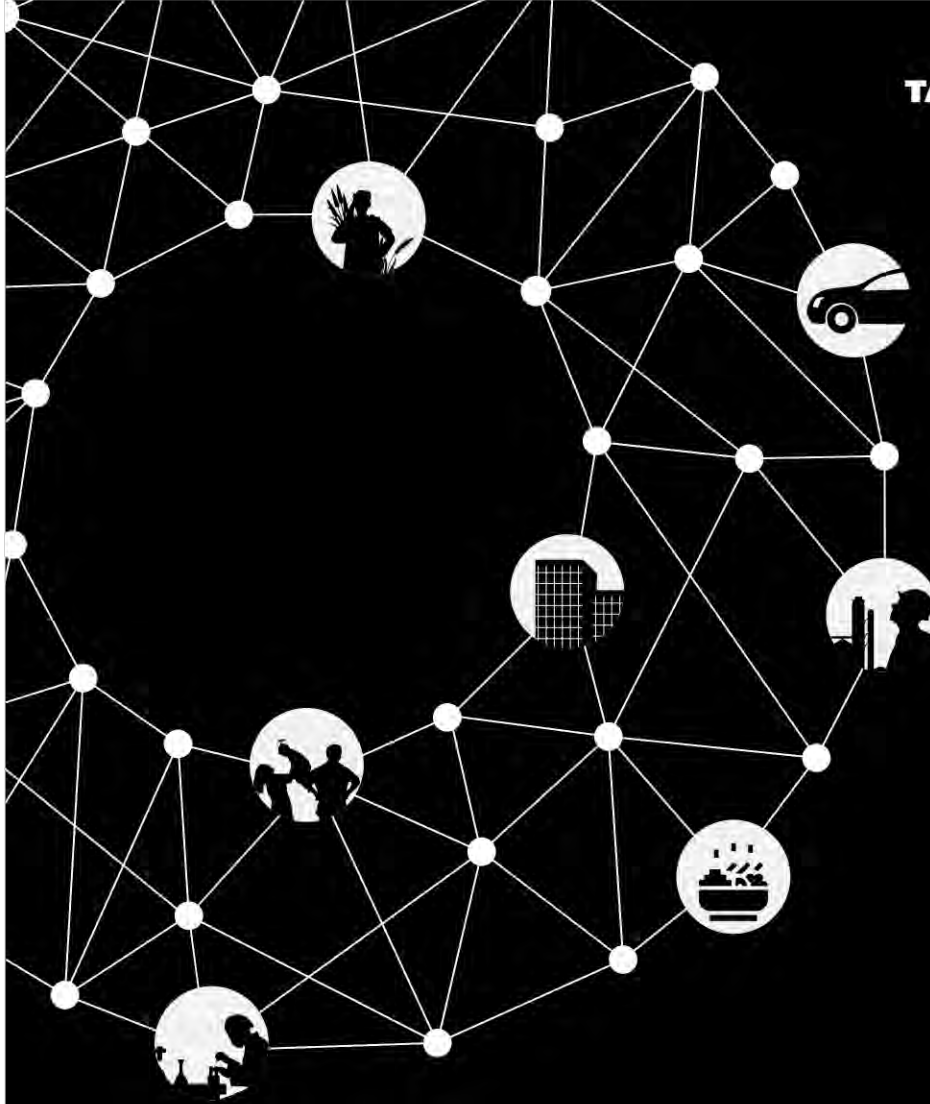
इंग्रजी थिसॉरसच्या धर्तीवर... मराठीत प्रथमच

संकल्पनाकोश (खंड १ ते ५) - सुरेश वाघे

विषय : धर्म, काळ, विश्व, प्राणी, वनस्पती • मानवी शरीर व जीवनावस्था, कुटुंबसंस्था
• नागरिक जीवन • गुणावगुण • मन व स्वभाव, ललितकला
मूळ किंमत ३२०० रुपये • सवलतीत २४०० रुपये • टपालखर्च १५० रु.

TATA CHEMICALS

Advancing Science for Sustainable Future

Sustainable development is a pathway to the future we want for all. At Tata Chemicals, we understand this and are committed to integrate environmental, social and ethical principles into our business.

We have the largest saltworks in Asia and are the 3rd largest soda ash manufacturer and the 6th largest sodium bicarbonate manufacturer in the world. Our Soda Ash goes into detergents used by 90 million households and also, used in one-fifth of India's beverage bottles. Our Silica solutions make tyres safer and durable. We're the pioneer in FOS products in India, prebiotic dietary fibers that promote gut and immune health. Our Agro Sciences for Crop Protection reaches 80% of India's District and 13 million farmers.

We're everywhere, delivering science-led chemistry solutions with a mission "To improve the quality of life of the communities we serve globally".

www.tatachemicals.com

AURIC

Aurangabad
Industrial
City
a DMIC node

Aurangabad Industrial Township Limited's AURIC, City with The Golden Address

Located in the heart of Maharashtra, **Aurangabad Industrial City (AURIC)** is one of India's leading investment destinations. The greenfield smart city is being developed across an area of 10,000 acres in the outskirts of Aurangabad & is a part of the ambitious Delhi Mumbai Industrial Corridor. A Special Purpose Vehicle formed by a joint venture between National Industrial Corridor Development Corporation Limited (NICDC) & Maharashtra Investment Development Corporation (MIDC) – **Aurangabad Industrial Township Limited (AITL)** – has been set up to develop the planned city. The Dighi Port Industrial Area (DPIA), a state-of-the-art Industrial node, is also being developed by AITL in western belt of Maharashtra over an area of 6000 acres to facilitate economic prosperity of the state.

Highlights

- ✓ Reliable 24-hours power supply
- ✓ Effluent Treatment Plants
- ✓ Well-connected Road-Rail-Air
- ✓ Walk to Work Concept
- ✓ Online Application & Single Window Clearance
- ✓ Environment Clearance Obtained
- ✓ E-Land Management System
- ✓ Obtained Power Distribution License

Invest in AURIC - India's first greenfield industrial smart city
&
be a part of the future

Present Investors

AURIC facilitates business operations of more 100+ companies at present

To know more about AURIC please visit www.auric.city

अखिल ऑस्ट्रेलिया मराठी संमेलन विशेषांक
सप्टेंबर २०२२, वर्ष नववे
अंक पाचवा, मूल्य १० रु.

संपादक : सुदेश हिंगलासपूरकर
कार्यकारी संपादक : अरुण जोशी
मुखपृष्ठ : सतीश भावसार

कार्यालयीन संपर्क

कॉम्प्युटर युनिट – योगिता मोरे, अनिरुद्ध गद्रे

shabdruchee@gmail.com

जाहिरात प्रसिद्धी – धनश्री धारप

granthaliad@gmail.com

वितरण – हरिप्रसाद जयस्वाल, सौमित्र शिंदे

वेबसाइट डिझाइन व डिजिटल एडिटिंग

सचिन पिळणकर, समीर कदम

साहाय्य – अर्चित नागवेकर

केवळ वार्षिक वर्गणी स्वीकारली जाईल.

वार्षिक वर्गणी ४०० रुपये

डिमांड ड्राफ्ट, म.ऑ. 'ग्रंथाली' नावे

पत्रव्यवहार/वर्गणी पाठवण्याचा पत्ता

ग्रंथाली, १०१, १/बी विंग, 'द नेस्ट', पिंपळेश्वर को-ऑप.

हौसिंग सोसायटी, टायकलवाडी, स्टार सिटी सिनेमासमोर,

मनोरमा नगरकर मार्ग, माटुंगा (प), मुंबई ४०००१६

फोन : २४२१६०५०

granthali02@gmail.com

www.granthali.com

अंकासाठी लेख व प्रतिक्रिया खालील मेलवर पाठवावी.

shabdruchee@gmail.com

ऑफिस वेळ : सकाळी १२ ते सायं. ६

संपर्क/फोन/पुस्तके खरेदी करण्यासाठी

अंकात प्रसिद्ध झालेली मते ज्या त्या व्यक्तीची. 'ग्रंथाली' चळवळीचे 'शब्द रुची' हे व्यासपीठासमान मासिक आहे. त्यात सर्व छटांच्या विचारांना स्थान आहे. मात्र त्याच्याशी 'ग्रंथाली' विश्वस्त संस्था व तिचे विश्वस्त सहमत आहेत असे नव्हे.

अनुक्रम

राजीव जोशी / ९

नाटकांचे देशी-विदेशातील प्रयोग आणि माध्यमाचे भवितव्य!

डॉ. लतिका भानुशाली / १४

अखिल ऑस्ट्रेलिया मराठी संमेलन

अध्यक्ष यशवंत जगताप यांच्याशी संवाद

किरण येले / १८

त्याच्या अभिनयात संपूर्ण समाज दिसतो

नीरजा / २०

जगण्याशी सम न साधू शकलेली कवयित्री

राजीव जोशी / २५

ऑस्ट्रेलियातील मराठी नाट्यप्रेमी आणि त्यांची नाट्यचळवळ

किरण येले / २८

स्वाती पाटील : उद्याची कथाकार

डॉ. वीणा सानेकर / ३३

साहित्यातला वसंतोत्सव

राजीव श्रीखंडे / ३६

द पिक्चर ऑफ डोरिअन ग्रे – ऑस्कर वाइल्ड

शरद काळे / ४१

आपण निसर्गाकडून काय काय घेतो?

विजयराज बोधनकर / ४५

शहरचनेचे अद्भुत चित्रकार

राजेश बेहेरे / ४८

नीला भागवत : आनंदाचे झाड

प्रकाश दुधलकर / ५०

निर्भय अनंत पाटील

ग्रंथाली-प्रतिभांगण वृत्तांत / ५३

'ग्रंथाली' ग्रंथपाने / चांगदेव काळे / ५६

अमेरिकेत अटलांटिक सिटी येथे बृहन्महाराष्ट्र मंडळाचे द्विवार्षिक अधिवेशन पार पडले. 'ग्रंथाली'ने सहभाग घेतलेले हे सलग सोळावे अधिवेशन. गेली तीस-बत्तीस वर्षे 'ग्रंथाली' या अधिवेशनात पुस्तके मांडून सहभागी होते. मराठी साहित्य आणि संस्कृती याविषयी काही उपक्रम घडत असल्यास त्यात 'ग्रंथाली'चा सहभाग असतो, मग तो एखाद्या तालुक्यातील ग्रामीण साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षाने, महाराष्ट्राबाहेरील मराठी सारस्वतांच्या संमेलनाच्या अध्यक्षांचे भाषण 'शब्द रुची'त प्रसिद्ध करणे असो की प्रत्यक्ष ग्रंथप्रदर्शन नेऊन असो.

बृहन्महाराष्ट्र मंडळाप्रमाणेच ऑस्ट्रेलियातही त्रैवार्षिक मराठी संमेलन भरते. या वर्षीचे अखिल ऑस्ट्रेलिया मराठी संमेलन २३ ते २५ सप्टेंबर दरम्यान मेलबर्न येथे होणार आहे. तेथे असे संमेलन जवळपास अठ्ठावीस वर्षे होत आहे. या वर्षी 'ग्रंथाली' प्रथमच त्यात सहभागी होणार आहे. अमेरिकेतील संमेलनास ग्रंथालीच्या विशेष योजनेला उत्तम प्रतिसाद मिळाला. तीस कथांच्या चार ऑडिओ क्लिप आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमाची एक व्हिडिओ क्लिप, ग्रंथालीचे कोणतेही एक पुस्तक आणि दोन वर्षे 'शब्द रुची' मासिकाची डिजिटल प्रत मिळेल अशी ही योजना होती. ठरावीक मूल्यात ती वाचकांना उपलब्ध केली होती. अशीच योजना मेलबर्न संमेलनासाठी आखली आहे. गेल्या दोन वर्षांतील निवडक पुस्तके, अशोक सराफ यांच्या वयाच्या पंचाहत्तर वर्षपूर्तीनिमित्त प्रसिद्ध 'मी बहुरूपी' हे त्यांच्या अभिनयप्रवासाचे आत्मकथन आणि त्यांच्या पंचाहत्तर छायाचित्रांचे प्रदर्शनही ऑस्ट्रेलियात असणार आहे.

ऑस्ट्रेलियातील या वर्षीच्या संमेलनाच्या कार्यकारी समितीचे अध्यक्ष यशवंत जगताप यांनी तेथे होणाऱ्या संमेलनाबाबत आणि एकूणच मराठी मंडळींच्या उपक्रमांबाबत दिलेली माहिती या अंकात प्रसिद्ध केली आहे. ग्रंथालीच्या विश्वस्त डॉ. लतिका भानुशाली यांनी त्यांची मुलाखत घेतली आहे. 'ऑस्ट्रेलियातील मराठी नाटक' या विषयाचा धांडोळा राजीव जोशी यांनी घेतला आहे; तर त्यांनीच 'आमने-सामने' हे नाटक ऑस्ट्रेलिया संमेलनात सादर करणाऱ्या मंगेश कदम व लीना भागवत यांची देशी-परदेशी नाटकाला मिळणारा प्रतिसाद, कोरोनात्तर काळ, नाटक करण्या-पाहण्याची ऊर्मी याबद्दल घेतलेली मुलाखतही या अंकात आहे.

चतुरस्र व्यक्तिमत्त्व, राष्ट्र सेवादलाचे अध्वर्यू, मुख्यतः कवी म्हणून रसिकांच्या मनात असलेले वसंत बापट यांची जन्मशताब्दी झाली. त्यांच्या काव्यलेखनावर आणि त्यांच्या कालसुसंगत व्यक्तिमत्त्वाबाबत वीणा सानेकर यांनी लिहिले आहे. राजेश बेहेरे यांनी प्रसिद्ध ख्यालगायिका नीला भागवत यांच्या ऐंशीव्या वाढदिवसानिमित्त काही हृद्य आठवणी सांगितल्या आहेत. किरण येले यांनी नुकताच राष्ट्रीय पुरस्कार लाभलेल्या सौमित्र तथा किशोर कदम यांच्या अभिनयाचे आणि तो साकारताना केलेल्या विचारांचे उत्तम विश्लेषण केले आहे. नीरजा यांनी रजनी परुळेकर यांचे व्यक्तित्व आणि कवितेचे भावविश्व उलगडले आहे.

ज्याची वाचकांमध्ये उत्सुकता वाढली आहे ती राजीव श्रीखंडे यांचे अभिजात इंग्रजी पुस्तक आणि त्याचा लेखक यांची ओळख करून देणारे 'ग्लोबल ग्रंथपरिचय', शास्त्रज्ञ शरद काळे यांचे 'आपले निसर्गरूप', विजयराज बोधनकर यांचे 'चित्रगुज पश्चिमेचे' आणि प्रकाश दुधलकर यांचे सदर ही सदरे आहेत. याशिवाय गेल्या अंकापासून सुरू झालेल्या 'उमलती अक्षरे' या सदरात स्वाती पाटील या लेखिकेची ओळख करून दिली आहे.

'ग्रंथाली Listen' या नव्या उपक्रमाबाबत सकारात्मक प्रतिसाद लाभतो आहे. त्या दृष्टीने अधिक काही करण्याचा 'ग्रंथाली'चा मानस आहे. भारतीय स्वातंत्र्याला पंचाहत्तर वर्षे झाली. त्याचे औचित्य साधून 'ग्रंथाली-प्रतिभागण' या यूट्यूब चॅनेलचा शुभारंभ केला. अशा विविध योजनांतून 'ग्रंथाली' वाटचाल करत आहे. granthali watch या यूट्यूब चॅनेलवर होणारे उपक्रम रसिकांत प्रिय आहेत.

पुढचा अंक दिवाळी विशेषांक असेल. ऑक्टोबर-नोव्हेंबर असा हा अंक रोचक आणि माहितीपूर्ण साहित्य घेऊन येईल. 'वारसा' हा विषय असलेल्या या अंकात विविध क्षेत्रांतील दोन पिढ्यांनी समाजाला जो आनंद दिला, आपले आयुष्य समृद्ध केले अशा काही व्यक्तिमत्त्वांबद्दलचे लेख अंकाची विशेषता असेल.

दरवर्षीप्रमाणे याही वर्षी 'ग्रंथाली' दिवाळी अंक संच योजना घेऊन येत आहे. यातील अंक लवकरच जाहीर होतील. ही खास योजना दिवाळी अधिक आनंदाची करेल, हे नक्की. संचातील अंक व त्यासोबत खास भेट आपल्याला लवकरच कळेल. त्यासाठी 'ग्रंथाली'च्या संपर्कात राहा. आपला संच लगेच नोंदवालय, आपल्या आप्तांसाठी, एखाद्या संस्थेसाठीही नोंदवाल याची खात्री वाटते.

— अरुण जोशी
कार्यकारी संपादक

राजीव जोशी

नाटकांचे देशी-विदेशातील प्रयोग आणि माध्यमाचे भवितव्य!

एखादे मराठी नाटक आता महाराष्ट्राबाहेर, देशाबाहेर जाणे ह्यात काही अप्रूप राहिलेले नाही. कारण चंद्रलेखा, सुयोग, प्रशांत दामले fan foundation अशा मराठी नाट्य-निर्मात्यांनी गेल्या काही दशकांत जगभरात विदेशदौरे केलेले आहेत. त्यामुळेच गेल्या तीस-पस्तीस वर्षांत इथल्या रंगमंचावर आलेली उत्तम-लोकप्रिय नाटके परदेशस्थित मराठी रसिकांना पाहायला मिळत होती. म्हणजे एकेकाळी पणशीकर-शिलेदार अशा निर्मात्या मंडळींनी गेल्या शतकातील साठ-सत्तरच्या दशकांत महाराष्ट्राच्या खेडोपाड्यात गैरसोयी असताना आपल्या नाटकांचे प्रयोग केले होते. आता विमानप्रवास परवडणारा झाल्याने विदेशातील काही मुख्य शहरांमध्ये प्रयोग होत आहेत. ही बाब कक्षा विस्तारणे म्हणून महत्त्वाचे आहे. परंतु गेल्या दोन वर्षांतील कोरोनाकाळ, कोविड

परिस्थितीमुळे जगातील मानवी समाजाचा थेट संपर्क तुटला होता. इंटरनेट असल्याने सोशल माध्यमांद्वारे संपर्क चालू राहिलेला होता. करमणुकीची जिवंत माध्यमे तर ठप्प झाली होती, पण मोबाइल-नेट-ओटीटी आणि रेडिओ-टीव्ही ह्यातून मिळणारे मनोरंजनच उपलब्ध होते. हळूहळू सारे जग पूर्ववत होत राहिले. जीवनचक्र सुरळीत झाल्यावर साहजिकच जिवंत कलाप्रकाराची लोकांना याद आली. म्हणजे आपल्याकडे तरी सुरुवात झाली. पण जगात काय घडत असेल? अलीकडे प्रशांत दामले विदेशदौऱ्यावर जाऊन आले. लवकरच मंगेश कदम-लीना भागवत या लोकप्रिय जोडीच्या 'आमने-सामने' नाटकाचे अमेरिका व ऑस्ट्रेलिया या देशांत

'आमने-सामने' मध्ये मधुरा देशपांडे, रोहन गुजर, लीना भागवत आणि मंगेश कदम

बृहन्मराठी संमेलनात खास प्रयोग होत आहेत. अमेरिका दौऱ्याला प्रारंभ करण्यापूर्वी दोघांनी दिलेली ही खास मुलाखत. अनेक ताज्या प्रश्नांचा वेध घेणारी उत्तरे देणारी.

गेली अनेक वर्षे मराठी नाटकांचे परदेशांत दौरे होत आहेत. तुम्ही दोघे सर्वप्रथम परदेशदौऱ्यावर कधी गेलात? त्या-त्यावेळचे अनुभव शेअर करू शकाल का?

मंगेश - मी पहिल्यांदा गेलो ते १९८४मध्ये 'वस्त्रहरण' नाटकाच्या विलायतदौऱ्यावर. तो पहिलावहिला अनुभव होता. पुढे २००० पासून सुधीर भट ह्यांच्या सुयोग संस्थेतर्फे आम्ही परदेशातील

अनेक देशांत चार-पाच नाटकांचे प्रयोग करू लागलो. एका 'लग्नाची गोष्ट', 'असा मी असामी', 'कबड्डी-कबड्डी' अशा अनेक नाटकांचे लंडन, अमेरिका, दुबई-मस्कत असे प्रयोग करत होते. सुधीर भट तिथे नाटके नेताना कॉमेडी, कौटुंबिक, गंभीर, सोशल अशी विविध पठडीची नाटके निवडत होता. म्हणूनच ती तिथल्या सर्व तऱ्हेच्या प्रेक्षकांना पसंत पडत होती. नेमका वयोगट सांगायचा तर फार पूर्वी तिथे जाऊन सेटल झालेला, पण ज्यांना पुल-वपु ह्यांचे साहित्य, तेव्हाचे मराठी नाटक-सिनेमा पाहिलेला प्रेक्षक असायचा. त्यांची नाटके बघायची भूक आमच्या दौऱ्यामुळे भागायची. दुसरा वर्ग असा की जो पस्तीस-चाळिशीत तिथे गेलेला आहे, त्यांना शनिवार-रविवारमध्ये दोन-दोन अशी चार नाटके पाहायला मिळायची. त्यांचे कलागूप, महाराष्ट्र मंडळ असे सांस्कृतिक ग्रुप असायचे. तेव्हा आजच्याप्रमाणे कम्युनिकेशन व्यवस्था नसायची, त्यांना इथल्या वर्तमानपत्रात आलेली परीक्षणे, कलाकारांच्या मुलाखती पाठवून घ्यायचो. त्यामुळे तिथे प्रयोगाआधीचे वातावरण तयार व्हायचे. प्रेक्षकवर्ग अगदी सहकुटुंब तयारीला लागायचा. एखादे संमेलन असावे किंवा नाट्यमहोत्सव असल्यागत वातावरण असायचे. नाटक पाहताना इथे कुठेही प्रयोग करताना जसा रिस्पॉन्स मिळतो तशा हंशा-टाळ्या-दाद मिळायची. असे वाटायचे की आपण मुंबई-पुण्यातच प्रयोग करतो आहोत. मात्र तिथली त्यांची थिएटर वेगळी. नाटक संपले की इथल्याप्रमाणे तिथले प्रेक्षक कलाकारांना भेटणार, गप्पा मारणार. आमचे कलाकारही तितक्याच उत्साहाने प्रतिसाद देणार. असा सर्व माहोल असायचा. 'असामी'चा अनुभव सांगतो. अगदी यंग प्रेक्षक जे प्रथमच नाटक पाहायला यायचे, ते इम्प्रेस व्हायचे. एका ठिकाणी शो झाले की तिकडला प्रेक्षक आपल्या प्रतिक्रिया लागलीच दुसऱ्या ठिकाणी शो असेल तिथल्या प्रेक्षकांना कळवायचे. म्हणजे आपोआप माऊथ पब्लिसिटी व्हायची. पुढचे शो फुल्ल व्हायचे. तेव्हा आम्ही हॉटेल किंवा मोटेलमध्ये राहायचो.

लीना - माझा पहिला परदेश दौरा २०१५/२०१६ साली 'गोष्ट तशी गमतीची' या नाटकाने झाला. त्यात आम्ही दोघेही होतो. तोपर्यंत माझ्या सीरियल-सिनेमे ह्यामुळे तिथला प्रेक्षक मला ओळखत होता. पहिला प्रयोग मेलबर्नमध्ये. पडदा उघडला अन् समोर पाहते तर पाच हजारच्या आसपास प्रेक्षक! बघूनच हैराण. इतका मोठा ऑडियन्स कधी पहिला नव्हता. नाटक सुरू झाले. प्रेक्षक विचित्रवेळी हसायचे, रिस्पॉन्स नेहमीसारखा मिळत नव्हता. मी बैचेन झाले, तेव्हा मंगेश ह्यांनी सांगितले की थोडा अंदाज घे, वेळ दे. मोठा ऑडियन्स आहे, शिवाय स्क्रीन लावलेले आहेत. महाराष्ट्रातील प्रेक्षक व इथला ह्यांच्या प्रतिक्रिया-दाद देण्यात थोडा फरक असतो. चटकन हसणार नाहीत. वाक्ये फेकल्यावर किंचित वेळ जाऊ दिला नि मग चमत्कार झाल्यागत उत्स्फूर्त दाद-प्रतिसाद मिळत गेला. मला काम करताना खूप आनंद झाला.

पहिली फॉरेन टूर मला आणखी एका कारणाने वेगळी वाटली. इथे कसे backstageसाठी टीम असते. तिथे सेट लावणे, इस्त्री करणे ही कामे आम्हीच करायचो. स्टेपल करताना मजा यायची.

आपण लावलेल्या सेटवर आपण काम करतो अशी सुखद भावना असायची. सोफा तिथले वापरायचो, ते अधिक मऊ-मऊ असायचे, अनुभव-सवय नसल्याने एकदा बसलो की उठताना पंचाईत व्हायची. अमेरिकेत लाकडी सेट, तर दुबई-दोहात त्यांनी थर्माकोलचा सेट केला होता. रंगमंच खूपच प्रशस्त, म्हणजे इथल्या प्रयोगात लावलेला वन रूमचा सेट तिथे अगदी श्री बीएचकेमध्ये लावलेला दिसायचा. त्यामुळे हालचालींवर परिणाम व्हायचा. तिथे movement adjust करायला लागायच्या. सुरुवातीला हे अवघड वाटायचे, मग जमून गेले. पुढच्या विदेशदौऱ्यात इंटरनेट वगैरे आल्याने संपर्क, माहिती, संवाद सोपे झाले आहे. आम्हाला प्रयोगांत काय काय लागणार ते आधी कळवतो. ती मंडळी सर्व ज्ययत तयार ठेवतात. अगदी सेट म्हणून तिथे उपलब्ध असलेल्या बाबी म्हणजे टेबल-खुर्चीशिवाय पाणी, गजरा इत्यादी.

इथे मंगेश ताजी माहिती पुरवतो की यंदा तर आम्ही आमचा सेट हा बोटीने आधीच पाठवून दिलेला आहे. फर्निचर वगैरे... अर्थात संयोजकांनी खर्च दिला आहे.

पोस्ट कोविड मनोरंजनक्षेत्रांत विशेषतः नाटक क्षेत्रात काय व कसकसे बदल जाणवले व एकूणच नाटकांना मिळणारा प्रतिसाद कसा असू शकेल? कोरोनाकाळात सर्व व्यवहार ऑनलाइन झाले तसेच मनोरंजनदेखील ऑनलाइन पद्धतीने झाले, यापुढे रंगमंचावरील नाटकाला इथे आणि परदेशांत किती रिस्पॉन्स मिळेल? नाटक पाहण्यासाठी प्रेक्षक, विशेषतः तरुण येतील का? सर्वच एका मोबाइल क्लिकवर उपलब्ध असताना वेळ-पैसा खर्च करून प्रेक्षक नाटकांसाठी नाट्यगृहात येईल का? सविस्तर उत्तर अपेक्षित आहे

मंगेश - कोरोनाच्या लाटा कमी झाल्यावर सरकारने नाट्यगृहे पन्नास टक्के उपस्थितीत सुरू केली तेव्हा प्रेक्षक भयभीत होते. नाटक पाहण्याची इच्छा असली तरी भयानक आजाराचे प्रचंड सावट होते. अडीच-तीन वर्षांनंतर नाटक बघायला मिळणार म्हणून ओढ होती. मग परिस्थितीत सुधारणा होत गेली. भय कमी झाले, प्रतिबंधक उपाय आणि लस असे सर्व झाल्याने प्रेक्षकांची संख्या वाढू लागली. प्रशांत दामलेची नाटके पूर्वीप्रमाणेच हाऊसफुल्ल होऊ लागली. आमच्या 'आमने-सामने' नाटकाला प्रेक्षक गर्दी करू लागले. त्यांच्यातली भीती कमी झाली आहे. आम्हीही तिकिटार लिहितो प्रयोगादरम्यान सांगतो की मास्क वापरा. आगामी दौऱ्याबाबत सांगायचे तर तिथली मंडळी खूप उत्साहाने तयारी करताहेत, फोन येत आहेत, उत्साह आहे. अशा पॉझिटिव्ह साइन्स मिळत आहेत. सतत संपर्क होत आहेत, त्यातून वाटते की तिथला प्रेक्षकही पोस्ट-कोविड नवीन मराठी नाटक पाहण्यासाठी आसुसलेला आहे.

लीना - हो मागे आम्ही ऑस्ट्रेलियामध्ये गाडगीळ ह्यांच्या घरी उतरलो होतो. त्यांनी फोन करून सांगितले की याही वेळेस आमच्याकडेच या. तिथल्या तयारीची माहिती कळते तेव्हा असे जाणवते की डबल उत्साह निर्माण झालेला आहे. ड्रेसकोड ठरवताहेत, पैठणी कधी नेसायची अशा ग्रुपचर्चा सुरू आहेत. कारण त्यांच्यासाठी

मंगेश कदम आणि लीना भागवत

नाटक पाहणे म्हणजे एखादे संमेलन अटेंड करणे किंवा दिवाळी साजरी करण्यासारखेच असते. म्हणून यावेळी शंभर टक्के प्रतिसाद मिळेल असे वाटते.

मंगेश - प्रेक्षकांचा प्रतिसाद मळेल का? इथे काय नि तिथे काय प्रेक्षक गर्दी करतील का? तरुणांनी नाटकाला गर्दी केली पाहिजे. ह्याबाबत विचार करताना जाणवते की पूर्वी वातावरण वेगळे होते. आम्ही लहान असताना बालनाट्य चळवळ जोरात होती. रत्नाकर मतकरी, सुधाताई ह्यांनी बालवयातील मुलांना नाटकाची आवड लावली. पुढे त्याच प्रेक्षकांतील काही कलावंत झाले तर बाकीचे नाट्यप्रेमी प्रेक्षक झाले. नाटक बघणे हे त्यांच्यासाठी करमणुकीचे, आवडीचे अविभाज्य असे ठरून गेले. नाटक बघता बघता नाटकाचा रसास्वाद कसा घ्यावा हे त्यांना कळत गेले, यातून नाटक पाहण्याची सवय लागली, जोपासली गेली. आता ही प्रोसेस तितकी दिसत नाही. तेव्हा आमचे पालक बालनाट्ये पाहण्यासाठी नेत होते.

लीना - खरेच. तेव्हा सुंदर बालनाट्ये असायची. दीनानाथला जाऊन 'मधुमंजिरी' पाहिल्याचे आठवते. तेव्हाची बालनाट्ये मुलांच्या भावविश्वाशी संबंधित असायची. आता जे टीव्हीवर दिसते, त्याच विषयाची असतात. डोरेमान इत्यादी. मुळात तेव्हा लहान मुलांची नाटके करण्याचा व बघण्याचा दृष्टिकोन वेगळा असायचा. आता एकाच तिकिटात तीन-चार छोटी नाटके की एकांकिका? पाहायला मिळतात. त्यातून 'बालनाट्य' पाहतोय असे जाणवत नाही. माझ्या भाव्याचे उदाहरण देते. नुकतेच त्याने 'राजा सिंह' पाहिले, त्याला आवडले. आता शिबिरे भरवली जातात व त्यांच्या नाटकल्यांचा प्रयोग ठेवला जातो. आता पालकही मुलांना शिबिरात घालतात ते सीरियल-सिनेमांत काम मिळावे म्हणून. तेव्हा अशी काही अपेक्षा, उद्देश नसायचा. हा मूलभूत फरक आहे. मी तेव्हा हिंदी गाडी चली अनाडी की म्हणजे मराठीत गाजलेले - आला अडाण्याचा गाडा हे बालनाट्य केले होते. मुले, बाल-प्रेक्षक खूप एन्जॉय करायचे.

मंगेश - खरे सांगायचे तर आता जो एकूणच जगण्याला वेग

आलेला आहे. त्यामुळे हे सारे घडते आहे. काही बाबींना, कलेसाठी ठहराव आवश्यक आहे तोच कुठेतरी मिसिंग आहे. सर्व फास्ट हवे आहे, अगदी पी हळद आणि हो गोरी अशापद्धतीने. नाटक करण्याची प्रोसेस असते ती आत्मसात केली तर पुढे काही करतांना उपयोगी पडते. आता शिबिर केले की सीरियल करायची असते. तिथे एक दोन प्रोजेक्ट मिळतात. पुढे काय?

लीना - हो सीरियल म्हणजे 'करा आणि विसरा'! नाटक आणि त्यातील भूमिका प्रेक्षकांना कायम आठवत राहते हेच वैशिष्ट्य असते. नाटक करताना अभिनय येणे ही मुख्य अट किंवा गरज असते. पण मालिका करताना फक्त अभिनय महत्त्वाचा नसतो. त्यापलीकडे तुमचा लूक, तुम्ही 'reels' किती करता?, सोशल मीडियावर किती असता? तुम्हाला फॉलोअर्स किती? अशा अभिनयाव्यतिरिक्त बाबींना महत्त्व आहे. असे अन्य factor असणे आवश्यक झालेले आहे. आपल्यावेळी विवेकानंद वगैरे थोर मंडळी आदर्शवत होती, आता आदर्शांच्या कल्पनाच बदललेल्या आहेत. मराठी भाषा, शब्दोच्चार चांगले असायला पाहिजे ह्याकडे दुर्लक्ष होते. जबाबदारी, परिस्थिती असे शब्द न बोलणारे कलाकार मालिका करताना दिसतात. नाटकात असे नसते. आता नाटकातही पूर्वीसारख्या कसून तालमी होत नाहीत. वेगवान प्रवाह आहे. आपण ह्यात वाहत जायचे किंवा थांबायचे इतकेच! विरुद्धपण जाता येत नाही म्हणून सीरियल करताना आपण आपले काम करायचे. तरुणांना काही प्रश्न पडले तर आपण उत्तरे द्यायची. ती मंडळी शूटिंग झाले की डबिंग, दुसरीकडे शूट, फोटोसेशनसाठी पळतात. मी सांगते की माझ्या नाटकाचा शो आहे, तर त्यांना आश्चर्य वाटते. कारण थिएटर करणे त्यांच्यासाठी महत्त्वाचे नसते. एक आहे, की आजची पिढी हेल्थबाबत जागरूक आहे. जिम करतात. पूर्वीची मंडळी नाटक संपले की चौथा अंक करायची. नाटकातली मंडळी म्हणजे दारुडी अशी बदनामी केली जायची नवीन पिढी स्वतःवर लक्ष देते आहे. मात्र सोशल मीडियाचे आक्रमण वाढलेले आहे. एकूणच सारे भेसळ झालेले आहे.

मंगेश - तेव्हा नाटक हाच पर्याय असायचा व त्यावर जिवापाड प्रेम केले जायचे. नाटक हे स्वतःला पुढे करण्याचे साधन असायचे. चांगली भूमिका -चांगले नाटक अशी ओढ असायची. नाटक करणे ही एक मोठी प्रोसेस असायची. त्यातूनच शिकणे व्हायचे. काही काळाने सीरियल सुरू झाल्या काही मंडळी तिथे गेली. पण आमच्यासारखी काही मात्र नाटकातच अधिक रमली. शिवाय गुरूंनी सांगितले की गरजा कमी ठेवा आणि तुलना नका करू! तसे केले. अर्थात काही वेळा आर्थिक अडचण असायची पण ती तात्पुरती. म्हणून काही पूर्णवेळ सीरियल करूया असे कधी मनातही आले नाही. तशी गुरू म्हणजे नेमकी एक व्यक्ती नाही. विजया मेहता त्यांची अनेक नाटके अनेक वेळा पाहून खूप काही शिकलो. निनादच्या काळात विजय मोंडकर हे गुरू होते.

आताच्या काळात तरुण कलाकारांपुढे अनेकविध पर्याय आहेत वेबसीरिज, शॉर्ट फिल्म, फिल्म, व्हिडिओ अल्बम. फक्त नाटक

करावे अशी स्थिती नाही. त्यांनी अनेक माध्यमांत कामे जरूर करावीत पण माहिती असली पाहिजे, अभ्यास असला पाहिजे हीच अपेक्षा.

लीना - आजच्या तरुण पिढीला नाटक करायचे असते पण तालमी व प्रयोगासाठी वेळापत्रक करायला बसतात तेव्हा कळते की त्यांच्याकडे वेळच नाही. रोज कुठे न कुठे जायचे आहे. पूर्ण वेळ देणे जमत नाही. महिनाभर तालीम करायची म्हटली तरी खर्चाचा प्रश्न येतो. कारण तालीम करण्यासाठी काही पैसे मिळत नाहीत. मग तोच वेळ इतर गोष्टींसाठी वापरला तर आर्थिक कमाई होऊ शकते. हेही एक नाटक न करण्यामागचे कारण असू शकते. तुम्ही तुमचा उरलासुरला वेळ नाटकाला देणार असाल, तर तुम्ही कधीच यशस्वी होणार नाहीत. पूर्वीइतक्या सलग महिनाभर वगैरे तालमी आता शक्यच नसतात.

मंगेश - हो आता तालमीचे टाइमटेबल आखताना एकेक कलाकाराची उपस्थिती कशी असेल? हे पाहिले तर कळते की एक जण फक्त २ ते ५ या वेळात उपलब्ध आहे, तर दुसरा ८ ते ११ ह्याच वेळात असणार आहे. अशी adjustment करत नाटक करायचे असते. इतर नटांच्या वेळा वेगवेगळ्या असतात तर त्यांना इतर जण कामे कशी करतात हे कळतच नाही. आमच्या वेळी म्हणजे 'वस्त्रहरण' आणि 'भ्रमाचा भोपळा' नाटकांच्या तालमी दिवसभर चालायच्या. सर्व कलाकार तेव्हा हजार राहायचे. एकूण प्रोसेस कळायची. एकीकडे शशिकांत निकते ह्यांची पद्धत, दुसरीकडे राजा गोसावींची उत्स्फूर्त अभिनयशैली अशा दोन भिन्न स्कूलचा अभ्यास व्हायचा. शिकायला खूप काही मिळायचे.

लीना - आजची मुले तालमीला वेळ देऊ शकत नाहीत हा काही दोष म्हणता येणार नाही. कारण काळच बदललेला आहे. तालमीची, नाटकांची प्रोसेस काळानुरूप झालेली आहे. अर्थार्जनासाठी खूप काही करावे लागते आहे. टिकून राहणे, काम मिळवणे सगळेच करायचे असते. पण मुळात जाणवते की धडपड दिसत नाही. मोजक्या वेळात कसे चांगले होईल हा विचार नसतो. चांगले-वाईट असा प्रश्न नाही, पण जबाबदारी आपल्यावरच असते. चांगले, अधिक चांगले करण्याची ऊर्मी असावी लागते. त्यासाठी माध्यम समजण्यासाठी वेळ देण्याची तयारी लागते. आम्ही १९९६मध्ये 'अधांतर' नाटक केले होते, त्यातले प्रसंग व अभिनय आजही प्रेक्षकांना आठवतो. नाटकातले काम हे काही क्षणभंगुर नसते.

मंगेश - लीनाचा आजच्या तरुण कलाकारांचा हेल्थबाबतचा मुद्दा पटतो. त्यांचे वेळेवर प्रोटिन्स घेणे, जिमला जाणे बरोबर आहे. तुम्ही शरीरासाठी हे सर्व करता, पण बौद्धिक गरजेचे काय? बौद्धिक क्षमतेचा विकास होण्यासाठी काय करता? नाटक, साहित्य काही वाचता का?

लीना - वाचन हे आपण करतो त्या नाटकाचे केले जाते. सीरियलमध्ये तर संवाद मिळाल्यावर आपण करत असलेल्या व्यक्तित्वेखेची वाक्येच चटकन बघितली जातात, पण संपूर्ण नाटक वाचले की आपली भूमिका कशी आहे ह्याबाबत कल्पना करता येते. आजच्या विद्यार्थ्यांना गुरूच नको आहेत. अभिनय शिबिरे केली जातात तीही सीरियलमध्ये काम मिळावे म्हणून. शिबिरातून

व्याख्या समजतात, पण खरे शिक्षण हे तालमीतून, प्रयोगातून होत असते. माझेच उदाहरण घायचे झाले तर आमचे 'के दिल अभी भरा नहीं' त्याचा शिवाजी मंदिरात प्रयोग करताना जाणवले प्रेक्षक काही रिस्पॉन्स देत नाहीत, लाफ्टर येत नाहीत. फुल एनर्जी लावून, असे का? माझा इगो हर्ट झाला. तेव्हा सहकलाकार असलेल्या मंगेश ह्यांनी मला शांत राहून सबुरीचा सल्ला दिला. पहिला अंक संपल्यावर कळले की साऊंडचा प्रॉब्लेम होता. तो सुटल्याने दुसऱ्या अंकात तुफान प्रतिसाद मिळाला. तसेच, एकदा नाशिकच्या प्रयोगाला प्रेक्षक तितके दाद देत नव्हते. लक्षात आले की लाईट्स डीम आहेत. खर्चाकडे पाहून नका, थोडे वाढवा असे सांगितले. तसे ते वाढवल्यावर प्रेक्षकांना प्रसंग नीट दिसल्याने अपेक्षित रिस्पॉन्स वाढला. थोडक्यात काय तर नटाला तांत्रिक बाबींकडे लक्ष द्यावे लागते. आम्हाला आता सवय लागलेली आहे की प्रयोगाआधी हे सर्व चेक करून खात्री करून घायची. पण आजची पिढी सीरियल-सिनेमा करते, त्यात अशा तांत्रिक बाबी करणारे अनेक हात असतात, तिथे तसे लक्ष देण्याची जरूरी नसते. पण नाटक हे वेगळे आहे. मुंबई-पुणे-नागपूरमधील नाट्यगृहे सोडली तर बाकी सर्वच ठिकाणी थिएटर खराब आहेत. सीट्स फाटलेल्या, अस्वच्छता असते तिथे नवीन जनरेशन का येईल? म्हणूनच यंग ऑडियन्सला आलिशान सिनेमागृहात जाणे अधिक आरामदायी वाटते. नाट्यगृहे वाईट आहेत ही जबाबदारी कोणाची? नाटकवाल्यांची आहे का? सरकारची जबाबदारी आहे. आताची तरुण कलाकार पिढी वॉशरूम खराब असेल तर येत नाहीत. पूर्वी आम्ही दौऱ्यावर असताना रस्त्यावर वाटेत कुठेतरी टॉयलेट उरकायचो, आताची पिढी असे नाही करणार.

तरुण पिढी नाटक माध्यमापासून दूर गेली तर उद्याचे नाटक कसे उभे राहील?

लीना - आजची तरुण पिढी नाटक पाहायला येत नाही असे नाही, पण प्रमाण कमी आहे. त्यांना त्यांच्या आवडीचे नाटक मिळाले तर ते येतात. एक अनुभव सांगायाचा झाला तर ऑस्ट्रेलियामधील गाडगीळ कुटुंबातील तरुण मुलगा ढोल वाजवायची तालीम करण्यासाठी आपले टाइमटेबल अँडजस्ट करतो. ती यंग मुले ढोलपथक उभारण्यासाठी मेहनत करतात. ते रीडिंग अँपच्या माध्यमातून वाचन-ऐकण्यातून करताना जाणवतात. आम्ही दोघांनी स्टोरीटेलसाठी दहा तासांच्या दोन कादंबऱ्यांचे वचन केले. पुढे त्याबद्दल वाचकांच्या कमेंट्स वाचल्या, तेव्हा हे लक्षात आले की आजची पिढी असे वाचन करते आहे.

मंगेश - म्हणजे नवीन लेखक अशा प्रकारचे लिखाण करत आहेत, शिवाय जुन्या साहित्याचे अशा ऑडिओ फॉर्ममध्ये रूपांतर होते ते स्वीकारले जाते आहे. म्हणून आम्ही तेंडुलकरांची नाटके अशा पद्धतीने वाचली आहेत.

कोरोनाच्या काळात अनेक प्रकारची करमणूक अगदी नाटकेही ऑनलाइन पद्धतीने लोकांनी पाहिली. पण आता सर्व खुले झाल्यावर लोकांना नाटक प्रत्यक्ष पाहण्याची आस लागलेली आहे. मला वाटते हेच नाटकाचे वेगळेपण आहे. जिवंत कला म्हणून नाटकांचे अप्रूप

राहणारच. त्यांच्यासमोर घडणारे नाटक - दृश्यकला पाहण्याची मजा औरच असते. नसिरभाई विख्यात अभिनेते व रंगमंचाबाबत मनस्वी ओढ असलेले नाट्यकर्मी नसिरुद्दीन शहा म्हणतात तसे दोन माणसे भेटली, बोलली म्हणजे जिवंत नाटक घडते. हे सत्य आहे. मधल्या काळात नाट्यगृहात जाता येत नाही म्हणून प्रेक्षकांना घरच्या घरी नाटक दाखवावे म्हणून काही उपक्रम केले गेले. उदा. तीन कॅमेरा सेटअपवर शूटिंग करणे, कलाकारांनी घरात बसून ऑनलाइन नाटक सादर करणे. मुळात नाटक वेगळ्या फॉर्ममध्ये केले तरी अस्सल नाटक वेगळेच असते. ते पाहण्यातून जी अनुभूती असते तीच प्रेक्षकांना भावते.

लीना - नाटक मोबाइलवर कसे पाहता येईल? दिग्दर्शक सांगतो की संपूर्ण दृश्य चालू आहे, पैकी आधी हा अभिनेता बघा. त्यांनी कोणाचा क्लोजअप प्रथम दाखवायचा हे आधीच ठरवलेले असते, त्यानुसार शूटिंग-एडिटिंग पूर्ण झालेले असते. पण प्रेक्षकाला त्याचवेळी समोरची अभिनेत्री किंवा रंगमंचावर असलेल्या सर्वांच्याच क्रिया-प्रतिक्रिया एकाच वेळी पाहायच्या असतील तर? ते मोबाइलवर पाहणे शक्य होत नाही. ही त्या माध्यमाची मर्यादा असते. प्रेक्षक नाट्यगृहात बसून नाटकाचा आस्वाद घेत असतो तेव्हा त्याला संपूर्ण रंगमंचावर काय चालू आहे ते पाहता येते. एखादे वाक्य, एखाद्याची प्रतिक्रिया पाहण्याचे स्वातंत्र्य असते. चटदिशी मान फिरवून एखाद्या प्रसंगाकडे पाहता येते. कॅमेऱ्यावर विसंबून राहिले की परावलंबित्व येते. शिवाय प्रेक्षक म्हणून माझ्या कल्पनाशक्तीचा समांतर प्रवास चालू असतो. हे एकाचवेळी घडत असते. अधांतर या मी केलेल्या नाटकात गौरीशंकरकडून मिठाई आणली! असा उल्लेख येतो. तेव्हा तिथे राहिलेला किंवा गौरीशंकरच्या मिठाईचा आस्वाद घेतलेला एखादा प्रेक्षक चटकन त्या वाक्याशी कनेक्ट होतो. ही जी व्यक्तिगत कनेक्टिव्हिटी, भावनिक गुंतवणूक होऊ शकते हीच नाटकाची जमेची बाजू म्हणता येईल. असा अनुभव दुसऱ्या कशातून मिळणे स्वाभाविक नाही. बाबूजी म्हणजे मच्छिंद्र कांबळी स्टेजवरून बोलायचे की हुडहुडी भरली आहे, खूप थंडी पडली आहे! तेव्हा प्रेक्षकांना तो फील जरूर यायचा. तसेच, काही नाटकांत एक ठोकळा तुम्हाला देऊळ, तर कधी स्विट्झर्लंड अशा भिन्न लोकेशन्सचा आभास निर्माण करतो. प्रेक्षक ते स्वीकारतो. जयवंत दळवी ह्यांच्या 'पुरुष' या गाजलेल्या नाटकात शेवटी 'बंडा' हे धाडसी पात्र प्रत्यक्षात रंगमंचावर येत नाही. पण प्रत्येकाच्या मनात तो कसा असेल ह्याबाबतचे एक स्वतंत्र चित्र तयार होते. किंवा अगदी ताजे उदाहरण सांगायचे तर 'देवबाभळी' नाटकात आपल्याला स्टेजवरील दोन स्त्री पात्रांव्यातिरिक्त ज्यांचे संदर्भ येतात ती विठ्ठल, तुकाराम ही रंगमंचावर नसलेली पात्रेदेखील मनःपटलावर दिसू लागतात. थोडक्यात काय, तर नाटक हे असे माध्यम असे आहे की बघणारा प्रेक्षक आपापल्यापरीने त्यातील व्यक्तिरेखा व प्रसंगांशी तादात्म्य होऊ शकतो. नाटक आणि प्रेक्षक ह्यांच्यात कोणीच नसते. हेच या माध्यमाचे वैशिष्ट्य जोवर असेल तोवर नाटक टिकणारच.

कोरोनापश्चात नाटकांचे आशय-विषय बदलतील का? करमणुकीची

व्याख्या तशीच राहिल की काही परिवर्तन होईल? तुम्हा दोघांच्या अनुभवातून, अवलोकनातून काय अदमास घेता येईल?

मंगेश - एक गोष्ट घडली की कोरोनामुळे सारे जगच अंतर्बाह्य ढवळून निघाले. भावनिक बदल झाले. लोकांनी मृत्यूला जवळून बघितले. कुटुंबाची जवळीक वाढली. एरवी घरात राहणे अवघड होते, पण कोविडने सर्वांना घरात बसवले. कुटुंबासाठी वेळ दिला गेला. चोवीस तास घरी राहण्याने आजवरच्या जीवनपद्धतीला वेगळाच छेद मिळाला. संपर्क-संवाद ह्यात तुटकपणा आला आहे. हे सर्व पुढील नाटकांत रिफ्लेक्ट होऊ शकते. लोकांना घराबाहेर पडून जिवंत नाट्यानुभव मिळावा म्हणून नाट्यकर्मी सृजनशील प्रयत्न करतील. तोच तोपणा टाळला गेला, नवीन काही दिले तरच प्रेक्षक पैसे खर्च करून नाटक पाहायला येतील. आशय जबरदस्त असला पाहिजे तसेच सादरीकरणाचा फॉर्मट बदलला पाहिजे. आम्ही 'आमने-सामने' नाटकात हा प्रयोग केला. ह्यात पात्रे प्रेक्षकांशी संवाद साधतात. नेहमीची गोष्ट पण मांडणी-हाताळणी वेगळी म्हणून प्रेक्षकांना भावते. पुढील नाटक हे आमलाग्र वेगळे असले पाहिजे. त्यात मल्टिमिडिया व इतर माध्यमांचा संकर झाला तर जे सांगायचे आहे ते प्रभावीपणे मांडता येईल.

लीना - आमची नेहमीच नवीन काही करण्याची धडपड असते. 'के दिल अभी भरा'सारखे नाटक विक्रमजी आणि रीमाताई ह्यांनी वेगळ्या लेव्हलवर नेऊन ठेवले होते. त्याच नाटकाला आम्ही दोघांनी अगदी वेगळ्या स्तरावर नेऊन ठेवले. म्हणतात ना ३६० डिग्री रिवर्स. पण प्रेक्षकांनी ते आनंदाने स्वीकारले. त्यांनी चाळीस प्रयोग केलेले नाटक, पुढे आम्ही २५०हून अधिक प्रयोग केले. कोविडनंतर प्रेक्षकांनी वेगळे नाटक पाहायला यावे म्हणून आम्हांत दोघांचा शोध जारी आहे.

मंगेश - होय, एका मान्यवर व ज्येष्ठ लेखिका-दिग्दर्शिका आम्हाला एक आगळेवेगळे नाटक देणार आहे. 'आमने-सामने' पाहून त्यांनी आम्हाला हे सांगितले की चार पात्री दोन अंकी नवेकोरे नाटक आम्हाला मिळते आहे. अमेरिका-ऑस्ट्रेलिया दौरे झाले की आम्ही त्याच्या निर्मितीमध्ये लक्ष घालणार आहोत. कारण आपला मराठी नाटकांचा प्रेक्षक पुन्हा एकदा नाटकाकडे यायला हवा. कारण नाटक माध्यमापासून प्रेक्षक आणि कलावंत कधीच दूर राहू शकणार नाहीत. हेच नाटक फॉर्मचे वेगळेपण आहे.

प्रश्नोत्तराच्या माध्यमातून या दोन मनस्वी कलाकारांच्या दृष्टिकोनातून आजचे नाटक कसे असेल ह्याचे समर्पक विवेचन, पृथक्करण अनुभवता आले. इथला आणि जगातला मराठी प्रेक्षक हा नाटकासाठी आसुसलेला आहे. म्हणूनच अमेरिका-ऑस्ट्रेलिया इथे मंगेश-लीना हे थेट प्रेक्षकांच्या 'आमने-सामने' येतील आणि अप्रतिम नाट्यानुभवाची देवाणघेवाण होईल अशी खात्री आहे.

- राजीव जोशी

लेखक व रंगभूमी अभ्यासक

rmjoshi52@yahoo.co.in

डॉ. लतिका भानुशाली

अखिल ऑस्ट्रेलिया मराठी संमेलन

अध्यक्ष यशवंत जगताप यांच्याशी संवाद

दरवर्षी मराठी राजभाषा दिन, २७ फेब्रुवारीला साजरा केला जातो. अत्यंत अवीट गोडी असलेल्या, तसेच सौन्दर्य, विविधता आणि माधुर्य यांनी नटलेल्या आपल्या मराठी मायबोलीचे जतन आणि संवर्धन करणे हे प्रत्येक मराठी माणसाचे नैतिक कर्तव्यच आहे. मराठी राज्यभाषा असलेल्या महाराष्ट्रात मराठीची अवस्था मात्र दयनीय आहे. मराठी भाषेचा आणि मराठीयत्वचा राजकारणासाठी वापर करताना प्रत्यक्ष भाषेविषयी मात्र शासनदरबारी अनास्थाच आहे. या पार्श्वभूमीवर, मराठी भाषा रुजवण्याचे, तसेच तिचा प्रचार आणि प्रसार करण्याचे बहुमोल कार्य अनेक परदेशस्थ मराठी मंडळे परदेशात करत आहेत.

मेलबर्न-ऑस्ट्रेलिया येथे २३, २४, २५ सप्टेंबर २०२२ रोजी भरणाऱ्या 'अखिल ऑस्ट्रेलिया मराठी संमेलनाचे' अध्यक्ष यशवंत जगताप यांची, या निमित्ताने घेतलेली मुलाखत.

नमस्कार, साधारणपणे किती वर्षांपासून आस्ट्रेलियात मराठी माणसांचे हे संमेलन आयोजित केले जाते ?

जगताप : अखिल ऑस्ट्रेलिया संमेलन १९९४ पासून दर तीन वर्षांनी भरवले जाते. गेली २८ वर्षे, हे संमेलन सिडनी आणि मेलबर्न या दोन शहरांत आलटून-पालटून भरवले जाते.

मराठी भाषेचे, संस्कृतीचे, रूढी-परंपरेचे संमेलन वेगवेगळ्या देशांत भरवले जाते. इतर भाषांचीही अशी संमेलने होतात. इथे ऑस्ट्रेलियात त्याची सुरुवात महाराष्ट्र मंडळ, व्हिक्टोरिया इथून झाली. साधारणपणे १९९४च्या आसपास छोट्या छोट्या प्रमाणात कार्यक्रम करणे सुरु झाले. ही सुरुवात आताच्या संमेलनासारखी भव्यदिव्य निश्चितच नव्हती. आधी वेगवेगळ्या शहरांतील मराठी माणसांनी एकत्र येणे, काही विचारांची देवाणघेवाण करणे इतकीच मर्यादित सुरुवात होती. त्याच वेळी अमेरिकेतही समांतर पातळीवर 'बृहन्महाराष्ट्र मंडळ' कार्यरत झाले होते. दोन्ही देशांत मराठी मंडळांची सुरुवात साधारणपणे एकाच वेळी झाली.

यशवंत जगताप

ऑस्ट्रेलियात मराठी टिकवण्यासाठी कोणते प्रयत्न केले जातात ? विशेषतः भाषिक वारसा पुढच्या पिढीकडे हस्तांतरित व्हावा यासाठी काय प्रयत्न केले जातात ?

जगताप : आपली मातृभाषा हा प्रत्येकासाठी जिवाळ्याचा विषय असतो. प्रत्येकालाच मातृभाषा गोड वाटते. साहजिकच ती परदेशातही टिकावी म्हणून माणसे धडपडत असतात. या प्रयत्नांत दोन समस्या प्रामुख्याने भेडसावतात. पहिली समस्या म्हणजे, मुले लहान असताना इथे आलेल्या कुटुंबांतील मुलांनी मराठी भाषा आत्मसात करावी असे त्यांच्या पालकांना वाटते. मग ते अशा संस्था

वा मंडळांचा शोध घेतात जिथे भाषाविषयक / संस्कृतीविषयक कार्यक्रम आयोजित केले जातात. दुसरी समस्या अशा पालकांच्या बाबतीत येते, ज्यांची मुले इथेच जन्म होऊन इथेच वाढलेली असतात. त्यांची समस्या ही अधिक तीव्र असते. कारण ही मुले घरी मराठी बोलत असली, तरी ती वेगळ्या उच्चारंतां, वेगळ्या पातळीवरील मराठी बोलत असतात. त्यांच्या कानावर घर सोडून इतर कुठेही मराठी पडत नसते. अशा दोन्ही गटांतील मुलांना डोळ्यांसमोर ठेवून आम्ही अनेक उपक्रम इथे राबवतो. दर शनिवारी-रविवारी खास मराठीचे वर्ग मंडळातर्फे घेतले जातात. त्यासाठी सभागृह भाड्याने घेतली जातात.

दोन पातळ्यांवर आम्ही हे करतो. मुलांना सोडायला घेणाऱ्या पालकांसाठी आणि सर्वांसाठी योगासनंचे वर्ग, तर मुलांसाठी मराठी-संस्कृत अभ्यासवर्ग भरवतो. कोविडकाळात आम्ही हे वर्ग झूमवर ऑनलाइन भरवले. आजही ऑनलाइनला प्रतिसाद चांगला असल्याने अजून हे वर्ग ऑफलाइन सुरू झाले नाहीत. त्याचप्रमाणे निरनिराळे सण साजरे करतो. दुसरा, दिवाळी किंवा काही उत्सव साजरे करतो.

या वर्षी फेब्रुवारी महिन्यात शिवजयंती साजरी केली. विशेष म्हणजे आमच्या मंडळाच्या इतिहासात यावर्षी हा उत्सव पहिल्यांदा साजरा झाला. त्या निमित्ताने महाराष्ट्राच्या आपल्या या महान राजाची ओळख स्थानिक ऑस्ट्रेलियन मंडळींनाही झाली, त्याच बरोबर ह्या कार्यक्रमांत भाग घेणाऱ्या मुलांना यानिमित्ताने गौरवशाली महाराष्ट्राच्या इतिहासाची ओळख आपापल्या पालकांकडून झाली. मुले मुळातच उत्साही असतात. अमुक गोष्ट 'का करत आहेत, कशी करत आहेत' हे जाणून घेण्यासाठी ती उत्सुक असतात. आपल्या संस्कृतीविषयी, उत्सवांविषयी त्यांच्यात उत्सुकता दिसली. मुलांमध्येही सांस्कृतिक जाण निर्माण झाली. महाराष्ट्राच्या इतिहासाकडे डोळसपणे ती पाहू लागली. 'संकल्प एक निश्चय' या संस्थेच्या माध्यमातून इथे मराठी शाळा चालवल्या जातात. अर्थात इथल्या शैक्षणिक ध्येयधोरणांना अनुसरूनच सदर शाळेचे अभ्यासक्रम ठरवले जातात. व्हिक्टोरिया अभ्यासक्रम म्हणजे या राज्याचा जो अभ्यासक्रम आहे, त्यांच्या मंडळाकडून मान्यता मिळवल्यानंतर मराठी शाळांचा अभ्यासक्रम ठरवला जातो.

मराठी लेखन सुरू राहिल, ज्यायोगे मराठीतून व्यक्त होता येईल यासाठी काही प्रयत्न केले जातात का?

जगताप : हो. दिवाळीच्या निमित्ताने आम्ही 'हितगुज' नावाचे नियतकालिक दरवर्षी प्रसिद्ध करतो. काही वेळा भाषेची मर्यादा गरजेनुसार शिथिलही करतो. ज्या लहान मुलांना लिहिण्याची आवड आहे, पण त्यांनी मराठीत न लिहिता इंग्रजीत लिहिले आहे असे साहित्यही आम्ही मुलांना प्रोत्साहन देण्यासाठी छापतो. याशिवाय मराठी भाषेत लिहिलेले लेख, विनोद, कविता, छोट्या कथा इत्यादींना आवर्जून प्राधान्य देतो. काही वेळा एखादी 'मध्यवर्ती संकल्पना' ठरवून त्यावर आधारित साहित्य पाठवण्याचे आवाहन करतो. एखादा विषय उत्तमरीत्या मांडला असेल पण मध्यवर्ती संकल्पनेशी निगडित नसेल तरीही तो गुणवत्तेच्या आधारे स्वीकारतो. या उपक्रमाला आम्हाला भरघोस प्रतिसाद मिळतो. लहान मुलांपासून ज्येष्ठांपर्यंत सगळे यात सहभागी होतात.

संमेलनात सहभागी असलेली मंडळी फक्त ऑस्ट्रेलियातून येतात की बाहेरच्या देशांतूनही येतात?

जगताप : ऑस्ट्रेलियाच्या विविध शहरांतून, भागांमधून लोक येतात. न्यूझीलंडमधील ऑकलँड, वेग्लिंग्टन या शहरांतही मराठी माणसांची संख्या चांगली आहे. पण तिथे इतक्या मोठ्या प्रमाणावर संमेलन भरत नसल्याने ती मंडळी उत्साहाने आवर्जून इथे येतात. इतकेच नव्हे तर संमेलनात नाटक, गाणी, एकांकिका सादर करतात. इतर कार्यक्रमांत सहभाग नोंदवतात, हे खूप कौतुकास्पद आहे.

न्यूझीलंडमध्ये 'झुंजुंजुं' नावाचे मराठी मासिक प्रसिद्ध होते. त्यांच्याबरोबर काही सहउपक्रम राबवता का?

जगताप : नाही. न्यूझीलंडबरोबर सामायिक साहित्य प्रसिद्ध करण्याबाबत अजून तरी काही प्रयत्न झाले नाहीत. अमेरिकेतील बृहन्महाराष्ट्र मंडळाबरोबर आम्ही एक उपक्रम चालू केला आहे. त्या माध्यमातून विविध देशांत कार्यरत असणाऱ्या मंडळांमध्ये वैचारिक देवाणघेवाण सुरू होईल. यात कार्यशाळा, परिसंवाद यांच्या माध्यमातून न्यूझीलंडबरोबरही संवाद सुरू होईल अशी अपेक्षा आहे.

परकीय भूमीवर मातृभाषा रुजवणे, फुलवणे हे मोठे आव्हानच आहे. या आव्हानाला कसे सामोरे जाता?

जगताप : मी या वर्षी संमेलनाचा अध्यक्ष आहे. गेल्या दोन वर्षांपासून अध्यक्षपद सांभाळत आहे. मी २००८ मध्ये इथे आलो. माझ्यासाठी परदेशात मातृभाषा रुजवणे, तिचा प्रसार-प्रचार करणे ही मोठी जबाबदारी आहे. मला असे वाटते की सगळ्यांना एकत्र आणताना एक समान हेतू असला पाहिजे. माणसे कोणत्याही कारणासाठी एकत्र आली तरी वैचारिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, भौगोलिक भिन्नता ही असणारच. फक्त पुणे-मुंबई-नाशिक-नागपूर वगैरे शहरांत वावरताना ही समस्या फार गंभीर नसते, कारण एका विशिष्ट संस्कृतीचा आपण भाग असतो. त्या संस्कृतीत आपण रुळलेले असतो. परंतु माणूस इथे येतो तेव्हा एका नवीन विश्वाला तो सामोरे जातो. त्यामुळे त्याची मनःस्थिती द्विधा असते. नवीन ओळखी, नवीन माणसे या प्रक्रियेत एखादा आपला वाटणारा मराठी माणूस भेटून जातो. ज्याच्या माध्यमातून इथे असणारी मराठी मंडळी, त्यांच्या संस्था याविषयीची माहिती मिळते. पहिला प्रश्न मनात असतो की ही मंडळे कशासाठी आहेत. फक्त नृत्य-नाच, नाटक यापुरतीच मर्यादित आहेत का? या अशा विचारात असणाऱ्या माणसांना ही मंडळे यापलीकडे जाऊन वेगळे कार्यही करतात हे कळले की ते आपोआप मंडळाशी जोडले जातात.

मंडळाच्या माध्यमातून संस्कृतीचा वारसा पुढे कसा घेऊन जायचा, लोकांना एकत्र कसे आणायचे, कल्पनांची देवाणघेवाण कशी करायची, आपले गुणकौशल्य कसे प्रदर्शित करायचे, स्वानुभाव लोकांपुढे कसे मांडायचे, या गोष्टी इथे असणाऱ्या मराठी माणसांपर्यंत नेता आल्या की आपोआप आपलेपणाचे वातावरण तयार होते. वेगवेगळ्या प्रवृत्तींच्या, विचारांच्या माणसांना एकत्र आणणे हे मोठे जबाबदारीचे काम आहे. विशेषतः माणसे सेटल होतात तेव्हा साहजिकच विचार येतो, की 'महाराष्ट्र सोडून इथे आलो आहोत तर हे आता किती वर्षे करायचे? का करायचे? माझ्या मुलांना याचा फायदा काय?' अशा लोकांना प्रेरणा देण्याचे काम आम्ही मंडळामार्फत करतो. त्यासाठी केवळ सांस्कृतिक उपक्रमांवर भर न देता आम्ही योगासनवर्ग, पूजा प्रशिक्षणवर्ग, अंत्यविधी संस्कार प्रशिक्षणवर्ग याविषयीचे क्लासेस सुरू केले. हे ज्ञान आपल्याला पुढे लागणार आहे हे लोकांना पटपर्यंतचा प्रवास कठीण असतो. मात्र एकदा याचे महत्त्व कळले की पुढचा प्रवास सोपा होतो. एकप्रकारे हे वेगळे सामाजिक कार्य आम्ही मंडळातर्फे करतो. महाराष्ट्रात उपलब्ध असलेला 'सेटअप' मंडळाच्या माध्यम तून आपल्याला मिळू शकेल हे लोकांना जाणवते तेव्हा त्यांना एकत्र आणण्याचे काम सोपे होऊन जाते.

मी अध्यक्षपदाची जबाबदारी घेतली तेव्हा ह्या समाजाचा, छोट्या वृक्षाचा वटवृक्ष कसा करायचा याबद्दल विचारमंथन केले. समुदाय मोठा होत जातो तसतशा अनेक छोट्या संघटना अस्तित्वात येत जातात. मग हळूहळू त्या स्वतःचे विश्व निर्माण करण्यासाठी प्रयत्नशील होतात. माझ्या मते तुम्ही नक्कीच यशस्वी

व्हा पण मंडळासाठी कार्यरत राहा, सामाजिक दृष्टिकोन व ध्येय एकच ठेवा, त्याने लोक इकडेतिकडे विभागले जाऊ नयेत; अन्यथा ध्येय विस्कळीत होऊ शकते.

गेल्या वर्षांपासून मी तरुण-युवकांसाठी खास पुढाकार घेतला आहे. जे नोकरी, करिअरचा पर्याय शोधत आहेत किंवा लवकरच शोधणार आहेत, त्यांच्यासाठी सेमिनार आणि प्रकल्प चालवण्यास उपयुक्त ठरू शकतील यासाठी काही अनुभवी आणि पात्र सदस्यांना एकत्र आणले. याला उत्तम प्रतिसाद मिळाला. मंडळासाठी जॉब पोर्टलसुद्धा सुरू केले आहे.

महिलांसाठीसुद्धा नवरात्रीच्या निमित्ताने कार्यक्रमांची छोटी मालिका सुरू केली, जिथे त्या आपले अनुभव, कौशल्ये इतरांसोबत शेअर करू शकतात. या उपक्रमांची भरघोस प्रशंसा झाली; कारण लोकांना जाणवले होते की आम्ही सांस्कृतिक कार्यक्रमांच्या पलीकडे जाऊन समाजाच्या एकात्मतेला प्रोत्साहन देऊन, सर्वसमावेशकतेला चालना देत आहोत.

ऑस्ट्रेलियात भाषेसंबंधी असे कार्य करणारी वेगवेगळी मंडळे आहेत त्यांच्यात समन्वय असतो का?

जगताप : मी मागच्या वर्षी सिडनी, मेलबर्न, अँडलेड या शहरांतील मंडळांना एकत्र आणायचे काम केले. बऱ्याच वेळा जनगणनेच्या वेळी लोक मातृभाषेचा रकाना रिकामा सोडून देतात. त्यामुळे नेमकी मराठी भाषकांची संख्या शासनापर्यंत पोहोचत नाही. मागच्या वर्षी ऑस्ट्रेलियातील सर्व मराठी मंडळांच्या अध्यक्षांबरोबर संवाद साधून लोकांना याविषयी जागृत करण्याचे आवाहन केले.

जनगणना डेटा नवीन स्थलांतरितांसाठी इंग्रजी वर्गनिधी गोळा करण्याच्या कार्यासाठी वापरला जातो, ह्याच बरोबर जे लोक घरी इंग्रजीव्यतिरिक्त आपली मातृभाषा भाषा बोलतात आणि अशा समुदायाची संख्या लक्षणीय असेल तर पुढे जाऊन शाळांमध्ये द्वितीय भाषा म्हणून आपल्या मातृभाषेचा समावेश करण्यासंबंधी ते निर्णय घेऊ शकतात.

भाषिक संख्याबळ असले तर विविध उपक्रमांना सरकारी अनुदान मिळवणे शक्य होते. शाळांना परवानगी मिळते. आज इथे 'Age Care Facility' उपलब्ध आहे. पण म्हातारपणी, अर्थात मी त्या काळाला 'सुवर्णकाळ' म्हणतो, त्या काळात ऑस्ट्रेलियन

सेटअपप्रमाणे असणाऱ्या या वृद्धाश्रमात माणसे हरवल्यासारखी होतात. परंतु तुमचे भाषिक संख्याबळ असेल तर स्वतःची अशी 'Age Care Facility' देणारी संस्था तुम्ही काढू शकता. त्यासाठी सरकारी अनुदान मिळवू शकता.

मंडळातील सदस्यांमध्ये समन्वय, सौहार्द असावा यासाठी तुम्ही कोणकोणते प्रयत्न करता ?

जगताप : विविध भागांतील मंडळांचा समावेश या मुख्य संमेलनात केला तर लोकांना मंडळाविषयी जिव्हाळा आपोआप निर्माण होतो. काही वेळा एखादा गट, एखादी व्यक्ती इतकी प्रभावशाली असते की लोकांना त्यांची सवय होते आणि मग त्यांनीच सगळे निर्णय घ्यावेत अशी सर्वसाधारण अपेक्षा व्यक्त होते किंवा काम करणाऱ्यानापण 'मीच सगळे निर्णय घेणार' याची सवय होऊ शकते. अशा वेळी संस्था एककल्ली होण्याची भीती असते. म्हणूनच मी नेहमी सर्वसमावेशक धोरण अंगीकारतो. काही पडद्यामागे झटणारे लोक असतात. त्यांना पुढे आणतो. काही कुंपणावर बसलेली मंडळी असतात. त्यांना प्रत्यक्ष मैदानात उतरून कार्यक्रमात सहभागी होण्यास उद्युक्त करतो. यातून अनेक जण प्रेरणा घेतात. हौस-मौज भागवतात आणि मग लोकांचा सहभाग वाढत जातो. काही वेळा क्रीडाप्रकार आयोजित करून लोकांना संमेलनात सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहित करतो.

संमेलनाचे आयोजन करताना स्थानिक लोकांचे सहकार्य कसे मिळते ?

जगताप : २००८-०९ या कालावधीत वंशवादी हल्ले इथे झाले हे खरे आहे. आपल्यालाही वाटते की आपले इथे येणे स्थानिकांना आवडत नाही. परंतु यात तसे काही तथ्य नाही. मुळात हा समाज मोकळाढाकळा आहे. इथले लोक स्पष्टवक्ते आहेत. माझे असे निरीक्षण आहे, की उपलब्ध नोकऱ्या हळूहळू कमी होत गेल्या, मूलभूत सुविधांवर ताण आला म्हणून काही प्रमाणात स्थानिकांना त्रास होणे हे साहजिकच आहे. मी इथल्या स्थानिक लोकांना, त्याचप्रमाणे अमराठी लोकांना आवर्जून आमच्या मंडळाच्या कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होण्यासाठी आमंत्रित करतो. जेणेकरून आपली संस्कृती त्यांना कळेल आणि त्यांची आपल्याला कळेल. यातूनच सौहार्दपूर्ण वातावरणनिर्मिती होऊन स्थानिक लोकांचे सहकार्य मिळेल. शिवजयंतीच्या निमित्ताने शिवरायांचा इतिहास अमराठी, भारतीय लोकांकडून अभ्यासला जातो, ही मोठी गोष्ट आहे.

संमेलन आयोजित करताना वेगवेगळ्या पातळ्यांवर शासकीय परवानगी घ्यावी लागते. या कमी प्रशासनाकडून तुम्हाला सहकार्य कसे मिळते ?

जगताप : इथले नियम फार काटेकोर आहेत. भारतासारखे 'चलता है' या भूमिकेत वावरून चालत नाही. कोणत्या वेळी

किती डेसिबल ध्वनी असावा यांचे इथे नियम आहेत. त्यामुळे कार्यक्रमाआधी कौन्सिलची परवानगी काढावी लागते. गाड्यांच्या पार्किंगचा स्थानिक लोकांना त्रास होणार नाही याची काळजी घ्यावी लागते. फटाके वाजवणार ते कोणत्या कंपनीचे आहेत, त्याचे ध्वनिप्रदूषण, वायूप्रदूषण किती याची माहिती संबंधित यंत्रणांना द्यावी लागते. 'अन्न प्रमाणपत्र' (फूड सर्टिफिकेट) याबाबतीतही इथे कडक नियम आहेत. याबाबतीत दोन प्रकार आहेत. एक, फूड हँडलिंग सर्टिफिकेट. यात स्वयंपाक्यांबरोबर काम करणारी इतर मंडळी येतात आणि दुसरा, प्रत्यक्ष जेवण बनवणाऱ्या स्वयंपाक्याचे लायसन्स. जेवण बनवता येते म्हणून कोणालाही जेवणाचे कंत्राट देता येत नाही. अर्थात नियमांच्या चौकटीत राहून काम केले तर प्रशासनाकडून काही अडथळे येत नाहीत.

या वर्षीच्या संमेलनाची मध्यवर्ती संकल्पना आहे 'पंचमहाभूते आणि महाराष्ट्र धर्म'. या बाबतीत नेमकी विचारधारणा काय आहे ?

जगताप : मानवी जीवन हे पंचतत्त्वावर आधारित आहे. या संमेलनात जे वेगवेगळे विभाग आहेत ते पंचतत्त्वाशी निगडित आहेत. आताच्या पिढीला कार्यक्रम सादर करताना पंचतत्त्वांचा आधार घ्यायचा आहे हे समजल्यावर त्यांनी गुगलमार्फत याची माहिती मिळवायला सुरुवात केली. नवीन पिढीला अशी संस्कृतीची हळूहळू ओळख व्हावी ही भावना यामागे आहे. आणि 'महाराष्ट्र ही देणाऱ्यांची भूमी आहे, तसेच धर्माच्या विरोधात काही झाले तर कडवा प्रतिकार करणाराही हा प्रदेश आहे,' याची ओळख या माध्यमातून आम्ही करून देत आहोत.

प्रत्यक्ष महाराष्ट्रात मराठी टिकवणे कठीण झाले असताना परदेशात आपली भाषा, संस्कृती टिकावी यासाठी यशवंतजींसारखी मंडळी घेत असलेले कष्ट, मेहनत कौतुकास्पद आहे. त्यांचे हे कार्य उत्तरोत्तर बहरत राहो ही शुभेच्छा.

मुलाखतकार : डॉ. लतिका भानुशाली

bhanushali.latika@gmail.com

किरण येले

त्याच्या अभिनयात संपूर्ण समाज दिसतो

किशोर कदम म्हणजे कवी सौमित्र. सन २००० साली त्याच्याशी ओळख झाली तेव्हा त्याची 'गारवा' ही ध्वनिफीत प्रसिद्ध झाली होती. 'समर'सारख्या चित्रपटात काम केलं होतं, 'सेल्समन रामलाल', 'गांधी', 'आंबेडकर' यांसारखी नाटकं केली होती. सत्यदेव दुबेजीकडे थिएटर केलं होतं. म्हणजे एका अर्थानं तो सेलिब्रिटी होता. पण, मी पहिल्यांदा त्याला भेटलो तेव्हा तो अरुण म्हात्रेच्या स्टडी रूमच्या शहाबादी लादीवर मांडी घालून पुस्तक वाचत बसला होता. तेव्हा त्याच्याकडे गाडी नव्हती आणि तो थिएटर करत असला किंवा त्याने र.धों. कर्वे साकारलेल्या

'ध्यासपर्व' चित्रपटाला राष्ट्रीय पुरस्कार मिळाला असला तरी त्याला फारसं कुणी ओळखत नव्हतं. कारण व्यावसायिक चित्रपटात अजून त्याचा प्रवेश व्हायचा होता.

साल २०२२. दरम्यानच्या १२ वर्षांत त्यानं अनेक व्यावसायिक चित्रपट केले आणि ते गाजले. त्याला सगळे किशोर कदम आणि कवी सौमित्र म्हणून ओळखू लागले. त्यानं अंधेरीला फ्लॅट घेतला. एक मोठी कार घेतली. ड्रायव्हर ठेवला. तो खऱ्या अर्थाने सेलिब्रिटी झाला होता. पण परवा मी गेलो तर किशोर हॉलमधेच मोकळ्या जागेवर पूर्वी वापरायचा तशाच साध्या कपड्यात फिरत पुस्तके पाहत होता. नुकतेच त्याला दोन राष्ट्रीय पुरस्कार जाहीर झाले होते, पण त्याचा फुगवटा त्याच्या वागण्यात अजिबात दिसत नव्हता. किशोर पूर्वी होता तसाच अजूनही होता. मी दिसल्यावर म्हणाला, साल्या अजूनही मीच फोन करतो सगळ्यांना. मी म्हटलं तू शूटिंगमध्ये असतोस त्यामुळे आम्ही करत नाही. पण हे खरं असलं तरी हेही खरं आहे की किशोर अजून काही वाचलं, पाहिलं किंवा कधी आठवण आली की स्वतः फोन करतो.

नुकतेच दिल्लीला झालेल्या ६८व्या राष्ट्रीय पुरस्कार सोहळ्यात विशेष ज्युरीचे किशोरला दोन राष्ट्रीय पुरस्कार जाहीर झाले. त्यातील 'अवांछित' चित्रपटात त्यानं भूमिका केली आहे ती बापाची. मुलगा आणि बापात जो संघर्ष असतो त्यावर हा चित्रपट आहे. या चित्रपटात एका वृद्धाश्रमाच्या मॅनेजरची भूमिका त्यानं केली आहे. या चित्रपटाचं संपूर्ण शूटिंग कोलकाता इथे झालं. आधी हे शूट पुण्यात करायचं ठरलं होतं पण किशोरनं दिग्दर्शकाला विचारलं, कथा कोलकातामध्ये घडते आहे तर तो प्रदेश तिथले अस्सल बारकावे, त्या गल्ल्या, ते रस्ते, तिथली दुकानं, टपऱ्या, माणसं हे सारं वास्तव पुण्यात कसं दाखवणार? आणि दिग्दर्शकानं शूट कोलकातामध्ये करायचं ठरवलं. या चित्रपटात किशोरसोबत मोहन अगाशे, मृणाल कुलकर्णी, मृणमयी गोडबोले यांच्या भूमिका आहेत. बाप आणि मुलातील संघर्ष किशोरसाठी नवा नव्हता. अभिनय शिकताना त्यानं तो अनुभव घेतला होता. दोन पिढ्यांतील संघर्ष

मोहन आगाशे आणि किशोर कदम

हा 'कोसला'पासून किंवा त्याही आधीपासून चालू आहे. त्यामुळे तो समजून घेण्यास त्याला सोपा गेला, तर 'गोदाकाठ'मध्ये जंगलात राहणाऱ्या सदानंदची भूमिका किशोरने केली आहे. या चित्रपटात एक करिअर माइंडेड तरुणी ठेच लागून ब्रह्मगिरीच्या पर्वतावर येते आणि तिला सदानंद भेटतो. जगणं काय ते कळतं.

किशोरनं जेव्हा जेव्हा अशा तळागाळातल्या आणि समाजातल्या शेवटच्या ओळीत बसलेल्या माणसाची भूमिका केली तेव्हा तेव्हा ती भूमिका गाजली, याचं कारण त्याला त्या शेवटच्या ओळीत बसलेल्या माणसाची जीवघेणी तगमग आणि असोशी माहीत आहे. कारण तो अजूनही वेड्यासारखा वेशीबाहेरच्या वस्त्यांत भगंगासारखा फिरतो. तिथले जगणं पाहतो. हे कदाचित कळायला कठीण जाईल, पण ओम पुरी, नसीरुद्दीन शाह, किशोर कदम यांनी रंगवलेला गावातला माणूस आणि सुनील दत्तपासून मिथुन चक्रवर्तीनं रंगवलेला गावातील माणूस यांत एक मूलभूत फरक दिसतो तो कळकळीचा. भूमिका करताना पात्राची मानसिकता समजून घेण्यापलीकडे आपण जे पात्र रंगमंचावर वा चित्रपटात साकारतोय त्या पात्राविषयी एक आत्मीयता असावी लागते. त्या पात्राच जगणं फक्त कल्पनेत वा प्रत्यक्ष पाहून नाही तर मनानं जगून घ्यावं लागतं तेव्हा त्या पात्राचे आंतरिक संघर्ष, मानसिक कुचंबणा, सामाजिक हेटाळणी समजते आणि ती नीट दाखवता येते.

किशोर कदम 'जोगवा'मधील भूमिका करतो तेव्हा तो फक्त त्या पात्राचा विचार करत नाही तर समग्र तृतीयपंथीयांच्या जाणिव्या त्यांच्या मानसिक वेदनेसह त्याला जाणवतात आणि ग्रीन रूममध्ये पहिल्यांदा साडी नेसल्यावर तो कासावीस होतो. फक्त चित्रपटातील पात्राविषयी नाही तर ते पात्र ज्या समाजाचं प्रतिनिधित्व करतंय त्या संपूर्ण समाजाचं असतं, म्हणूनच किशोर अशी वेगळी भूमिका

करतो मग ती 'नटरंग'मधील पांडबाची असो की 'फ्रेंड्री'मधील डुकरे पकडणाऱ्याची. त्याच्या अभिनयात फक्त एक व्यक्ती दिसत नाही तर तो संपूर्ण समाज दिसू लागतो. त्या समाजाची व्यथा दिसू लागते.

दोन राष्ट्रीय पुरस्कार मिळाल्याची बातमी कळली तेव्हा तुला नेमकं काय वाटलं असं विचारल्यावर तो म्हणाला, त्या दिवशी मी खूप डिस्टर्ब होतो. का कळत नव्हतं. मी सकाळी उठलो, गाडी काढली आणि खार-दांड्याला गेलो. आईला भेटलो, समुद्रावर गेलो. मग तिथून बँड स्टँडला गेलो. पण अस्वस्थता कमी होईना. पुन्हा खार-दांडा असं करत तीन वाजले. मग वाटलं, सिगारेट ओढावी. आठ वर्षं सोडली होती. म्हणून सिगारेट घेतली आणि मेसेज आला, अभिनंदन! मग फोन. मग आनंद झाला. पण अस्वस्थपणा गेला नाही. चॅनेलवाले प्रतिक्रिया विचारात होते, मी सांगत होतो, आनंद वगैरे वगैरे आणि समोर समुद्र होता पसरलेला, अथांग. वर लाटा उसळत होत्या. त्याच्या आतलं कुणाला दिसत नव्हतं, अगदी त्यालाही.

किशोर उत्कृष्ट अभिनेता आहेच, तितकाच तो उत्कृष्ट कवीही आहे. पॉप्युलर प्रकाशननं त्याचे दोन संग्रह प्रकाशित केले आहेत. त्याचा 'बाऊल' हा संग्रह मागील वर्षी साहित्य अकादमी पुरस्कारासाठी विचाराधीन होता.

किशोरच्या या अभिनयाच्या प्रवाससोबत त्याच्या कवितेलाही शुभेच्छा देऊया. आता लवकरच त्याला साहित्य अकादमी पुरस्कार मिळो या शुभेच्छेसह किशोर कदम या गुणी कलाकार आणि कवीचं अभिनंदन.

— किरण येले

kiran.yele@gmail.com

नीरजा

जगण्याशी सम न साधू शकलेली कवयित्री

ग्रंथालीन 'कविता दशकाची' हा प्रातिनिधिक कवींचा काव्यसंग्रह १९८० साली प्रकाशित केला होता. द.भा. धामणस्कर, र.कृ. जोशी, गुरुनाथ सामंत, हेमंत जोगळेकर, उत्तम कोळगावकर, नारायण कवठेकर-कुलकर्णी, वसंत पाटणकर, अशोक बागवे, अनिल द्रविड अशा नऊ कवींसोबत या संग्रहात एकमेव कवयित्री होती रजनी परुळेकर. सत्तरच्या दशकाच्या आगेमागे लिहिणाऱ्या या कवींची अशी दखल घेण्याचा प्रयत्न ग्रंथाली अभिनव वाचक चळवळीनं केला होता. ग्रंथालीन प्रकाशित केलेलं हे अकरावं पुस्तक होतं. त्या कळात ते प्रचंड लोकप्रिय झालं आणि त्यातून पुढे आलेले कवीही. डॉ. प्र.ना. परांजपे या पुस्तकाचे संयोजक होते. मंगेश पाडगावकर, रमेश तेंडुलकर, विजया राजाध्यक्ष, शिरीष पै व दया पवार असे दिग्गज लेखक आणि कवी यांनी केलेल्या चर्चात्मक प्रस्तावनेसह जवळजवळ अडीचशे कवींमधून ऐंशी-नव्वदच्या दशकावर ठसा उमटवू शकतील अशा दहा कवींची निवड करून हे पुस्तक संपन्न केलं होतं.

यातील जवळजवळ सर्व कवींनी आपल्या लेखनाचा ठसा मराठी साहित्यातील काव्यपरंपरेच्या अवकाशावर उमटवला. रजनी परुळेकर हे त्यातलंच एक महत्त्वाचं नाव.

साऱ्या साहित्यविश्वाला अस्वस्थ करून निघून गेलेली रजनी आज आपल्यात नाही. तिच्या कवितेनं मराठी कवितेला, आणि विशेषतः स्त्रियांच्या कवितेला एक पारदर्शी, धीट, मनस्वी आणि थेट शब्द दिला.

रजनीची कविता ही प्रामुख्यानं माणसाच्या विविध पातळ्यांवरील जगण्यावर भाष्य करणारी कविता आहे. ही कवयित्री हे जगणं स्त्री म्हणून जगतेच, त्याचबरोबर माणूस म्हणूनही जगते. असं जगताना या जगाचे, त्यातील माणसांचे आलेले अनुभव, विविध नातेसंबंध, त्यांतले ताण या सगळ्यांतून सतत स्वतःला शोधत राहते. स्वतःकडे त्रयस्थपणे पाहताना कधी स्वतःलाच टीकेचं लक्ष्य करते, तर कधी स्वतःला तपासून पाहते. आपण असहाय्य, एकट्या आहोत या भावनेनं ती अस्वस्थ होते तर कधी या एकटेपणातून बाहेर येण्याचे नवे मार्ग शोधत राहते. या कवयित्रीच्या कवितेतून व्यक्त होणारे

रजनी परुळेकर

अनुभव हे स्त्रीनिष्ठ आहेत. स्त्री म्हणून आलेल्या काही बऱ्या पण अनेकदा कटू अनुभवांमुळे अस्वस्थ झालेली ती या समाजावर, त्यातील पुरुषप्रधान व्यवस्थेवर टीकेचं अस्त्रही सोडते.

रजनी एक कवयित्री म्हणून या साऱ्याच अनुभवांकडे इतक्या वेगवेगळ्या नजरेनं पाहते की तिची कविता व्यक्तिनिष्ठ असली तरी अनेकदा ती हे व्यक्तिनिष्ठतेचं रिंगण तोडून सार्वत्रिक होऊन जाते.

माणसामाणसांतील वेगवेगळ्या पातळीवरचे नातेसंबंध हा तिच्या आस्थेचा विषय आहे. स्त्री-पुरुषांमधील विविध स्तरांवरील नातेसंबंधांबरोबरच दोन स्त्रियांमध्ये जुळलेले वा विस्कटलेले नातेसंबंधही तिचं तिच्या अनेक कवितांतून उलगाडले आहेत. या कवितांत आलेल्या स्त्रिया तिच्या भूतकाळाशी संबंधित आहेत. तशाच त्या वर्तमानाशीही नातं जोडून आहेत. त्यातील काही तिच्या

वर्गमैत्रिणी आहेत तर काही ज्या काळात ती लिहीत होती त्या काळात हरवून गेलेल्या जुन्या, अत्यंत निकटच्या मैत्रिणी आहेत. त्यातील एखादी तिची विद्यार्थिनी असते, तर एखादी बसमधली सहप्रवासी असते. एखादी शेजारीण, एखादी तोंडओळख असलेली तर एखादी पूर्णपणे अनोळखी स्त्रीही तिच्या कवितेत सहज येऊन जाते. या सर्वांशी असलेलं तिचं नातं भगिनीभावाचं आहे. त्यांच्याशी स्वतःला जोडून घेताना कवयित्री त्यांच्या जगण्याशीच आपली नाळ जोडून घेते.

तिला बालपणातील तिच्या मैत्रिणी सतत आठवत राहतात. काळाच्या ओघात हरवून गेलेल्या मैत्रिणींच्या आठवणींनी ती तिच्या जगण्यात दाटून आलेली पोकळी भरून काढण्याचा प्रयत्न करते. त्यामुळे तिच्या अनेक कवितांमध्ये बालपणीचे एकेक प्रसंग तुकड्यातुकड्यांनी येत राहतात. वर्तमानातील कडूजहर क्षणांमुळे गेलेली जिभेची चव या आठवणींनी परत आणण्याचा प्रयत्न ती करते. जणू काही जगण्याची रांगोळी पूर्ण करण्यासाठी आयुष्यातल्या या संदर्भ हरवलेल्या आठवणींना ती एकमेकांशी जोडून घेऊ पाहते आणि आपल्या जगण्यात दाटून आलेल्या निरर्थकतेला अर्थपूर्ण करण्याचा प्रयत्न करते.

दोन स्त्रियांमधील ही मैत्री, त्यातील निरागसता, त्यातला मोकळेपणा, नकळत वाटणारी एकमेकींविषयीची हक्काची भावना, एकमेकींविषयीचं प्रेम, कधी तक्रार, अशा विविध भावना 'तुला', 'डफ', 'मी रागावली आहे', 'पत्र' यांसारख्या तिच्या कवितांमधून व्यक्त होतात.

ही कवयित्री केवळ मैत्रिणींशीच संवाद साधत नाही तर आजूबाजूच्या जगातील स्त्रियांशीही नातं जोडू पाहते. या नात्यातून ती स्वतःलाही समजून घेऊ पाहते.

एकटेपणाच्या कोषात स्वतःला ओढून घेतलेल्या या कवयित्रीला सतत संवादाची गरज भासते. त्यासाठी ती अनोळखी स्त्रियांशीही ओळख करून घेते. त्यांच्याशी मैत्री करू पाहते. पण आपल्या आयुष्यात डोकावून पाहण्याचा हक्क जसा ती आपल्या जिवलग मैत्रिणींना देते तसा या मैत्रिणींना देत नाही.

आपण वाळूवर बसलो आहोत दोघी जणी

तर खूप बोलावंसं वाटतं

मात्र मला समजून घेण्यासाठी धडपडू नकोस

(‘वाळूवर दोघी जणी’, पृ. ११)

इतरांनी खूप बोलावं पण आपल्याला समजून घेण्याचा प्रयत्न करू नये असं कवितेतून लिहिणाऱ्या रजनीनं प्रत्यक्ष आयुष्यातही तेच केलं. स्वतःआत इतरांनी शिरू नये असं म्हणणारी ही कवयित्री इतर माणसांना आपल्या परीनं समजून घेण्याचा, त्यांना वाचण्याचा सतत प्रयत्न करत होती आणि ते तिच्या कवितेत प्रतिबिंबितही होत होतं.

‘अखेरचे पत्र’ या कवितेत आयुष्याच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांवर भेटलेल्या मित्रांची वेगवेगळी व्यक्तिचित्रं, त्यांच्याबरोबर जुळलेले भावबंध कवयित्रीनं अगदी मोकळेपणानं टिपले आहेत.

स्त्री-पुरुषांमधले हे शारीरिक आणि मानसिक पातळीवरचे

नातेसंबंध तिला हवेसे वाटतात. कधी कधी ते त्रासदायकही होतात. कुटुंबात जाणवणारी पुरुषी दहशत कधी कधी तिचं मन मोडून टाकते. तरीही कवयित्रीला सतत वाटत राहतं की- माणसामाणसांत रुजलेल्या ‘स्नेहाची बीजं/त्या त्या भूमीत खतपाण्याविना/स्तब्ध पडून राहतील/अजस्र बुंध्यांनी विदीर्ण केलेलं आकाश/भविष्यकाळात/कधी सांधले गेले रेशीम धाग्यांनी/तरी ते माझे होणार नाही.’ (बुंधे, पृ. ११६)

माणसांची सतत सोबत शोधू पाहणारी या कवितेतली स्त्री मात्र प्रचंड एकटी आहे हे या कविता वाचताना जाणवत राहतं. तिच्या अनेक कवितांतून एकाकीपणाची वेदना व्यक्त होते. एकटेपणाच्या पोकळीत भेलकांडून गेलेली या कवितांमधली स्त्री इतरांशी संवाद साधण्याचा प्रयत्न केल्यानंतरही भरून राहिलेल्या केविलवाण्या एकाकीपणाविषयी सतत बोलत राहते.

हे सुन्नपण, हे सुनसानपण

संभाषण होऊनही निष्पन्न होणार

हे केविलवाणे एकटेपण

(‘व्यंजनेच्या रानात’, पृ. ७८)

एकट्या आर्त संध्याकाळी

झाडांची पानं उडून जातात

मैलोगणती दूर

माझ्या चेहऱ्याच्या रेषांशी एकरून व्हायला

उरत नाही एकही पान

(‘निद्रेस’, पृ. ५६)

आकाशभर एकाकीपणाची निवांत सावली

किंवा

या काळोखाच्या घुमटात

आपल्याला प्रतिसाद मिळाला असं वाटत नाही

कारण तो तर असतो आपलाच

भिंतीवर आपटून परतलेला आवाज

(‘हे प्रियतम भ्रमनिरास’, पृ. ११०)

कोणत्याही प्रतिसादाशिवाय बोलत राहणाऱ्या या कवयित्रीनं आपलं हे एकाकीपण स्वीकारलेलं होतं.

हे एकटेपण तिनं स्वीकारलं असलं तरी ते सोसण्यासाठी तिच्याकडे बळ नाही याची जाणीव तिला होती. म्हणूनच तिला सुटका हवी होती त्यापासून. तसा प्रयत्न ती सतत करताना दिसत होती. विशोषतः तिच्या कवितेतून ते व्यक्त होत होतं. सगळ्या वेदना, दुःख यापासून स्वतःला मोकळं करून निर्मळ मनानं या जगाकडे पाहण्याचा प्रयत्न ती करत होती. त्यासाठी मनातल्या मनात माणसांनी, त्यांच्या आवाजांनी भरलेलं जग ती निर्माण करत होती.

अर्थात एकाकीपण, नातेसंबंधात आलेला दुरावा, त्यामुळे होणारी वेदना या साऱ्या गोष्टींसाठी ती कोणालाही दोष देत नव्हती. तिच्या कवितेत तर ती स्वतःच स्वतःच्या स्वभावाचं विश्लेषण करत आपले दोष शोधताना दिसते. अनेकदा आपल्या स्वभावालाच दोषी ठरवते. उदाहरणार्थ,

माझ्या कोपिष्ट जिभेचे बेलगाम प्रलाप
किंवा
आपल्याकडे आहेत प्रतिक्रियांचे दोनच सूर
एक संतापी टिपेचा आणि दुसरा उदास खर्जातला
(‘व्यंजनेच्या रानात’, पृ. ७८)

मला ऑबसेशन्स होतात सुखदुःखाची, रागाची
आणि सर्वात अधिक भीतीची
(‘तरीही सम साधत नाही’, पृ. ८२)

प्रत्येक गोष्टीत टोक गाठण्याच्या आपल्या या स्वभावामुळेच
आपण आजपर्यंत माणसं तोडली आहेत याची कबुली ती सतत
देते. त्याचप्रमाणे माणसांना समजावून न घेतल्यामुळेच आपण या
एकटेपणाच्या गर्तेत स्वतःला लोटून दिलं आहे याची जाणीवही तिला
असल्याचं जाणवतं. ती म्हणते,

एकटीनं बसवत नाही घरात
बाहेर पडल्यावर वेग येतो चालण्याला
आठवतात माझ्या चेहऱ्यावरच्या रेषा
ज्यांच्या दुःखाला कारणीभूत झाले
ती माणसं
जिथे केवळ मूक राहावं तिथं केलेला
निरर्थक त्रागा
जिथे निकरानं कचकचून भांडावं
तिथे गळ्यात घुसमटलेले आवाज
एका नितळ काचेच्या पेल्यात
भरून राहते संध्याकाळ
आणि पेल्यात तळाशी
एकमेकांशी झोंबी खेळणारी
माझी अनेक रूपं

(‘एकट्या आर्त संध्याकाळी’, पृ. ४१)

समजतंय पण उमजत नाही अशा काहीशा अवस्थेपर्यंत ही
कवयित्री पोहचली होती. त्यामुळेच आपली हवी-नकोशी अनेक रूपं
तिला अस्वस्थ करतात. आपल्याच हातानं ओढवून घेतलेल्या या
एकटेपणामुळे एकीकडे तिची मानसिक घुसमट होते होती तर दुसरीकडे
शारीरिक कोंडीही होते. ‘करंट्या शरीरास’ या कवितेत ती म्हणते,

बेचाळीस पावसाळ्यांत
मुसळधार लोटांबरोबर
किती पाणी वाहून गेलं
तुझे आवेग मात्र तसेच राहिले.

माणसातील चांगुलपणा या कवयित्रीला नेहमीच भावतो. ती
त्याच्यातल्या निरागसपणाच्या मोहात पडते. त्याच वेळी त्यांचा
ढोंगीपणा, कडवटपणा तिला सहन होत नाही. माणसाचं दुटप्पी
आयुष्य तिला अस्वस्थ करतं. सज्जनपणाचा मुखवटा घातलेल्या
माणसांचा खरा चेहरा तिला पाहायचा असतो. सभ्यतेचा बुरखा
घातलेली माणसं संधी मिळताच किती हिंस्र होतात याची अनेक
उदाहरणं आपण आजूबाजूला पाहत असतो. विशेषतः समूहाची

मानसिकता हा तर संशोधनाचाच विषय! जो समूह एखादी राजकीय
अथवा सामाजिक क्रांती घडवून आणू शकतो तोच समूह संधी
मिळताच आपल्यातील आदिम जनावर बाहेर काढतो. हे पशुत्व
(animal instinct) प्रत्येक माणसात असतं. फक्त एक सुसंस्कृत
नागरी जीवन जगताना आपण ते खोल नेणिवेत लोटून ठेवतो. ही
स्वतःलाच संस्कारित करून जगणारी माणसं कोणत्याही आपत्तीच्या
वेळी जेवढी परोपकारी होतात तेवढीच एखाद्या दंगलीच्या वेळी हिंस्र
होतात. हाताला लागेल त्या हत्यारानं माणसाला कापून काढतात
किंवा जिवंत पेटवून देतात. स्त्रिया तर अशा सामूहिक हिंसेच्या
नेहमीच बळी होतात. समाजाच्या या मानसिकतेवर ‘तालमीचा
आज शेवटचा दिवस’ ह्या कवितेत रजनीनं अगदी नेमका प्रकाश
टाकला आहे.

रजनी लिहायला लागली त्या काळात तर कवयित्री
स्वप्नरंजनात तसेच भावनिकतेत जास्त रमल्या होत्या. प्रभा गणोरकर,
अनुराधा पाटील, मलिका अमर शेख या रजनीच्या पुढे-मागे
लिहिणाऱ्या कवयित्रींनी बाईंच्या जगण्याविषयी लिहायला सुरुवात
केली होती. याच काळात ‘स्त्रीमुक्ती’, ‘स्त्रीस्वातंत्र्य’ या कल्पना रूढ
होऊ लागल्या होत्या. अनेक लेखिका आपली वैचारिक भूमिका मांडू
लागल्या होत्या. स्त्रीविषयक प्रश्नांना भिडण्याचं धाडस स्त्रिया स्वतः
करू लागल्या होत्या. या काळाचा प्रभाव ज्या काही लेखिकांवर
व कवयित्रींवर पडला त्यांत रजनी ही महत्त्वाची कवयित्री आहे.

स्त्रीच्या जगण्याला, या व्यवस्थेत होणाऱ्या तिच्या शोषणाला
ती थेट भिडली. बाई ज्या वेदनेतून जाते ती वेदना जाणून घेणं; तिला
एक व्यक्ती म्हणून समाजानं काय काय नाकारलं हे तिला सांगणं;
नाकारलेल्या सर्व गोष्टी तिला मिळायला हव्यात म्हणून प्रयत्न करणं;
तिच्या रतिप्रेरणांविषयी मोकळेपणानं बोलणं; तिला तिच्या हक्कांची
जाणीव करून देणं; भगिनीभाव वृद्धिंगत करणं; हाच स्त्रीवाद असेल
तर रजनीच्या काही कवितांना स्त्रीवादी कविता म्हणावं लागेल.

जन्मल्यापासून स्त्रीला ‘काळतोंडी तू पांढऱ्या पायाची’ असं
बिरुद लागलं तर रजनीसारखी संवेदनशील कवयित्री अस्वस्थ
होणारच. त्यामुळे तिनं ‘काळतोंडी तू पांढऱ्या पायाची’, ‘मिलॉर्ड’,
‘स्वप्न’, ‘जन्मभर नंतर’, ‘बाहुली’, ‘पुरुष’, ‘नग्न सत्य’ यांसारख्या
व्यवस्थेवर प्रहार करणाऱ्या अनेक कविता लिहिल्या.

या कवयित्रीच्या दृष्टीनं या समाजानं आखून दिलेल्या चौकटीत
राहणाऱ्या स्त्रीची अवस्था ही तडफडणाऱ्या पाकोळीसारखी असते.
अर्थात ‘पाकोळीला निदान आकाशाच्या कडांवर आपटावे तरी
लागत नाही / पण इथे तर गरगरणाऱ्या पंख्यात चिमणी सापडावी/
तशी मने आपटत राहतात / सामाजिक चौकटीच्या कडांवर.’

अर्थात कवयित्री एका क्षणी या समाजाची पर्वा न करण्याचं
ठरवते. वर्षानुवर्ष या यातना सोसणाऱ्या बाईंच्या आकांताचा आता
टाहो झालेला आहे असं तिला वाटतं. ‘मिलॉर्ड’ या कवितेत ती
म्हणते,

या साऱ्याच स्त्रियांच्या मूक आक्रोशाने
हवेचे थर तप्त झालेयत मिलॉर्ड

वरवर शांत दिसणारा पण आतून
वडवानलासारखा धुमसत असलेला एक समुद्र
न्यायालयाच्या भिंती फोडून
पसरू पाहतोय आसमंतात.

आजच्या समाजाची ही शोकांतिका कवयित्री अगदी सहजपणे ह्या कवितेतून मांडते. सारं दिसतं आहे, कळतं आहे, पण जन्मापासूनच श्रेष्ठ असल्याचा गंड जोपासलेला पुरुष आजही बाईचं 'ब्र' उच्चारणं स्वीकारायला तयार नाही. अशा या ओठ मिटून गप्प बसलेल्या पुरुषाला 'स्वप्न' या कवितेत 'आता माझी सहनशीलता संपून गेली आहे' असं ठणकावून सांगते ती. खरं तर माणसामाणसांतील भावबंध जपू पाहणारी ही कवयित्री अशी आक्रमक होते तेव्हा तिच्या सहनशक्तीचा खरोखरच कडेलोट झाल्याचं आपल्याला जाणवतं. 'आर्थिक स्वातंत्र्य म्हणजे स्वतःच्या श्रमानं कमावलेला पगार निमूटपणे पुरुषाच्या हातात देणं आणि पुरुषाची प्रतिष्ठा म्हणजे अनेक स्त्रिया अनुभवणं' असा सोयीस्कर अर्थ लावलेल्या पुरुषांविरुद्ध ती बंड करतेच, पण आता पुरुषांच्या या लंपटपणाचं उदात्तीकरण करणं किंवा बाईंच्या पावित्र्याविषयी सतत बोलत राहणं यासारखी पुरुषांची स्वार्थी वृत्ती यापुढं सहन केली जाणार नाही असं जाहीर करते.

आपल्या संस्कृतीनं स्त्रीला ज्या भूमिकेत बसवलं आहे ती भूमिका कवयित्रीला मान्य नाही. त्यामुळेच स्त्रीत्व, शरीर-मनाचं पावित्र्य, योनिशुचिता अशा स्त्रीला बांधून ठेवणाऱ्या, तिच्या मनात सतत भय निर्माण करणाऱ्या संकल्पना रजनीमधल्या कवयित्रीला अस्वस्थ करतात. 'छळते मला मळलेली वाट' असं म्हणत कवयित्री ही वाट सोडण्याची भाषा करते. स्त्रीला बंदिस्त करून ज्या बेटावर ठेवलं आहे त्या बेटाची तटबंदी तिला तोडायची आहे. स्वतःला हवं तसं न फुलता केवळ चंद्राच्या नेत्रपल्लवीवरच फुलणाऱ्या कमळाच्या पाकळ्या ती नाकारते. स्त्रीचं वरवर दिसणारं सुखी आयुष्य हे विरलेल्या वस्त्रावर केलेल्या कशिदाकामासारखं असतं असं तिचं मत.

पुरुषप्रधान व्यवस्थेविषयी चीड असली तरी या व्यवस्थेतील प्रत्येक पुरुष या व्यवस्थेचा गुलाम नाही याची कल्पना या कवयित्रीला होती. म्हणूनच पुरुषाचं एकांगी चित्रण तिच्या कवितांत येत नाही. या समाजात जगताना पुरुषार्थाच्या भलत्या कल्पना मनात बाळगून सत्तास्थान मिळवू पाहणाऱ्या पुरुषांप्रमाणेच या पुरुषार्थाच्या कल्पनेला छेद देणारा, सहनशील, समजूतदार पुरुषही अस्तित्वात असतो यावर तिचा विश्वास आहे. त्यामुळेच या कवितेत लिंगभेदावर आधारित शोषणाला वाचा फोडली असली तरी हे शोषण व्यक्तिसापेक्ष जास्त आहे असं कवयित्री समजत असावी, असं वाटतं.

स्मृतिमग्रता किंवा नॉस्टॅल्लिया हा रजनीच्या कवितेचा आणखी एक विशेष आहे. वर्तमानातील भीषण वास्तवाचा स्वीकार करताना भूतकाळातील अनेक प्रिय आठवणी आधार होतात. दुस्तर घाटासारख्या वर्तमानाच्या तुलनेनं भूतकाळाची साधीसुधी वाटही सुखद वाटते. आजच्या गुंतागुंतीच्या जगण्यातून स्वतःची सुटका करून घेऊन बालपणातील निर्मळ, निरागस आयुष्यात फेरफटका

मारून येणं ही लेखक-कवीप्रमाणेच सामान्य माणसाचीही गरज होऊन जाते. रजनीलाही ही निकड भासते.

किनाऱ्यावर बसले असताना वाटतेय
हक्क, उपकार अशा जाचक भावना
किंवा त्यातून गाजवले जाणारे स्वामित्व
असली कोणतीच प्रौढ पुटे नसलेल्या
बालवयातल्या त्या नावडत्या गोष्टीही
मी दोन्ही हातांनी
भरभरून घ्यायला हव्या होत्या.

(‘किनाऱ्यावर बसले असताना’, पृ. ८५)

आपल्या पुनःपुन्हा आठवाव्याशा वाटणाऱ्या गोष्टी आपण पुस्तकाच्या पानात मोरपीस जपून ठेवावं तशा मनाच्या कोपऱ्यात जपून ठेवलेल्या असतातच. पण, आज या व्यावहारिक जगात ज्या सापडत नाहीत अशा बालपणात न आवडलेल्या गोष्टीही तिला आठवाव्याशा वाटतात.

एकूणच या कवयित्रीच्या जगण्याच्या या प्रवाहात सुरुवातीच्या साऱ्या प्रसंगांच्या, माणसांच्या आठवणी संथपणे स्थिरावलेल्या होत्या. त्यांच्या सोबतीनंच ती आपला विस्कटलेला वर्तमान जगू पाहत होती.

या कवयित्रीच्या एकूण कवितेकडे दृष्टिक्षेप टाकला तर लक्षात येतं की तिची कविता ही समाजव्यवस्थेच्या चौकटीत, नातेसंबंधांच्या गुंत्यात भेलकांडून गेलेल्या एका संवेदनशील मनाचा मन हेलावून टाकणारा टाहो आहे.

‘पहिल्या पूर्वजाने माझ्यावर लिहिलेली कविता’ ही कविता या कवयित्रीच्या स्वभावविशेषांवर प्रकाश टाकणारी आहे. ती थोडी आत्मचरित्रात्मक वाटत असली तरी सर्वसाधारणपणे संवेदनशील कविमनाची अवस्थाही व्यक्त करते.

सर्वसामान्य मुलांपेक्षा वेगळं, प्रचंड वादळी आणि वडवानलासारखं धुमसत राहणारं आयुष्य वाट्याला आलेल्या या कवयित्रीला समजून घेण्यासाठी ही कविता उपयोगी पडत असली तरी ही कविता साऱ्याच संवेदनशील मनांचं प्रतिनिधित्व करते.

रजनीला कोणतीही गोष्ट अथवा घटना सांगण्यात रस नव्हता, पण समाजजीवनातील विरोधाभास, नातेसंबंधातील गुंतागुंत, व्यक्तिगत आयुष्यात होणारी घुसमट, शरीरमनाचे खेळ, त्यानं होणारी कोंडी, भूतकाळातील आठवणी, बालपणातील निरागस क्षण अशा अनेक गोष्टींविषयी बोलायचं होतं. त्यामुळेच तिच्या अनेक कवितांतून आपल्याला या व्यामिश्र अनुभवांचे कोलाज पाहायला मिळतात. उदाहरणार्थ, ‘अखेरचे पत्र’ या कवितेत नातेसंबंधातील गुंता, तीन प्रियकरांचे वेगवेगळे स्वभावविशेष, भूतकाळ दाटून आलेलं एकटेपण, आत्मटीका अशा अनेक गोष्टी येतात. ‘पुरुष’ या कवितेत पुरुषाचं वर्चस्व, त्याची मनमानी, त्या अनुभूतानं पुढे आलेलं स्त्रीचं समजातील स्थान, व्यवस्थेविषयी संताप, आक्रमकता, आत्मटीका, स्वतःचीच काढलेली समजूत आणि पुरुषाची दुसरी बाजू ती एकाच वेळी दाखवण्याचा प्रयत्न करते. ‘काळतोंडी तू आणि पांढऱ्या पायाची’ मध्येही भूतकाळातल्या आठवणी, पुरुषसत्ताक व्यवस्थेत

स्त्रीची होणारी फरफट, त्यामुळे दाटून आलेली चीड, प्रेम, वासना, पारंपरिक आयुष्य स्वीकारत जगताना व्यक्त झालेली जगण्याची आसक्ती आपल्याला दिसते. 'तुला' या कवितेत मैत्रिणींमधील भावनिक नातं, बालपणातील निरागसता, भूतकाळात रमण्याचा तिचा स्वभाव आपल्यासमोर येतो. 'तू रागावली आहेस' सारख्या कवितेतही स्त्रियांची मैत्री, मैत्रिणींविषयीचं प्रेम, पुरुषव्यवस्थेनं तिला दिलेली वेदना, सूड घेण्याची ऊर्मी आणि एकूण आयुष्याविषयीचं चिंतन यांविषयी ती बोलते.

'मिलॉर्ड', 'फेर', 'पुरुष' यांसारख्या कवितेतून तर स्त्रीचं जगणं, तिचं सोसणं, या व्यवस्थेत तिची झालेली कोंडी, घुसमट यांचं वास्तववादी चित्रण रजनीनं केलं आहेच, पण सहज जाता जाता 'सीता-सावित्रीच्या त्यागाचे उदात्तीकरण करणारी पाने जाळून शुचिर्भूत करायला हवे हे न्यायालय' अशी ठाम भूमिकाही तिचं घेतली आहे.

'कविता दशकाची' या पुस्तकात तिच्याविषयी जे टिपण लिहिलं आहे त्यात तिच्या कवितेविषयी शिरीष पै यांनी म्हटलं आहे, 'रजनी परुळेकर यांची प्रत्येक कविता म्हणजे एक जीवनविचार असतो. अहंकार, स्वार्थ, कडवट गतस्मृती, निराशा, अगतिकता, लाचारी इत्यादी काळ्याकुट्ट प्रवाहांची गुंतागुंत म्हणजे माणसाचं मन. युगानुयुगांपूर्वीच्या आदिम वासना ह्या मानवी मनाच्या तळाशी दडलेल्या असतात, ज्यांना रजनी परुळेकर गर्भखुणा म्हणातात. वंशपरंपरेनं ह्या गर्भखुणा माणसाच्या रक्तातून वाहत असतात. एखाद्या गाफील क्षणी त्या जिवंत होतात, जाग्या होतात तेव्हा वरवरच्या तकलादू सुसंस्कृतपणाचं दार्भिक कातडं भिरकावून देऊन माणूस एखाद्या श्वापदाचं रूप धारण करतो. तालमीचा शेवटचा दिवस, सर्पयुगुल, चांदणे अशा कवितांतून माणसामधल्या सुप्त जनावराचे भयकंपित करणारं दर्शन या कवयित्रीनं घडवलेलं आहे.

माणसामाणसांतील संबंधाचे एकांतिक चिंतन केल्यामुळे म्हणा किंवा समग्र मानवी जीवनावर पसरलेल्या क्षणभंगुरतेच्या विषण्ण दर्शनामुळे म्हणा, कवयित्रीला मानवी जीवनातल्या नैराश्यानं जणू झपाटून टाकल्यासारखं वाटतं. जीवनातल्या सुंदरतेचीही तिला भीती वाटते. सुंदर क्षणांविषयीही तिला संशय वाटू लागतो. मध्यरात्रीच्या सुमारास ह्या कवितेतून समग्र मानवी जीवनाच्या अशाश्वतेचा वाटणारा धसका कवयित्रीनं चित्रित केला आहे.'

एकूणच रजनीची कविता ही आजच्या आधुनिक स्त्रीच्या व्यामिश्र मनोव्यापारांचं वास्तव चित्रण करणारी कविता आहे असं म्हणायला हरकत नाही. आजच्या आधुनिक मराठी कवितेच्या कालखंडात स्त्रियांकडून लिहून झालेल्या कवितेत ही कविता त्यातील आशय, रूपबंध, प्रतिमासृष्टी या साऱ्या घटकांच्या नावीन्यपूर्ण वापरामुळे वेगळी उठून दिसते. रोमँटिक कवितेला मागे टाकून वास्तवाला भिडू पाहणाऱ्या आजच्या कवितेत रजनीच्या कवितेनं निश्चितच एक वेगळं स्थान मिळवलेलं आहे. या शतकाच्या कवितेला वेगळा चेहरा देणारी व आपला ठसा उमटवणारी कविता म्हणून तिच्या कवितेकडे पाहायला हवं.

रजनी परुळेकर हिचा हा माणसांचा शोध, त्यांच्यातील विविध

प्रकारच्या नातेसंबंधांचा शोध तिला आत्मशोधाकडे घेऊन जातो. हा सारा प्रवास, त्यांचं सारं अनुभवविश्व उलगडण्यासाठी तिचं प्राधान्यानं दीर्घ कवितेचा रूपबंध निवडला आहे. गद्यलेखन केलेलं नाही. केवळ कविता लिहिली. कविता हा कमीत कमी शब्दांत स्वतःला व्यक्त करण्याचा रूपबंध असला तरी अनेकदा काही अनुभव अशा स्वरूपात व्यक्त करता येत नाहीत. अशा वेळी मनात अस्वस्थता दाटून राहते. आपल्या अनुभवांची व्याप्तीच एवढी असते की मनात उठलेले कल्लोळ शब्दांत उतरवल्यानंतरही काहीतरी सांगायचं राहून गेलं असं वाटत राहतं. अशा वेळी बऱ्याचदा काही कवी गद्य लेखनाकडे वळतात. कथा अथवा कादंबरीचा रूपबंध निवडतात. पण रजनी मात्र कवितेचं बोट सोडून इतरत्र गेली नाहीत. तिचं कविताच दीर्घ केली. एकूण पाच संग्रहांतील तीन संग्रहांत तिचं दीर्घ कवितेचा रूपबंध स्वीकारला आहे. या तीनही संग्रहांतील दीर्घ कवितांमध्ये ती सलग पण व्यामिश्र अनुभव व्यक्त करते.

या विषयी शिरीष पै यांनी म्हटलंय, 'आशय आणि आविष्कार ह्या दोन्ही दृष्टींनी विचार करता रजनी परुळेकरांच्या कवितेचा आवाका बराच मोठा, स्फुट कवितेपेक्षा खंडकाव्याला अधिक जवळचा वाटतो. त्यांच्या कवितेतील शोकात्म गंभीर नाट्य, त्यांची स्थल-काल-व्यक्तीना जिवंत करणारी रसरशीत वर्णनशैली, त्यांनी कवितेत सतत वापरलेले उपमा-रूपकादी अलंकार, कवितेतल्या आशयाचा त्यांनी हळूहळू पण नेटानं केलेला विस्तार, कल्पनेला ज्वर चढल्याप्रमाणे त्यांचे तीव्र पातळीवर जाऊन लिहिणं- ह्या सर्व काव्यवैशिष्ट्यांमुळे त्यांची कविता कवितेची मर्यादा ओलांडून एखाद्या कादंबरीच्या किंवा शोकांतिकेच्या जवळ जाऊन पोचते.'

लिहिण्याची आवड लहानपणापासून असलेल्या रजनीला वडिलांकडून प्रोत्साहन मिळालं तसंच पुढे अनेक कवी, समीक्षकांकडूनही मिळालं. कवितेत आपला जीव गुंतला आहे याची जाणीव तिला लहानपणीच झालेली होती. उशिरा झालेलं लग्न आणि त्या लग्नानं तिच्याकडून केलेल्या अपेक्षा पूर्ण करण्यात आयुष्य घालवण्यापेक्षा आपला श्वास असलेल्या कवितेला जपावं म्हणून तिचं तिची संवेदनशीलता आणि तिची कविता नाकारणाऱ्या लग्नालाच नाकारलं आणि त्या लग्नातून ती बाहेर पडली. आणि पुढचा साराच काळ या कवितानामक श्वासावर जगली. पण गेल्या काही वर्षांत काळाच्या आणि माणसांच्या या पसान्यात चपखल न बसणाऱ्या या अतिसंवेदनशील कवयित्रीनं कवितेलाही दूर केलं आणि कवयित्री म्हणून संपून गेली. केवळ शरीरानं जगणारी रजनी आता शरीरानंही संपून गेली असली तरी तिची कविता मराठी साहित्यात कायम राहिल.

(या लेखात 'निद्राहीन रात्रीच्या कठोर कातळावर - निवडक रजनी परुळेकर' - संपादन नीरजा, लोकवाङ्मयगृह प्रकाशन) या संपादित काव्यसंग्रहाच्या प्रस्तावनेतील काही संदर्भ वापरले आहेत.)

- नीरजा

nrajan20@gmail.com

राजीव जोशी

ऑस्ट्रेलियातील मराठी नाट्यप्रेमी आणि त्यांची नाट्यचळवळ

मराठी माणसांचे नाटक वेड हे अगदी अद्वितीय आहे असे म्हटले जाते. दोन मराठी माणसे नाटक करण्यासाठी किंवा पाहण्यासाठी निश्चितच एकत्र येतील! मुंबई-पुणे-उर्वरित महाराष्ट्र आणि इतर राज्यातील नाट्यक्षेत्रातील घडामोडी आपल्याला ठाऊक असतात, पण सातासमुद्राच्या पलीकडे होणारी नाटके कशी कळणार? आता इंटरनेट आणि प्रभावी संपर्कव्यवस्था झाल्याने विदेशातील घटना क्षणार्धात कळू शकतात. पूर्वी असे नव्हते. मात्र देशाबाहेर गेलेली मराठी माणसे व अन्य प्रांतीय माणसे परदेशांत काहीना काही निमित्ताने एकत्र येतात, गेट-टुगेदर केले जाते. मुंबईतील लोकप्रिय अभिनेता प्रशांत दामले, सुप्रसिद्ध अभिनेत्री रोहिणी हड्डंगडी आदी कलावंतांनी आपल्या नाटकांचे ऑस्ट्रेलिया-न्यूझीलंडच्या रंगमंचावर प्रयोग केलेले आहेत.

मेलबर्न इंडियन थिएटर (MiTheatre) - मराठी रंगभूमीसाठी काहीतरी करण्याची ऊर्मी असणाऱ्या स्थानिक नाट्यकर्मीना हक्काचा मंच मिळावा म्हणून, मेलबर्न इंडियन थिएटर (MiTheatre) ही 'ना नफा ना तोटा' तत्त्वावर काम करणारी संस्था नीलेश गद्रे, रेश्मा परुळेकर व रश्मी घारे यांनी २०१९ मध्ये मेलबर्नमध्ये स्थापन केली. या संस्थेने आतापर्यंत अनेक प्रायोगिक धाटणीची आणि वेगळ्या विषयांवरची नाटके सादर केली आहेत. यातील बरीचशी नाटके ही मेलबर्नमधील मराठी लेखकांनी लिहिलेली होती. त्या नाटकांना अनेक आंतरराष्ट्रीय पुरस्कारदेखील मिळाले.

मराठी रंगभूमीच्या इतिहासातील एक महत्त्वाचे नाटक म्हणजे 'संगीत कट्यार काळजात घुसली'. व्यावसायिक रंगभूमीवर एकेकाळी अधिराज्य गाजवलेले हे नाटक सादर करण्याचा मेलबर्न इंडियन थिएटरचा हा पहिलाच प्रयत्न होता. असे असले तरी नाटकाच्या सर्व बाजू ज्या

ताकदीने हाताळल्या गेल्या, त्यातून मेलबर्न इंडियन थिएटरसाठी काम करणाऱ्या सर्व कलाकारांची प्रतिभा दिसून येते. मेलबर्नमध्ये यापूर्वी कधी मराठी संगीत नाटकाचा प्रयोग झाला नव्हता. मराठी रंगभूमीचा हा उज्वल इतिहास इथल्या रसिकांपर्यंत पोहोचावा या हेतूने 'कट्यार'चा प्रयोग करण्याची संकल्पना स्वाती देखणे यांना सुचली. मूळ कलाकृतीच्या गाभ्याला धक्का लागू न देता, आजच्या पिढीच्या कलारूचीला भावेल असा दीर्घांक लिहिण्याचे काम केले नचिकेत देखणे यांनी. या संहितेला रंगमंचावर उभे करण्याचे आव्हान रेश्मा परुळेकर यांनी दिग्दर्शकाच्या भूमिकेतून समर्थपणे पेलले. 'कट्यार काळजात घुसली'चा हा नाट्यानुभव प्रेक्षकांनी इतका डोक्यावर उचलून घेतला, की खास लोकाग्रहास्तव या नाटकाचे आणखी दोन प्रयोग मेलबर्न इंडियन थिएटरने मेलबर्नमध्ये आयोजित केले आहेत आणि त्यांना प्रेक्षकांचा उदंड प्रतिसाददेखील मिळत आहे.

'बंदिनी' मधील दृश्य

नाटक हे प्रवाही असले पाहिजे. बदलत्या काळाप्रमाणे बदलले पाहिजे. आणि नाटक हे कालानुरूप बदलायला हवे असेल तर त्यात नवीन पिढीचे विचार, त्यांच्या समस्या, त्यांचे अनुभव ह्यांचे प्रतिबिंब पडायला पाहिजे. मेलबर्न इंडियन थिएटरचा आणखी एक नवा प्रयत्न म्हणजे- 'द पपेट्स'. वेगळी धाटणी, वेगळे सादरीकरण, वेगळ्या कल्पना ह्यांनी पुरेपूर भरलेली आणि तरुणांचे भावविश्व आणि त्यांच्या समस्या ह्यांची उकल करणारी ही एकांकिका. याचे वैशिष्ट्य म्हणजे लेखन, दिग्दर्शन आणि सादरीकरण हे युवा पिढीने केले आहे. ही लिहिली आहे श्वेता जोशी हिने आणि याचे दिग्दर्शन केले आहे चैतन्य खरे याने.

मेलबर्नमध्ये प्रचंड गाजलेले असे दोन अंकी नाटक म्हणजे 'बंदिनी'. याच लेखन आणि दिग्दर्शन केले आहे मेलबर्नच्या नीलेश गद्रे याने. या नाटकाचे एकूण पाच प्रयोग मेलबर्नमध्ये झाले. त्यापैकी चार प्रयोग हे हाऊसफुल होते. तसेच, लोकांनी मिळवून दिलेल्या प्रसिद्धीमुळे, या नाटकाचे प्रयोग नोव्हेंबरमध्ये सिडनी व कॅनबेरांमध्ये होणार आहेत. तसेच, ब्रिस्बेन व ऑकलंड येथे प्रयोग ठरवण्यासाठी प्रयत्न चालू आहेत. येत्या जानेवारीमध्ये म्हणजे २०२३ साली या नाटकाचे सात प्रयोग मुंबई-पुणेसह भारतात विविध ठिकाणी करण्याचे ठरते आहे. ऑस्ट्रेलियामधून प्रथमच नाटक भारतात नेण्याचा विक्रम मेलबर्न इंडियन थिएटर करत आहे. मुंबईतील आविष्कार संस्थेत व अन्य नाट्यसंस्थांमध्ये पूर्वी काम केलेल्या रेश्मा परुळेकर या कामी पुढाकार घेत आहेत. या पहिल्यावहिल्या मायदेशी दौऱ्याला चांगला प्रतिसाद मिळू शकेल अशी खात्री वाटते आहे.

Maharashtra Mandal, Victoria -

MSI-Marathi Association, Sydney - इथे मराठी नाटके होतात. मुंबईतील गाजलेल्या 'सासू माझी ढासू' या व्यावसायिक नाटकाचे -ज्यात नामवंत अभिनेता प्रशांत दामले होते, त्याचा बहारदार प्रयोग झालेला आहे. इथे एकत्रित संमेलनेदेखील आयोजित केली जातात.

२५ जुलै २०२२ मध्ये UNSW या आलिशान थिएटरमध्ये

चारचौघी हे तीन अंकी नाटक करण्यात आले. दिग्दर्शन- संजय लेले. कलाकार- ललिता कानेटकर, धनश्री करंदीकर, साईप्रसाद कुलकर्णी, मानसी गोरे, मृगजा करंदीकर, सौरभ दातार, सचिन भावे, मंदार गोरे. ध्वनी-प्रकाश केदार माळगावकर, भूषण करंदीकर आणि सागर आगाशे, ब्रान्ड लाईट्स व साऊंड इफेक्ट. शिवाय 'खास आपल्यासाठी' ही दोन पात्री एकांकिका सचिन, शर्वरी भावे ह्यांनी सादर केली. दुसरी एकांकिका नूपुरी, ज्यात राहुल दीक्षित, हेमांगी काळे, मेघना दीक्षित, मृगजा करंदीकर होते. तब्बल दोन वर्षांनंतर २ एकांकिका आणि एक महत्त्वाचे नाटक सादर केले गेले.

'समांतर' हे हिंदी म्युझिकल नाटक - जे लेखक- दिग्दर्शक प्रशांत तुपे पर्थ, ऑस्ट्रेलिया आणि स्टोरी/डायलॉग- डॉ. संजय पाटोळे, ह्यांनी स्थलांतरित भारतीयांच्या, विशेषतः ज्येष्ठ

'खास आपल्यासाठी' आणि 'नूपुरी' या दोन एकांकिकांतील कलाकार

‘संगीत कट्यार काळजात घुसली’मधील दृश्य

नागरिकांच्या समस्यांचा अभ्यास करून सादर केले. यातील प्रमुख भूमिका केली होती सुप्रसिद्ध अभिनेत्री रोहिणी हट्टंगडी ह्यांनी. शिवाय ह्यात तेथील स्थानिक नाट्यकलाकारांनीही भूमिका केल्या होत्या. या नाटकाचे पर्थ, ब्रिस्बेन, मेलबर्न, सिडनी व ऑकलंड येथे प्रयोग केले गेले व त्यांना चांगलाच प्रतिसाद लाभला होता.

MICT - जगभरात मराठी नाटक, मालिका आणि सिनेमांचे पुरस्कार वितरणसोहळे व्हावे म्हणून महेश मांजरेकर ह्यांनी मिक्टाची स्थापना केली. सुरुवातीला लंडन, सिंगापूर, दुबई, मकाऊ अशा ठिकाणी कार्यक्रम केल्यावर त्यांनी सिडनीत मोठा बक्षीससमारंभ केला, तेव्हा १५०० पेक्षा आधी प्रेक्षकवर्ग उपस्थित राहिला होता.

MMP, Perth - २००० पासून पर्थ येथे कार्यरत असलेले महाराष्ट्र मंडळ मूळ धरून आहे. पर्थमध्ये १५ वर्षांपूर्वी अवघी ६ कुटुंबे होती, आता ४५० कुटुंबे गुण्यागोविंदाने राहत आहेत.

Theatre Olympiad - Marathi ssoaction of Sydney - २०१८ साली भोपाळ येथे झालेल्या या आगळ्यावेगळ्या थिएटर उपक्रमांत दिग्दर्शक नेपोलियन अल्मेडा ह्यांनी प्रमुख भूमिका व दिग्दर्शन करत अभिराम भडकमकर लिखित ‘सुखांशी भांडतो आम्ही!’ हे अनोखे नाटक पेश केले.

Northern Melbourne Marathi Mandal - हेही एक सक्रिय महाराष्ट्र मंडळ आहे.

Adelaid Marathi Mandal - मृद्गंध नामक नियतकालिक काढले जाते व विविध सांस्कृतिक कार्यक्रम केले जातात. ७ मे २०२२ रोजी ‘स्त्री जन्मा ही तुझी कहाणी’ हा वेगळा कार्यक्रम केला गेला. संकल्पना आणि निवेदन - डॉ शोभा लिमये. गायिका- अजिता ठाकूर, अश्विनी घैसास, हार्मोनियम - प्रसन्न ताम्हणकर आणि तबला-किरण मंडपे.

NIT, Melbourn - मुंबईत आणि दिल्लीत प्रायोगिक नाटके करणारे मंदार वैद्य मूळचे मुंबईचे. तेव्हा रिअॅक्शन नावाचा नाटकाचा ग्रुप होता, त्याद्वारे बंबई के कौए, प्रतिबिंब ही हिंदी, आम्ही लटिके

ना बोलू हे मराठी अशा अनेक नाटकांचे मुंबईतील एनसीपीए व पृथ्वी थिएटरमध्ये व दिल्लीत एकूण २५०हून अधिक प्रयोग करून आपली आवड आणि प्रभुत्व सिद्ध केले होते. पुढे २०००साली करिअरसाठी ऑस्ट्रेलियामध्ये स्थलांतरित झाल्यावर २०१२मध्ये कलाविष्कार नामक ग्रुप उभा करून त्याद्वारे हिंदी नाटके केली. २०१५मध्ये नाट्यदर्पण इंडियन थिएटर अकादमीची स्थापना करून अभिनयाची शिबिरे घेतली. मेलबर्नमध्ये १०० प्रेक्षक सदस्य घडवले.

तेथे आतापर्यंत सादर झालेली नाटके/ एकांकिका पुढीलप्रमाणे-

- १) बंदिनी - लेखक आणि दिग्दर्शक - नीलेश गद्रे, मेलबर्न (५ प्रयोग मेलबर्नमध्ये, सिडनी व कॅनबेरामध्ये प्रयोग नोव्हेंबरमध्ये. ब्रिस्बेन व ऑकलंड येथे प्रयोग ठरवण्यासाठी प्रयत्न चालू. भारतात ७ प्रयोग जानेवारीमध्ये)
- २) कट्यार काळजात घुसली, रूपांतरित दीर्घांक - मूळ लेखक - पुरुषोत्तम दारव्हेकर, दीर्घांक रूपांतर - नचिकेत देखणे, दिग्दर्शक - रेश्मा परुळेकर, मेलबर्न (४ प्रयोग मेलबर्नमध्ये, इतर शहरांमध्ये प्रयोग करण्यासाठी प्रयत्न चालू)
- ३) द पपेट्स - लेखक - श्वेता जोशी, दिग्दर्शक - चैतन्य खरे मेलबर्न (३ प्रयोग मेलबर्नमध्ये)
- ४) उरिक् मम गति - लेखक - प्रणव जतकर, दिग्दर्शक - रश्मी घारे, मेलबर्न (२ प्रयोग मेलबर्नमध्ये)
- ५) चांदोबा चांदोबा भागलास का - लेखक आणि दिग्दर्शक - नीलेश गद्रे, मेलबर्न (२ प्रयोग मेलबर्नमध्ये)
- ६) टॅक्स फ्री - लेखक - चंद्रशेखर फणसळकर, दिग्दर्शक - नीलेश गद्रे (२ प्रयोग मेलबर्नमध्ये)
- ७) यमूचे रहस्य - लेखक - सतीश आळेकर, दिग्दर्शक - नीलेश गद्रे (३ प्रयोग मेलबर्नमध्ये)
- ८) ऐन आषाढात पंढरपुरात - लेखक - संजय पवार, दिग्दर्शक - रश्मी घारे (२ प्रयोग मेलबर्नमध्ये)
- ९) जानकीचे प्रश्न - लेखक - मधुरा गोखले, दिग्दर्शक - रश्मी घारे (२ प्रयोग मेलबर्नमध्ये)

मराठी व एकूणच भारतीय रंगभूमीची भाषिक व आंतरराष्ट्रीय आदान-प्रदान होण्याच्या दृष्टीने नजीकच्या भविष्यात ऑस्ट्रेलिया हा महत्त्वाचा देश ठरणार ह्यात काही शंका नाही.

- राजीव जोशी

लेखक व रंगभूमी अभ्यासक
rmjoshi52@yahoo.co.in

किरण येले

स्वाती पाटील उद्याची कथाकार

मूळची कराडची स्वाती पाटील जन्मापासून कल्याणनजीकच्या अंबरनाथ शहरात राहते. स्वातीने वाणिज्य शाखेत पदव्युत्तर पदवी घेऊन सोशल वर्कमध्ये मास्टर्सची पदवी मिळवली आहे. त्यानंतर तिने आदिवासी पाड्यातील मुलींच्या मासिक पाळी काळातील समस्या या विषयावर ज्वहार-मोखाडा तालुक्यात राहून काम केले आहे. वृद्धाश्रमात निवासी राहून काम केले आहे. या सगळ्यामुळे तिच्या कथांचा बाज सामाजिक झाला असला तरी त्यात व्यक्तीकथाही असते.

‘स्पर्श’ ही कथा याचे चांगले उदाहरण म्हणता येईल. या कथेतील नायिका अंध आहे. नेत्रहीन समाजाची वेदना या कथेत आहे, परंतु ही कथा सामाजिक होत नाही तर ती त्या कथेतील नायिकेची कथा होते. स्वातीच्या कथांचे विषय अनवट असतात हे या कथेवरून लक्षात येईल. अंध असलेली कथानायिका उदरनिर्वाहासाठी शरीरमर्दन म्हणजेच मसाज करण्याचा व्यवसाय करते आहे. २१ व्या शतकात जगण्याच्या वाढलेल्या गतीने अनेक प्रश्न उभे केले आणि त्यावरची उत्तरेही माणसाने शोधून काढली. त्या उत्तरांत नैतिकता किती अनैतिकता किती हा ज्याच्या त्याच्या दृष्टीचा आणि आकलनाचा विषय ठरला. २१व्या शतकात शरीरमर्दन ही शरीराचा थकवा घालवण्यासाठी केलेली कृती नसून शरीराचे चोचले पुरवण्यासाठी केलेली कृती झाली. त्यात अय्याशीपण आले. पुरुष स्त्रियांकडून अंगमर्दन करून घेऊ लागले. यात विकृत माणसेही भेटू लागली. मर्दनाच्या नावाखाली शरीरविक्री होऊ लागली. कथेची नायिका त्या वाटेला जात नाही. अशा माणसांना नायिका मसाज करत नाही. तिच्यासाठी ग्राहक आणणारा नव्णू ‘का?’ विचारतो तेव्हा ती म्हणते, कारण अजून माझे लग्न झाले नाही. नवऱ्याला आपले अस्पर्श शरीर देण्याची तिची तगमग यात दिसते. त्याच वेळेस तिच्या शरीराचेही ताणेबाणे या कथेत दिसतात. एका क्षणी तिला झोपलेल्या माणसाचे श्वास तिच्या कोपरांना जाणवतात आणि तिचे

अणुरेणू फुलतात आणि अचानक तिला नव्णूचे शब्द आठवतात. ती खाडकन शुद्धीत येते आणि आपले सामान आवरून निघते.

अंध माणसाची कथा लिहिताना जसा अंध माणसाच्या परिप्रेक्ष्याचा विचार करावा लागतो त्याच्या सवयींचा. त्याच्या चालण्याची, बोलण्याची माहिती असावी लागते. कथा वाचताना स्वातीला ही माहिती असल्याचे जाणवते. उदाहरणार्थ, या कथेत एका ठिकाणी येते. ‘काही वेळाने दरवाजा उघडला गेला... ओली पावलं बाहेर फिरू लागली.. तिचे अँटना शार्प झाले. त्याच्या हालचालींवरून ती त्याच्या वयाचा अंदाज घ्यायचा प्रयत्न करायला लागली.. पावलांचा आवाज भक्कम होता.. म्हणजे तिशीचाळिशीत असेल माणूस. किंवा वजनदार तरी.. आवाज थांबला. म्हणजे नक्कीच आरशासमोर थांबला असणार.. म्हणजे केस विंचरत असणार... म्हणजे डोक्यावर केस असणार.’ हे वाचताना नेत्रहीन व्यक्ती फक्त आवाजवरून कसे पाहत असेल, समोर काय चाललेय त्यावरून कसे निष्कर्ष काढत असेल याची कल्पना येते.

स्वातीच्या कथेत समाजव्यवस्थेचा अभ्यास तर जाणवतोच, तसाच मानसिकतेचाही अभ्यास येतो. स्वातीचा पिंड मुळात कवितेचा असल्याने तिच्या कथेत काव्यात्मक वाक्ये येतात आणि ती वाक्ये कथेत आगंतुक वाटत नाहीत. त्या कथेला एक वेगळेच परिमाण देऊन जातात.

‘स्पर्श’ या कथेत लग्न झाल्यावर पहिल्या रात्री नायिका आणि तिचा नवरा यांच्यातील प्रसंग लिहिताना स्वाती लिहिते, ‘नंदेने मसाजची बॅग काढली... पुरुषांचे असंख्य स्पर्श त्यातून बाहेर पडले.’ अशा मधेच काही ओळी, काही शब्द कथेतील तरलता वाढवतात.

कथाविचार करण्याच्या बाबतीत स्वातीमध्ये अगदी मोकळीकता आहे. ही मोकळीकता स्वैर नाही. स्त्री-पुरुषसंबंधातील असो की सामाजिक संबंधातील. स्वाती त्याच मोकळेपणे लिहिते.

स्वाती पाटील

ही मोकळिकता तिच्या सामाजिक क्षेत्रातील कामातून आलेली आहे आणि त्या मोकळिकतेला विधीनिषेधांचे भान आहे. तिच्या कथेतील पात्राचे विचार स्पष्ट आहेत, कृती स्पष्ट आहेत आणि त्यातूनही एक वेगळा विचार प्रवाहित होत असतो. तिच्या 'दिवाळीनंतरची दिवाळी' या कथेत विभक्त झालेल्या दोन जिवांची कहाणी आहे. विभक्त झाल्यानंतर दिवाळीच्या दिवशी ते भेटतात आणि त्या दिवशी शरीर आणि मनाने पुन्हा एकत्र येतात आणि पुन्हा समजसपणे विभक्त होतात. हे या दोघांचे वागणे कुणाला आक्षेपार्ह वाटेल, पण हे आजच्या काळाचे चित्रण आहे. तरुणाईच्या मानसिक संतुलनाचे आणि सामाजिक सामंजस्याचे हे चित्रण आहे.

स्वाती पाटीलच्या कथांमध्ये उद्याची सशक्त कथाकार आपल्याला दिसते. तिच्या कथांचे विषय जसे अनवट आहेत तसेच तिच्या कथांचा रुपबंधही वेगळा आहे. तिच्या कथा संवादी आहेत. त्यात कथेतील पात्रांच्या वेशभूषेचे वा शरीरयष्टीचे वर्णन नसते त्यामुळे कथा वाचताना वाचक त्याच्या मनातील पात्रांना त्या कथेत पाहू लागतो. दुसरी एक महत्त्वाची बाब स्वाती पाटील हिच्या लिखाणात आढळते ती म्हणजे तिच्या कथेत, पात्रांच्या मनातील भाराभार विचारांचे वर्णन येत नाही. मराठी कथासाहित्यात पूर्वीच्या काळी कथेतील पात्रांच्या मनातील विचार कथालेखक लिहित आणि ते विचार पानभर असत. कधी ती संपूर्ण कथा म्हणजे विचार असत, घटना घडून गेल्यावरचे. यामुळे कथेत फक्त वैचारिक आंदोलने असत ज्यात वाचकाला फार उत्सुकता असण्याचे कारण नसे. कारण एखादी घटना घडल्यावर त्या अनुषंगाने येणारे विचार कोणत्याही कथेतील कोणत्याही पात्रांच्या मनात थोड्याफार अंतराने

सारखेच असणार. उदाहरणार्थ प्रेमभंग झाल्यावर येणारे विचार. यामुळे वाचकाला ते वाचताना पुनरुक्तीचा भास होतो. आणि वाचनखंड होण्याचा धोका उद्भवतो. त्यामुळे स्वाती पाटीलच्या कथेत विचारचर्चण अभावाने येते ही चांगली बाब आहे. तिच्या कथेत अधिकतर संवाद असतात आणि संवादातून ती कथा पुढे नेण्याचा रुपबंध स्वाती हाताळते. यामुळे तिच्या कथांना गती लाभते.

कथेतील भाषा ही एक जमेची बाजू स्वाती पाटील हिच्याकडे आहे. समाजाच्या अनेक स्तरांतील तिचा मुक्त वावर पाहता तिला अनेकविध भाषांचे किमान ज्ञान असणे साहजिक होते. परंतु भाषेचे ज्ञान असले तरी तिचा नेमका आणि नेटका वापर कथेत असणे अत्यावश्यक असते. मराठेतर भाषा मग ती हिन्दी असेल तर तिचा जरूर तितकाच वापर करणे हे कसब असते. मुंबईसारख्या बहुभाषिक प्रदेशात तर ही भाषिक सरमिसळ समजून लिहिणे आणि तरीही कथेचा मराठी चेहरा जपणे हे कौशल्याचे काम असते. स्वाती पाटीलची कथा हा समतोल साधते.

या सगळ्या अधिक बाबीसोबत स्वातीच्या कथालेखनात काही धोक्याची स्थळेही जाणवतात. स्वाती पाटील वेगाने कथा लिहिते असे वाटते. एखादा अनुभव आल्यावर तातडीने त्या अनुभवांचे पृष्ठभाग लिहितानाच त्या अनुभवाच्या आतील एक एक पद खरवडून तो कथेत लिहिल्यास तिच्या कथा वाचकांच्या कायमचा मनावर ब्रण सोडतील. तिच्या काही कथा ललितबंधाच्या अंगाने जातात. कथेचे पुनर्लेखन झाले नसल्याचे वा कमी प्रमाणात केल्याचे काही वेळा जाणवते. यावर स्वातीने लक्ष देण्याचे व कथांचा पुन्हा अभ्यास करून पुनर्लेखन करण्याचे कबूल केले आहे. तिच्या पुढील कथालेखनास शुभेच्छा.

‘स्पर्श’ कथेतील काही भाग-

चाळीतल्या त्या खोलीत अंधार होता की उजेड तिला माहीत नव्हतं. आरशात काय प्रतिकृती होती तेही तिला माही नव्हतं. तिनं नेहमीप्रमाणे दोरीवरून काढलेल्या ड्रेसवर ओढणी घेतली.. माई मी जाते...!

माईचा आवाज आला नाही... पण तिनं ऐकलं असणार हे नक्की... तिनं काठी उघडली. मोडकळीला आलेल्या कठड्याला धरून पायच्या मोजत ती उतरली. खाली रिक्षा उभीच होती. रिक्षात बसल्याबसल्या तिचा फोन वाजला. बॅगेतून चाचपडून फोन कानाशी धरून तिनं तो उचलला,

“अरे किधर है?”

“आ रही हूं. ऑटो पकडा है. दस मिनट लगेगा...”

“हा, आ... मैं रूम नंबर छह मे राकेश लॉज..!!”

“हा आती हू...!!”

फोन आत ठेवला. रिक्षातून उतरून ती चालू लागली... काठीच्या आवाजासोबत तिच्या काळजाचा आवाजपण वादू लागला होता.

साधं मसाजचं काम, पण हे असं लॉजवर जाऊन करणं

म्हणजे त्रासाचं वाटायचं तिला. त्यात स्वतःचं शरीर माहीत नाही. शरीराबद्दल सांगायचं झालं तर फक्त वजन आणि बांधा. तोसुद्धा आरशातही न पाहिलेला. संपूर्ण ओंजळीत मावणारा एकेक स्तन. इतकाच काय तो बांध्याचा अंदाज... पांढुरके डोळे त्यात आजन्म वसणारा काळाकुट्ट अंधार...!! तो तरी कुठं दिसतो आम्हाला... आंधळ्याना अंधारही दिसत नसतो हे कळण्याइतपत कुठं उजेड पडलाय लोकांच्या डोक्यात... राकेश लॉज आलेलं तिच्या काठीला कळलं...

ती आत आली... काठी मोडून तिनं आत ठेवली. शरीर मोडता येत नाही. रिकामं पण नाही करता येत. थर फक्त चढत जातात त्यावर.

रिसेप्शनवरच्या माणसानं कुठं पाहिलं असेल हे तिनं लगेच ओळखलं.. डोळसांना सोडत नाही ही जात, ती आंधळीला सोडेल.

“रूम नंबर सहा...!”

“होय, मॅडम सोडू का?”

असं म्हणत तो तिच्याजवळ आला.. त्याच्या मनगटाच्या केसांचा स्पर्श तिच्या हाताला झाला.. ‘च्यायला हे डोळे नसले तरी नजर मरत नाही...हजार पर्तीनी जास्त कळायला लागतं. हा शाप आहे साला..!’ ती मनात पुटपुटली. तिला त्या रिसेप्शनवाल्याला झिडकारता पण येईना... नको मी जाते...!

ठिकाय...!! त्यानं खांदे उडवले. तोंडातली काडी चघळत तो उच्चारला, ‘दमडीची नाही औकात म्हने ताजमहल माझ्या खिशात...!’

तिला स्पष्ट ऐकू येईल इतक्या मोठ्या आवाजात तो बोलला.. आता लॉजवरच्या बंद खोलीत ती फक्त मसाज करणार हे कुणाला खरं वाटलं असतं? आणि ते खरं का वाटावं. तिनं तो विचारच झिडकारला... ती वर आली. दारावरचे नंबर तिनं हातानं चाचपडलं. रूम नंबर सहाचा दरवाजा तिने वाजवला.. सेकंदातच तो उघडला.

“क्या रे कितना टाइम...?”

“अरे, आयी ना बराबर.. कौन है?’ हलक्या आवाजात ती बोलली. ‘है क्या अभी इधर?’

“नहीं. नहाने गया है।”

“अच्छा. खाली मालिश बोला ना वैसा.”

“तो?? खाली मालिश नहीं रहेगा तो आयेगी क्या तू?”

“नहीं रे... मेरा शादी बाकी है ना...! खाली मालिश ही करेगी... बाकी सब उसके साथ...!”

“साली... अंधी है .. लेकिन ख्वाब देखती है..कमिनी...!!”

“हां. जा अभी.. दो घंटा बोला है ना? और लाईट का बटन बता दे..!”

“हां.. बेड के दाई तरफसे दुसरा झिरो का. बाकी सब बंद कर दे... पंखे का तुझे पता चल जायेगा.”

“ठीक है.. जा। तू जाते जाते दो सौ रूपिये माई को देना..!!”

“हां.”

“अच्छा, एक बात बता? गिराईक नेक बंदा है ना?”

“अरे बंदे तो सब नेक होते है. बस हम सबको चेक करके नहीं लेते..!”

“गधा कहीं का.. चल निकल..!”

दार बंद करून घेताना नब्बू हलक्या आवाजात बोलला, “अरे, मखखन है मखखन.... कहीं तू शादी तक ना रुक पाये. देख ले...!”

“क्या देखूं?”

“देख नहीं सकती... लेकिन मेहसूस तो कर सकती है? तिनं दार लावलं.. बाथरूममधून अजूनही पाण्याचा आवाज येत होता... खोलीचा अंदाज नसल्यानं ती चाचपडत एका खुर्चीवर जाऊन बसली. बाथरूममधला पाण्याचा आवाज थांबला. काही वेळाने दरवाजा उघडला गेला... ओली पावलं बाहेर फिरू लागली... तिचे अँटना शार्प झाले. त्याच्या हालचालींवरून ती त्याच्या वयाचा अंदाज घ्यायचा प्रयत्न करायला लागली.. पावलांचा आवाज भक्कम होता.. म्हणजे तिशीचाळिशीत असेल माणूस. किंवा वजनदार तरी.. आवाज थांबला. म्हणजे नक्कीच आरशासमोर थांबला असणार.. म्हणजे केस विंचरत असणार... म्हणजे डोक्यावर केस असणार.. म्हणजे केसाला तेल जास्त लागणार तिला हसू आलं.. उगाचच ती नेमकी हसली आणि विसरली की समोरचा माणूस डोळस आहे..

“का हो .. हसताय काय?”

“अरे बापरे शुद्ध मराठी!”

“हो...!”

“मग इथे कसं?”

“तुझंही शुद्ध आहे की मराठी. तू इथं कशी?”

“माझं काय ओ.. माझं कामच हे..”

“मग माझंही कामच हे..!”

“बरं... मजेचं आहे काम ती पुटपुटली..”

“या आता.”

“कुठं?”

“जेजुरीला...!”

“आँ.”

“ओ.. मसाज करायचा ना..!”

“हो.. हो..”

“अंगात काही दुखणं?”

“नाही..”

“काही कुठं फॅक्चर वेगरे?”

“नाही..”

“काही विशेष त्रास?”

“नाही..”

काहीच त्रास नाही? पैसा जास्त हाच त्रास.. पुटपुटत ती उठली. बॅंगेतली काठी काढून पुन्हा लगेच मिळेल अशी बॅंगेच्या बाजूलाच ठेवली

मग तिनं बॅंगेतलं सामान काढलं. तेलाच्या बाटल्या ...

काचेच्या वाट्या... सुगंधी अर्क... डिफ्युझर. विविध रंगाच्या मेणबत्या. बुटक्या-उंच. जाड्या-मध्यम.. आता सगळ्यांची तोंडं पेटवायची... तिला हसू आलं... म्हणजे आवाज निघत नसतोय त्यांच्यातून... नुसत्याच निःशब्द पेटत राहणार...! आणि आपण म्हणणार अंधारातून प्रकाशाकडे...!

तिनं केस वर बांधले. मग अॅप्रन अंगापासून मानेवर बांधला.. हाताच्या बाह्या वर केल्या.. तो तिच्याकडे पाहत होता. विटकरी रंगाचा ड्रेस... त्यावर गुलाबी ओढणी... गुलाबी पायजमा... पाठीपर्यंत तोकडे केस... रंग काळासावळा... हात राकट.. हातावर उठून दिसणाऱ्या काळपट शिरा....!

जिथं झोपता येईल तिथं झोपा.. असं म्हणत तिनं हात पुढे केला..

तो तिला बेडपर्यंत घेऊन गेला...

तो कुठं झोपलाय ह्याचं पावलांचं गणित तिने मांडलं... ती परत सामानाकडे आली... सामान घेऊन पुन्हा त्याच्याकडे गेली... तो शांत होता... तिचे अँटना शांत झाले होते.. डॅंजर झोनच्या रेषेवर होती... आता पुढे काय होणार ह्या बाबतीत तीही अनभिज्ञ होती आणि तोही. तो डोळे मिटून पडला होता... तिनं बेडच्या आजूबाजूनं एकेक मेणबत्या ठेवल्या... बेडच्या एका कोपऱ्यात डिफ्युझरमध्ये दिवा लावला त्यात वरच्या पाण्यात रोझ ऑइलचे काही थेंब टाकले... गुलाबी सुगंध दरवळला.. त्याचा श्वास थोडासा हलला... तिनं बाकीच्या मेणबत्या पेटवल्या.. त्यांची तोंडं पेटवण्याच्या कल्पनेनं तिला पुन्हा हसू फुटलं. ती पुन्हा त्याच्याकडे आली. पलंगाच्याच जवळ असलेलं झीरो लाईटचं बटण तिने चालू केलं... बाकी सगळे दिवे बंद केले...

चला... मला जे दिसतंय तेच आता ह्या खोलीत आहे..!

तिनं अंदाजानं तेलाच्या बाटलीतलं ऑलिव्ह ऑइल काचेच्या वाटीत घेतलं... हळुवारपणे त्याच्या कपाळावर काही थेंब टाकले. आणि भुवयांपासून अंगठ्यानं तिनं मसाज करायला सुरुवात केली... भुवयांच्या मध्ये तेलाचे थंड थेंब त्याला शांत करत होते.. भुवया... मग चेहरा.. मान.. खांदे... दंड... मनगटं... तिचा वावर सुरू झाला होता.. तिचे डोळे बंद होते... त्याचेही... तिला काही दिसत नव्हतंच.. आणि त्याच्याही डोळ्यांपुढची तिची आकृती अंधारामुळे अस्पष्ट होत होती... मुरत होते ते स्पर्श.. फक्त स्पर्श... मनगटापासून ती पुन्हा वर गेली... त्याची छाती... स्पर्श करताक्षणी तिला कळलं... ह्यानं इथले केस काढलेत.. मग पोट... ओटीपोट... त्याचे श्वास वाढू लागले... तिला हे नेहमीचंच... तिथं फार वेळ न रेंगाळता ती मांड्यांपासून खाली उतरली... त्याचे श्वास शांत झाले... मेणबत्यांची तोंडं बराच वेळ जळत होती... खोलीत गुलाब भरून राहिला होता.. आणि फक्त शांतता... तिनं हातानंच त्याला पालथं व्हायची सूचना दिली.. खरं तर तो गाढ झोपला होता... तिनं पुन्हा त्याला हलवलं... तो वळला... पुन्हा मान, खांदे, दंड, मनगटं आणि पाठीचा कणा तिनं चोळायला घेतला... हळूहळू ती पाठीच्या खालच्या भागाकडे आली.. पुन्हा न रेंगाळता

मांडी आणि पोटच्यांकडे वळली... तळपाय पायाची बोटं... सगळी रगडून रगडून कडाकड मोडली.. तो जरासा जागा झाला...!

ती दुसऱ्या बाजूनं त्याच्या केसांजवळ आली.. हा शेवटचा टप्पा... डोक्याला मालिश आणि मग संपलं... तिनं घड्याळ्यातले काटे चाचपले... बरोबर पंधरा मिनिटं बाकी होती... तिला थोडं आश्चर्य वाटलं.. माणसानं दीड तासात तिला एकदाही स्पर्श केला नाही.. तसा प्रयत्नही नाही केला... हलला नाही.. की काही नाही... ओढणी ओढली नाही की छातीला हात लावला नाही.. काय माहीत काय काम आहे ह्या माणसाचं..? मसाज म्हणून फक्त मसाज घेणारा कुठलाच अवांतर फायदा न घेणारा हा पहिलाच.. एव्हाना मेणबत्यांची तोंडं पोळून निघाली होती... तिनं त्याला सरळ व्हायला सांगितलं...! तिनं केसांवर तेल घातलं.. आणि मालिश करायला सुरुवात केली... तिचे हात आता थोडे दमले होते... पण शेवट आला म्हणून ती आता मोकळीही होत होती ...डोक्याला तेल लावताना बसल्या बसल्या तिनं कोपर खाली टेकवलं.. आणि तिला त्याचे श्वास जाणवले समतोल... शांत श्वास. कदाचित.. कदाचित नाही, नक्कीच त्याला झोप लागली होती...! सुगंध... शांतता... एकत्र झालेला अंधार... इथं काहीच जाणवत नाही.. अंधत्व.. गरिबी... विवंचना... हे वातावरण धुंदी देतं.. धुंद करतं... पुढचं काही माहीत नाही... मागचं विसरायला भाग पाडतं...

ती उगाच त्याचे श्वास पीत राहिली.. तो जागा झाला तर काय, हा विचार करायला तिचं मन जागेवर नव्हतंच... अचानक तिच्या कानात नब्बू गुंजला, कहीं तू शादी तक ना रुक पाये...! पांढुरके डोळे खाडकन उघडले... ती लांब झाली. मेणबत्यांचे तळपाय भाजायला लागले होते. तिनं अॅप्रन काढला... सामान बॅगेत कोंबलं..! तेलाच्या बाटल्या, वाट्या... डिफ्युझरमधलं पाणी आटून गेलं होतं... तिनं तो कोमट डिफ्युझर तसाच बॅगेत कोंबला. तिला अंदाज होता... वस्तू किती गरम असली की भाजत नाही आणि नुकसानही करत नाही..! त्याचा आवाज नव्हता. तो अजूनही गाढ झोपला होता.. नब्बूने पैसे तर आधी घेतलेच होते... तिनं बॅग अडकवली... काढून ठेवलेली काठी उघडली... चाचपडत दारातून ती बाहेर पडली..दार ओढून घेतलं... आणि आल्या वाटेनं चालू लागली.. रिसेप्शनला स्पीडब्रेकर होताच वाट अडवून.. ती दुर्लक्ष करून निघून गेली...!

“माई, चहा आहे का गं?”

“घे नंदे, उद्या एक पोरगा यायचाय.. बघून घेऊ जमत असेल तर उरकून टाकू..!”

“मी काय बघू? आणि मला आंधळीला कोण बघणारे..”

“पोरगा पण आंधळाच आहे, म्हणजे थोडं दिसतंय त्याला..!”

“माई, थोडं दिसणं लै घातक.. तू त्यापेक्षा पुरा आंधळा बघ..!”

“बरं बाई..!”

माई दुसऱ्याच दिवशी नवीन स्थळ घेऊन आली. दोन आंधळ्यांत काय असतं बघण्यासारखं. नब्बूकडून तिनं त्याचं उंची, वजन, वय, व्यसन, खिसा मापून घेतलं होतं... चेहरा काय, तो जाळायचाच असतो.. एवढं तिला कळलं होतं. चाळीत भाड्याचं घर होतं... घरी बाकी कुणीच नव्हतं.. गरिबीतल्या आंधळ्यांना मरायला सोडून दिलेलं असतं.. पण काहीतरी करून ते जगतात... त्याचं ऑफिस फाईल्स विकायचं काम .. आणि हिच्या मसाज करण्याला त्याची हरकत नव्हती... पोटाच्या भुकेचा प्रश्न मिटला होता.. शरीराच्या भुकेचा मिटणार होता..! त्यामुळे नकाराचा प्रश्न नव्हता... चाळीतल्या चारदोन लोकांसमोर लग्न लागलं. निघताना नब्बू कानात कुजबुजला...

अंधी हो.. लेकिन खाब देखना नई छोडना..!

ती फक्त हसली...

त्याच्या चाळीतल्या खोलीत प्रवेशली... त्याने तिला दिव्यांची बटणे.. मोरी... ओट्यावरचं सामान.. कपाट.. दाखवलं... तिची बॅग आत ठेवली... त्यानं बाहेर जाऊन दार लावलं...तिनं कपडे बदलले.. त्यानं अंथरूण घातलं... तिची वाट पाहत त्याचे पांढुरके डोळे अर्धे उघडे अर्धे बंद होत होते...

“नंदे.. येतेस काय?”

“हो..!”

नंदेनं मसाजची बॅग काढली... पुरुषांचे असंख्य स्पर्श त्यातून बाहेर पडले आणि त्याच.. त्याच जाड्या, बारीक, उंच... वेगवेगळ्या आकाराच्या मेणबत्या... एक क्षण विचार केला... पेटवाव्यात का? .. सुगंधी करावं वातावरण.. गुलाबी गुलाबी हलतील का ह्याचे श्वास...? ह्याला जाणवेल का मेणबत्तीच्या उजेडाचं उजेडपण... समतोल श्वासांचं आश्वासन. आंधळ्यांना उपभोगता येईल का प्रकाशाचं जळणं...

“नंदे...!”

“आले..!” तिनं न राहवून... डिफ्युझर लावलाच.. दिवा आत सरकवला... पाण्यात रोझ ऑइलचे थेंब टाकले... तिचे श्वास गुलाबी झाले...!

ती अंथरूणात गेली...! एक मेणबत्ती अखंड रात्र टेबलवरल्या फाईल्ससोबत जळत राहिली....!

– किरण येले

kiran.yele@gmail.com

– स्वाती पाटील

swatipatil.writer@gmail.com

॥ अंथा ॥ ❖ ॥

सुधारभूमी

संकलन : लीला विनोद हडप / अजित आचार्य

मूल्य ३०० रु. सवलतीत १८० रुपये

सुधामावशीने एकाच वेळी लेखन, दिग्दर्शन आणि भूमिका केल्या... म्हणजे लहान मुलांच्या नाटकात लहान मुलांकडून भूमिका करून घेतल्या त्याच वेळी व्यावसायिक नाटकातून स्वतः भूमिका केल्या. शिवाय शिकागोला शिकून आल्यामुळे नाट्यप्रशिक्षण शिबीर सुरू करून त्यातून बालनाट्यासाठी मुलं तयार केली हे सगळं काम एखादा द्रष्टा असावा या पद्धतीने सुरू केलं होतं.

– विजय केंकरे

व्यावसायिक रंगभूमी ही बालनाट्याला पूरक रंगभूमी म्हणून वापरली. ज्या ठिकाणी रात्री व्यावसायिक नाटके व्हायची त्याच ठिकाणी आमचे बालनाट्याचे प्रयोग व्हायचे. आमच्या बालनाट्याला व्यावसायिक दर्जा असायचा.

– कमलाकर नाडकर्णी

डॉ. वीणा सानेकर

साहित्यातला वसंतीत्सव

मराठी कवितेच्या प्रांतातील चैतन्यशील नाव म्हणजे कवी वसंत बापट! देशभक्तीपर गीते, कविता, बालकविता, ललित लेख, प्रवासवर्णन, चरित्रात्मक ग्रंथ, नाटिका अशा विविध साहित्यप्रकारांमधून त्यांनी लेखन केले. १९४२च्या स्वातंत्र्यसंग्रामातले बापट हे एक शिलेदार होते. शाळा-महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या तोंडी त्यांची गाणी होती.

‘शतकानंतर आज पाहिली पहिली रम्य पहाट...’ असा आशावादी स्वर त्यांच्या समरगीतांनी प्रकट केला. राष्ट्र सेवादलाची स्थापना १९४१ मध्ये झाली. सेवा दलातील सैनिकांवर बापटांच्या तेजस्वी गीतांनी देशभक्तीचा व अतुल्य शौर्याचा संस्कार केला. सैनिकांना या गीतांनी झपाटून टाकले. नवी स्वप्ने, नव्या आकांक्षा रुजवल्या. स्वातंत्र्य, समता व बंधुभावाचा उद्गार या गीतांमधून प्रकटला. ‘देह मंदिर, चित्त मंदिर, एक तेथे प्रार्थना / सत्य सुंदर मंगलाची नित्य हो आराधना’ या गीताने अनेक विद्यालयांचा दिवस सुरू होतो.

‘जगी घुमवा रे, दुमदुमवा रे भारत गौरवगान’ यासारखे गीत आजही भारून टाकते. तर ‘तुझ्या कामामधून, तुझ्या घामामधून उद्या पिकंल सोन्याचं रान..’ हे गीत नव्या भारताच्या निर्माणाची हाक देते.

१९४२ ते १९८२ या काळात लिहिलेली ही समरगीते ‘शिंंग फुंकिले रणी’ या संग्रहातून प्रकाशित झाली. विचारवंत आणि तत्त्ववेत्ते ग.प्र. प्रधान यांनी असे म्हटले आहे की कवी वसंत बापट यांना मी राष्ट्र सेवादलाचे शिल्पकार मानतो. साधना साप्ताहिकाच्या संपादकपदाची धुरा दीर्घ काळ सांभाळणारे वसंत बापट हे साधनाच्या वाटचालीचे साक्षीदार होते.

सामाजिक आशयाच्या तेजोमय कवितांचे रणशिंंग फुंकणाऱ्या कवी बापट यांनी हळुवार कविताही लिहिली.

‘सेतू’ या काव्यसंग्रहाच्या प्रारंभी वसंत बापट यांनी त्यांच्या काव्यलेखनाविषयीच्या भूमिकेची चर्चा केली आहे. सहाव्या -सातव्या वर्षापासूनच लयबद्ध रचनेविषयीचे प्रेम वसंत बापट

वसंत बापट

यांच्या मनात निर्माण झाले. यामागे संस्कृत वाङ्. मयाचे सखोल संस्कार होते. कालिदासाच्या शैलीने त्यांना मोहून टाकले. ते विविध वृत्तांमध्ये लीलया कविता रचत. बापट म्हणतात, छंदोमयी वाणीच्या वरदानाची जाणीव झाली, त्या क्षणी मी कवी झालो. यमकांच्या शैलीचा बापटांच्या कवितेला हव्यास आहे, अशी टीका जेव्हा-जेव्हा झाली, तेव्हा त्यांच्यावरच्या नादमय शैलीचा हा प्रभाव असल्याचे त्यांनी स्पष्ट केले, पण संस्कृतच्या प्रभावाच्या सावलीत ते फार काळ राहिले नाहीत. इंग्रजी काव्याची हळूहळू लागलेली गोडी आणि मराठीतील आधुनिक कवितेची ओळख यातून त्यांची कवितेकडे पाहण्याची दृष्टी बदलू लागली.

तत्कालीन समाजही मोठ्या परिवर्तनातून जात होता. राजकीयदृष्ट्या दीर्घ काळ गुलामी सोसावा लागलेला देश अनेक गोष्टींना मुकला होता. शोषितांचे दुःख, जगण्याची दुर्दम्य आशा, राष्ट्राच्या आकांक्षा या सर्वांतून जाणारा समाज अक्षरशः ढवळून निघाला होता. आपल्याशी नि आपल्या साहित्याशी या सर्वांचे अतूट नाते आहे, अशी लखव जाणीव त्यांच्या ठिकाणी होती.

ज्या क्षणी माझ्या मनाचे जे रंग असतील ते मी उधळत राहिन असे म्हणणाऱ्या वसंत बापट यांच्या कवितांमध्ये आयुष्याचे नि मनाचे नानाविध रंग दिसतात.

‘मेघहृदय’ या त्यांच्या कवितासंग्रहाची प्रेरणा म्हणजे कवी कालिदासाचे ‘मेघदूत’. संवेदनशील मनाला झपाटून टाकण्याची शक्ती कालिदासाच्या मेघदूतात आहे. जेमतेम १२५ श्लोकांचे हे काव्य एखाद्या दीर्घ महाकाव्याइतकेच विलक्षण सुंदर आहे. वसंत बापट यांनी ‘मेघहृदय’ बद्दल म्हटले आहे की हा अनुवाद नाही, सारांश नाही, स्वैर रूपांतर नाही. तुका म्हणे झाले काहीचिया बाही, एवढेच खरे.

‘सेतू’ या वसंत बापट यांच्या कवितासंग्रहात प्रेमजाणिवेची कविता अधिक दिसते.

अजून त्या झुडुपांच्या मागे
सदाफुली दोघांना हसते...
अजून आपल्या आठवणींनी
शेवंती लजवंती होते...

किंवा

सरली झिम्मड उरले केवळ
पागोळ्यांचे टिपटिप गाणे...

यासारखी नादमधुर गेय कविता हे ‘सेतू’चे बलस्थान आहे.

मराठी गीतसृष्टीच्या इतिहासातील गौळणींचे स्थान बापट यांना महत्त्वाचे वाटते. ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ यांसारख्या संतांनी गौळणींची रचना केलेली दिसते. ‘रसिया’ या बापट यांच्या कवितासंग्रहाच्या प्रारंभीच्या भागात सात गौळणी आहेत. या गौळणींची शीर्षकेही वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. उदाहरणार्थ, गौळण समजूतदारपणाची, गौळण रंगांच्या अदलाबदलीची, गौळण आळवणीची इत्यादी.

‘रसिया’ या संग्रहात विविध लावण्या समाविष्ट आहेत. लावणीचे पुनरुज्जीवन होते आहे, हा केंद्रबिंदू त्यांच्या या संग्रहाच्या प्रस्तावनेत सविस्तर आला आहे. आधुनिक समाजात लावणीचा विकास शक्य

आहे का, आधुनिकतेची धग लावणीला लागल्यास काय परिणाम होऊ शकतात, भावकवितेपेक्षा लावणी वेगळी कशी, अशा विविध मुद्द्यांची चर्चा या प्रस्तावनेत केली आहे.

शाहिरी वाड्मयाचा प्रभाव शाळकरी वयातच बापट यांच्या मनावर पडला. ते म्हणतात, ‘मी मराठी मुलुख अनेक कारणांसाठी अनेकदा पिंजून काढला आहे. हौशी कलावंतांसोबत राहून लोकधाटीतील गाण्यांचा आनंद घेतला आहे. बालेघाटी, वऱ्हाडी, महारी लावण्यांनी मला वेड लावले आहे. ‘रसिया’ या संग्रहातील लावण्या शीर्षकापासूनच लक्ष वेधून घेतात. उदाहरणार्थ, लावणी लाख बहाण्यांची, लावणी अंतरीच्या खुणेची, लावणी संधी साधल्याची, लावणी उतावीळ घाईची, लावणी पहिल्या मुंबईभेटीची... इत्यादी.

लावणीची रूपवैशिष्ट्ये व्यक्त करताना वसंत बापट यांनी पुढीलप्रमाणे विश्लेषण केले आहे.

तिची धिटाई प्रथमदर्शनीच नजरेत भरते. सूचकतेपेक्षा मोकळेढाकळे बोलणे तिला आवडते. साहजिकच तिची चाल धसमुसळी असते. शब्दकळा खणखणीत वाजते. एक प्रकारचा अनघडपणा तिला शोभून दिसतो. लावणी म्हणजे लावण्याचे गुणगान नाही. तिला लावण्याचे भरभरून कौतुक करायला आवडते. आपल्या मिजाशीत ती छंदाची गोड मोडतोड करते, शब्द दाटीवाटीने बसवते किंवा शब्दातले स्वर हेलकावे देऊन दीर्घ करते.

लावणीच्या रचनेतले बारकावे बापट नेमकेपणाने उलगडतात.

तुम्ही जीव लावला मैतर आपुले जुने
केलेत माफ तुम्ही शंभर माझे गुन्हे
हे एकच आता अखेरचे मागणे
रे मैफल तुमची अखंड चाले अशी
आम्ही जाणारच की कवा तरी पटदिशी

ही अखेरच्या विनवणीची लावणी या संग्रहात तिच्या आशयाच्या वेगळेपणाने उदून दिसते.

जवळपास १५ कवितासंग्रह कवी बापट यांच्या नावावर आहेत. बिजली, सेतू, अकरावी दिशा, सकीना, मानसी, प्रवासाच्या कविता, शूर मर्दाचा पोवाडा, तेजसी, राजसी, रसिया, अनामिकाचे अभंग आणि इतर कविता, मेघहृदय या संग्रहांतून कवितेचे विविध रूपबंध दिसतात.

‘राजसी’ या कवितासंग्रहामध्ये त्यांच्या स्फुट कवितांचा समावेश आहे. राजसच्या कविता, संवत्सर, अबोली आणि इतर कविता अशा तीन भागांमध्ये या कवितांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. राजसच्या कविता व्यक्तिगत भावजीवनाच्या छटा व्यक्त करतात तर संवत्सर या भागातील कविता सृष्टीशी असलेला भावबंध व्यक्त करतानाच मानवी जीवनाशी निगडित वास्तवाचा वेध घेतात.

उदाहरणार्थ,

‘शाप’ या कवितेतील या ओळींचा संदर्भ :

माणसाच्याच आयुष्याला

अशांतीचा कसा शाप?

धडपडणार या धमनीमध्ये

सम चुकते आपोआप.....

‘राजसी’ या संग्रहातील शेवटच्या भागातील दोन कविता लक्ष वेधून घेतात. या कविता लहान मुलांच्या भावविश्वाचे पैलू उलगडतात. बंद खिडक्यादारांनी युक्त घरातल्या मुलांना उन्हाचे झोत दिसत नाहीत. त्यांनी मोकळ्या वातावरणात श्वास घ्यावा, मायबोलीतील कविता व गोष्टी त्यांच्या ओठी असाव्या असे कवी बापाटांना वाटते.

‘संध्याछाया’ या काव्यमालिकेतील ही स्फुट कविता बदलत्या जीवनशैलीमुळे मुलांचं बाल्य कोमेजून जाऊ नये, यावर प्रकाश टाकते.

शिकव बरं त्यांना तुझे म्यानर्स

घुसड त्यांच्या कोवळ्या हातात चांदीचे काटे-चमचे

तुमच्या जेवायच्या टेबलावर

ठेव खुशाल चिनीमातीच्या बश्या

पण बरं का सूनबाई,

शेवटचे चार घास तरी

तू त्यांना तुझ्या हातानं भरव

म्हणजे कशी जन्मभर गुटगुटीत राहतील...

इथे वसंत बापट यांच्या ‘साधना’मधील एका लेखाचा संदर्भ द्यावासा वाटतो. ते म्हणतात, ‘गुडघाभर वाढलेले गवत हरवलं, तिथे पिंगा घालणारी नखाएवढाली पिवळी फुलपाखरं हरवली. मधमाश्यांचं पोळं हरवलं आणि त्यांचं मोहोळ उठल्यावर आपदमस्तक पांघरून घ्यायचं काळं काबळंही हरवलं, शिडी लावून घरातल्या पोटमाळ्यावर चढणाऱ्या मुलांच्या नशिबी झाडावर चढणं जिथे लिहिलेलं नाही, तिथे सूरपारंब्यांचा खेळ नावाची मजेची लॉटरी त्यांना कुठून फुटणार?’

कवी वसंत बापट यांनी तेजोमय राष्ट्रीय गीते लिहिली. ‘फुंकर’सारखी उत्कट प्रेमजाणिवेची कविता लिहिली, बाभूळझाड-सारखी शब्दचित्र साकारणारी चित्रदर्शी शैलीतली कविता लिहिली, रसवंती लावणी लिहिली. मराठीतील नवकवितेच्या वाटेवर वसंत बापट यांच्या कवितेने स्वतंत्र ठसा उमटवला. बापट, विंदा आणि पाडगावकर या त्रयीने त्यांची कविता वाचनातून-सादरीकरणातून रसिकांपर्यंत पोहोचवून एका वेगळ्या काव्यपर्वास प्रारंभ केला. या तिघांनी ‘ज्ञानेश्वर ते मर्ढेकर’ या कार्यक्रमाचे प्रयोग करून मराठी कवितेतील स्थित्यंतरांचा वेध घेतला.

आधुनिक कवितेच्या शतकाचा आलेख उभा करणारे त्यांचे ‘शतकाच्या सुवर्णमुद्रा’ हे पुस्तक मराठी काव्यपरंपरेतील स्थित्यंतरांचा वेध घेते.

नभात सैनिका प्रभात येऊ दे

खगांसवे जगा सुखांत गाऊ दे...

असा आशावाद व्यक्त करते. कवी बापट यांच्या जन्मशताब्दी वर्षसमाप्तीच्या टप्प्यावर मागे वळून कवितेचा हा ‘वसंतोत्सव’ रसिक वाचकांनी आवर्जून अनुभवायला हवा.

– डॉ. वीणा सानेकर

veenasanekar1966@gmail.com

॥ ग्रंथाभि ॥ ❄ ॥

सदानंद डबीर

मूल्य ३०० रु.
सवलतीत १८० रुपये

आठवणींच्या गावावरती सांज उतरली...
किती पाखरे, थव्याथव्याने, घरी परतली!

राजीव श्रीखंडे

द पिक्चर ऑफ डोरिअन ग्रे - ऑस्कर वाइल्ड The Picture of Dorian Gray by Oscar Wilde

जगप्रसिद्ध आयरिश लेखक ऑस्कर वाइल्डचा जन्म आयर्लंडची राजधानी डब्लिन येथे १६ ऑक्टोबर १८५४ रोजी झाला. त्यांच्या कुटुंबातला तिघांपैकी हा दुसरा मुलगा. ऑस्करची आई जेन ही प्रसिद्ध लेखक आणि धर्मगुरू चार्ल्स माटूदिन यांची भाची होती. स्पेरेन्सा या टोपणनावाने ती कविता करत असे. आयरिश देशभक्ती तिच्या रक्तात भिनली होती म्हणून तरुण आयरिश कवींच्या कविता जेन आपल्या दोन मुलांना म्हणून दाखवत असे. यामुळेच बहुधा ऑस्करला कवितेबद्दल गोडी वाटू लागली. ऑस्करचे वडील डोळे व कान यांचे प्रख्यात सर्जन होते. १८६४ मध्ये त्यांना 'सर' ही पदवी देऊन त्यांचा सन्मान केला गेला.

ऑस्करला दोन सख्खी भावंडे आणि तीन सावत्र भावंडे होती. नऊ वर्षांचा होईपर्यंत ऑस्कर घरीच शिकला. त्याने १८६४ मध्ये Portora Royal School या शाळेत प्रवेश घेतला. तिथे तो १८७१ पर्यंत राहिला. शाळेत तो आपल्या सवंगड्यांना अनेक गोष्टी रचून सांगायचा आणि तो त्या उत्कंठावर्धक करत असल्यामुळे सवंगड्यांमध्ये चांगलाच लोकप्रिय झाला. लॅटिन आणि ग्रीक भाषांमध्ये अनेक बक्षिसे मिळाल्यामुळे तो शाळेत खूप प्रसिद्ध होता.

ट्रिनिटी विद्यालयात क्लासिकचा अभ्यास करण्यासाठी ऑस्करने १८७१ ते १८७४ ही तीन वर्षे काढली. ट्रिनिटी विद्यापीठाचे क्लासिक या क्षेत्रात फार मोठे नाव होते. तिथे शिकताना ऑस्करचा R. Y. Tyrell, Arthur Palmer, Edward Dowden यांसारख्या अनेक विद्वानांशी परिचय झाला. त्याचे प्राध्यापक J. P. Mahaffy हेही नावाजलेले विद्वान गृहस्थ होते. त्यामुळेच ऑस्करला ग्रीक साहित्याबद्दल खूप रस वाटू लागला.

ट्रिनिटी महाविद्यालयातील तत्त्वज्ञानसभाही अतिशय प्रसिद्ध होती. इथे मोठमोठ्या लेखकांविषयी आणि त्यांच्या साहित्यकृतींविषयी दर आठवड्याला चर्चा होत असे. यातही

ऑस्करने उत्तम नाव कमावले. तिथे त्याला अनेक पारितोषिके मिळाली. इतकेच नाही तर त्याने Magdalen College, Oxford मध्ये शिष्यवृत्तीच्या साहाय्याने सहज प्रवेश मिळवला.

Magdalen College, Oxford येथे ऑस्कर १८७४ ते १८७८ अशी चार वर्षे होता. तिथेही त्याने क्लासिकचाच अभ्यास केला. तिथे असताना ऑस्करला Freemasonry या चळवळीत विशेष रस निर्माण झाला आणि तो Freemason बनला. तो ऑक्सफर्डला असेपर्यंत त्याची या चळवळीबद्दलची आस्था टिकली. तशी पुढे मात्र कायम राहिली नाही.

ऑक्सफर्डला असताना त्याने सौंदर्यवादाच्या आणि Decadent चळवळीत हिरिरीने भाग घेतला आणि तो प्रसिद्धीच्या झोतात आला. त्याने आपले केस लांब ठेवले आणि पुरुषी मानल्या जाणाऱ्या खेळांपासून स्वतःला लक्षपूर्वक दूर ठेवले. सौंदर्यवादाची चळवळ ऑस्करने खूप प्रसिद्ध केली.

ऑक्सफर्डमध्ये असतानाच ऑस्करचा प्रसिद्ध लेखक आणि टीकाकार वॉल्टर पेंटर यांच्याशी परिचय झाला. पेंटरच्या विचारांनी आणि लिखाणाने ऑस्कर फार प्रभावित झाला. याचवेळी प्रसिद्ध टीकाकार जॉन रस्किनच्या साहित्यविषयक विचारांचाही ऑस्करच्या मनावर मोठा परिणाम झाला. त्याला १८७८ मध्ये त्याच्या Ravenna या कवितेबद्दल मानाचे Newdigate पारितोषिक मिळाले. ऑक्सफर्डमधून पदवी संपादन केल्यानंतर ऑस्कर डब्लिनला परतला. तिथे त्याच्या लहानपणीच्या मैत्रिणीने ड्रॅक्युलाचा प्रसिद्ध लेखक ब्रॅम स्टोकरशी विवाह केल्यामुळे ऑस्करला फार वेदना झाल्या आणि तो लंडनला परतला.

लंडनमधल्या उच्चभ्रूंच्या समाजात ऑस्करचा वावर सुरू झाला, Lillie Langtree या एका उच्चभ्रू प्रसिद्ध महिलेमुळे. १८८१ साली ऑस्करचा पहिला कवितासंग्रह प्रसिद्ध झाला.

तो फार विकला गेला नाही आणि त्याच्यावर वाङ्मयचौर्याचा आरोपही झाला. पुढे मात्र या कवितासंग्रहाची बऱ्याच टीकाकारांनी स्तुती केली आणि त्याची पुढची आवृत्ती १८८२ मध्ये प्रसिद्ध झाली. याच वर्षी ऑस्करला अमेरिकेतून भाषणांचा दौरा करण्याचे आमंत्रण आले. प्रथम हा दौरा चार महिन्यांचा ठरला होता, पण ऑस्करला इतका उत्तम प्रतिसाद मिळाला की हा दौरा एक वर्ष चालला. ऑस्करवर आणि सौंदर्यवादावर त्यावेळी वर्तमानपत्रांत बरीच टीका झाली.

१८८३ मध्ये ऑस्कर वाइल्डचे नाटक The Duchess of Padua रंगमंचावर आले. त्याच वर्षी काही महिने तो पॅरिसला राहिला. लंडनमध्ये वाइल्डची ओळख एका श्रीमंत वकीलाच्या मुलीशी झाली. तिचे नाव होते Constance Lloyd. वाइल्डने तिला लग्नाची मागणी घातली आणि २९ मे १८८४ रोजी त्यांचा विवाह झाला. तिच्यापासून दोन मुले झाली. Constance ला स्वतःचे असे उत्पन्न होते. लंडनमधील उच्चभ्रू समाजात वाइल्ड दांपत्याने आपले स्थान पक्के केले.

महाविद्यालयात असतानाच वाइल्डने वृत्तपत्रांत लेखन सुरू केले होते. त्याच्या लिखाणाने त्याचे चांगलेच नाव झाले होते. १८८७मध्ये त्याने The Lady's world Magazine या मासिकाचे संपादकत्व स्वीकारले. त्याचे नाव The Woman's World असे बदलले आणि अनेक वेगवेगळ्या विषयांवर लेख लिहून वाइल्डने या नियतकालिकाचा चेहरामोहराच बदलून टाकला. पण लिखाण सोडून या नियतकालिकाच्या व्यावसायिक जबाबदाऱ्या वाइल्डला डोईजड ठरू लागल्या. शेवटी १८८९ मध्ये वाइल्डने संपादकपदाचा त्याग केला.

वाइल्डचा epigrammist म्हणून सगळीकडे लौकिक झालाच होता. Epigram म्हणजेच चतुरोक्ती. १८८८ मध्ये त्याचा The Happy Prince and Other Tales हा कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला. १८९१ मध्ये त्याने दोन कथासंग्रह प्रसिद्ध केले : Lord Arthur Saville's Crime and Other Stories आणि House of Pomegranates. सौंदर्यवादावरची आपली भूमिका स्पष्ट करणारे अनेक विचारप्रवर्तक लेख वाइल्डने या काळात अनेक वृत्तपत्रांत आणि नियतकालिकात लिहिले.

१८८१ मध्ये त्याची एकमेव कादंबरी The Picture of Dorian Gray ही प्रसिद्ध झाली. आधीची त्याची काही नाटके फार यशस्वी झाली नव्हती, पण त्याचे १८९१ मधले Salome हे

शोकांत नाटक हे पुढे गाजले. व्हिक्टोरियन समाजावर टीका करणारे वाइल्डचे नाटक Lady Windermere's Fan हे फेब्रुवारी १८९२ला रंगमंचावर आले. हे नाटक खूपच यशस्वी ठरले. त्याची Woman of No Importance, An Ideal Husband अशी दंभस्फोट करणारी व्हिक्टोरियन प्रहसनाच्या धाटणीची नाटके पुढे खूप लोकप्रिय झाली.

याच सुमारास वाइल्डची ओळख Lord Alfred Douglas या एका उमद्या, देखण्या तरुणाशी झाली. त्यांची घट्ट मैत्री झाली. या मैत्रीचे रूपांतर पुढे समलिंगी संबंधातही झाले. त्याच्या संबंधांविषयी उलटसुलट चर्चा सुरू झाली. Lord Alfred Douglas चे वडील The Marquis of Queensbury यांनी वाइल्डला याबद्दल छेडलेदेखील, पण दरवेळेला वाइल्ड त्यांची समजूत काढण्यात यशस्वी ठरला.

१८९५ साली वाइल्डचे नाटक The Importance of Being Earnest रंगमंचावर आले. त्याचे हे सर्वोत्तम आणि सगळ्यात लोकप्रिय नाटक. याच साली तो आणि The Marquis of Queensbury यांच्यातले वाद विकोपाला गेले. Queensburyने वाइल्डवर सोडोमीचा आरोप केला. आपल्या मित्रांच्या

उपदेशाविरुद्ध त्याने त्यांच्यावर अन्ननुकसानीचा दावा ठोकला. पण यात Queensbury ने वाइल्डच्या विरुद्ध इतके पुरावे जमवले की त्यामुळे वाइल्डची पंचाईत झाली. त्याला हा खटला मागे घ्यावा लागला. आणि या खटल्यासाठी Queensburyने जो खर्च केला होता तो वाइल्डला द्यावा लागला. त्यामुळे त्याचे दिवाळे निघाले. एवढेच नव्हे तर या खटल्यात पुढे आलेल्या पुराव्यांमुळे अश्लीलतेच्या

ऑस्कर वाइल्ड

कायद्याखाली त्याला अटक झाली. शेवटी मे १८९५ मध्ये वाइल्ड आणि Alfred Douglas या दोघांना दोन वर्षांची सश्रम कारावासाची शिक्षा ठोठावण्यात आली.

कारावासातल्या आयुष्याचा वाइल्डच्या प्रकृतीवर फारच अनिष्ट परिणाम झाला. बाहेर आल्यावर तो फ्रान्सला गेला. त्याची शेवटची वर्षे हलाखीतच गेली. तो एकटा पडला. शेवटी ३० नोव्हेंबर १९०० रोजी वयाच्या ४६ व्या वर्षी ऑस्कर वाइल्डचा मेंदूज्वराने मृत्यू झाला, तोही फ्रान्समध्येच. तो इंग्लंडला परत आलाच नाही.

आपल्या असामान्य प्रतिभेच्या जोरावर व्हिक्टोरियन इंग्लंडमध्ये आपली स्वतंत्र ओळख निर्माण करणाऱ्या ऑस्कर वाइल्डचे व्यक्तिमत्त्व त्याकाळच्या सामाजिक नैतिकतेच्या विरुद्ध जाणारे होते आणि त्यात त्याचा बळी गेला. समलिंगी संबंधांबाबत आता जगाचा दृष्टिकोन बराच बदललेला आहे. असे संबंध समाजात मान्यता पावलेले आहेत असे म्हणणे धारिष्ट्याचे होईल, पण या संबंधांत

गुन्हा काहीही नाही अशी धारणा आता मूळ धरू लागलेली आहे. प्रसिद्धीच्या शिखरावर असताना वाइल्डच्या एका अविचारी कृतीमुळे त्याची वाताहत झाली ही खरी शोकांतिका आहे.

आपल्या बहुदंगी लिखाणाने, आपल्या कोटीप्रचुर वक्तव्याने, सौंदर्यवादाचा अत्यंत उघड प्रसार करणाऱ्या आपल्या भूमिकेमुळे प्रसिद्धीच्या झोतात आलेला ऑस्कर वाइल्ड हा जागतिक वाङ्मयातील एक अवलियाच होता. त्याची व्हिक्टोरियन नाटके आजही आपली लोकप्रियता टिकवून आहेत आणि त्याच्या आयुष्यातल्या एकंदर घडामोडीमुळे ऑस्कर वाइल्ड हा एका दंतकथेतला जणू नायक बनलेला आहे.

आता आपण The Picture of Dorian Gray या कादंबरीकडे वळूया.

ही कथा घडते व्हिक्टोरियन इंग्लंडमध्ये. वसंतऋतूतल्या एका दिवशी लॉर्ड वोटोन हा भोगवादी, चंगळवादी माणूस एका प्रसिद्ध चित्रकाराकडे बसला असतो. या चित्रकाराचे नाव असते बेसिल हॉवर्ड आणि तो डोरियन ग्रे या एका अतिशय देखण्या तरुणाचे पोर्ट्रेट काढत असतो. या चित्रासाठी डोरियन ग्रे स्वतः बसलेला असतो आणि लॉर्ड वोटोनचे जरा चमत्कारिक विचार ऐकून त्याच्या मनावर परिणाम होतो. त्याला असे वाटू लागते की सौंदर्य ही जगातील सर्वात महत्त्वाची गोष्ट आहे आणि शारीरिक सौंदर्याशिवाय हे जीवन व्यर्थच आहे. ऐहिक सुखांचा आकंठ आस्वाद हीच जीवनाची इतिकर्तव्यता होय अशी डोरियनची धारणा होते. मग त्याच्या मनात असा विचार येतो की त्याच्याऐवजी त्याचे हे चित्रच वृद्ध झाले तर किती बरे होईल कारण मग तो स्वतः जगातील सर्व सुखे कायम उपभोगू शकेल.

लॉर्ड वोटोनच्या बोलण्यामुळे परिणाम झालेल्या डोरियन त्याच्या विकारांना मग मुक्त वाव देतो. त्याची सिबिल व्हेन या एका नवोदित अभिनेत्रीशी गाठ पडते. डोरियनचे तिच्याशी भावसंबंध जुळतात आणि ते विवाहबद्ध होण्याचे ठरवतात. त्यांच्या या प्रेमप्रकरणाबद्दल सिबिलचा भाऊ जेम्स मात्र नाखुश असतो. पुढे डोरियन लॉर्ड वोटोन आणि बेसिल हॉवर्डला सिबिल अभिनय करत असलेल्या रोमिओ आणि ज्युलिएट या नाटकाच्या प्रयोगाला बोलावतो. डोरियनला प्रेक्षकांत बघून सिबिलचे ध्यान विचलित होते आणि ती तिची भूमिका चांगली वठवू शकत नाही. त्यामुळे लॉर्ड वोटोन आणि बेसिल हॉवर्ड या दोघांना असे वाटते की डोरियन केवळ सिबिलच्या सौंदर्यामुळे तिच्या प्रेमात पडला आहे, तिच्या अभिनयक्षमतेमुळे नाही. त्यामुळे डोरियन शर्मिंदा होतो आणि सिबिलशी असलेले नाते संपुष्टात आणतो. घरी येताच त्याला आश्चर्याचा धक्का बसतो कारण त्याचे पोर्ट्रेट बदललेले असते. त्याच्या चेहऱ्यावर क्रूरतेची झलक आलेली असते. त्याची इच्छा सफल झालेली असते!

यामुळे भानावर येऊन काही दिवसांनी डोरियन सिबिलशी समझोता करण्यासाठी तिच्याकडे परत जाण्याचे ठरवतो. पण

लॉर्ड वोटोन त्याला असे सांगतात की त्याला आता फार उशीर झालेला आहे, कारण सिबिलने नुकतीच आत्महत्या केलेली आहे. डोरियनला मग असा साक्षात्कार होतो की सौंदर्य आणि कामवासना हेच त्याच्या जीवनाचे आता ध्येय आहे. तो आपले पोर्ट्रेट कपाटात बंद करून त्याच्या बेबंद जगण्याला सुरुवात करतो.

पुढे १८ वर्षे डोरियन विकारांनी भरलेले जीवन जगतो. एके दिवशी त्याच्या या प्रतापांनी व्यथित झालेला बेसिल डोरियनच्या भेटीला येतो आणि त्याला त्याच्या पापी जीवनाविषयी जाब विचारतो. डोरियन त्याचे म्हणणे शांतपणे ऐकतो आणि मग त्याला स्वतःचे पोर्ट्रेट ठेवलेल्या कपाटाकडे घेऊन जातो. ते पोर्ट्रेट बघताच दोघांनाही आश्चर्याचा धक्का बसतो. ते इतके विद्रूप झालेले असते की केवळ त्याच्या स्वाक्षरीमुळेच ते त्याने काढलेले आहे हे बेसिलला कळते. बेसिल मग डोरियनची विनवणी करतो की त्याने त्याच्या भरकटलेल्या जीवनाचा त्याग करावा आणि देवाची क्षमा मागून प्रायश्चित्त घेऊन त्याच्या आत्म्याला वाचवावे. डोरियन बेसिलला त्याच्या अशा अवस्थेबद्दल जबाबदार धरतो आणि संतापाच्या भरात बेसिलची भोसकून हत्या करतो. मग त्याच्या एका जुन्या शास्त्रज्ञ मित्राला धमकावून त्याच्याकडून असे एक रसायन घेतो की त्याने बेसिलच्या शवाचा पूर्ण नाश होतो. या सगळ्या प्रकारामुळे मनावर परिणाम होऊन तो शास्त्रज्ञ मित्र आत्महत्या करतो.

एकदा एका अफू विकणाऱ्या अड्ड्यावर सिबिलचा भाऊ जेम्स डोरियनला बघतो पण इतक्या वर्षांनंतरही त्याच्या चेहऱ्यात काहीच फरक पडला नसल्याने तो माणूस खरोखरीच डोरियन ग्रे आहे का, असा संदेह त्याच्या मनात उत्पन्न होतो. तो मग डोरियनवर पाळत ठेवू लागतो. त्यामुळे डोरियनला स्वतःच्या जिवाची काळजी वाटू लागते. एकदा एका शूटिंग पार्टीच्या दरम्यान चुकून गोळी लागून जेम्सचा मृत्यू होतो. डोरियनवर पाळत ठेवण्यासाठी तो एका झुडुपामागे उभा असतो. डोरियनला पश्चात्ताप होतो. तो मग यापुढे आयुष्य चांगल्या मार्गाने जगायचे ठरवतो. पण मग तो आपल्या चित्राकडे जेव्हा बघतो, तेव्हा ते चित्र इतके विद्रूप झालेले असते की त्याने डोरियनची झोपच उडते. डोरियनला आता उमगते की त्याच्या सगळ्या पापी आयुष्याची सुरुवात त्याच्यातल्या अहंकाराने आणि प्रत्येक गोष्ट स्वतः अनुभवण्याच्या कुतूहलाने झालेली आहे.

आपल्या पापांची कबुली दिल्याशिवाय आपली सुटका नाही हे डोरियनच्या लक्षात येते. आपल्या पापांचा एकमेव पुरावा नाहीसा करावा या हेतूने आपल्या उरल्यासुरल्या सदसद्विवेकबुद्धीला गहाण ठेवून डोरियन संतापाने एका चाकूने आपल्या चित्रावर हल्ला चढवतो. त्याच्या घरातील नोकर एका हृदयद्रावक किंकाळीच्या आवाजाने जागे होतात. डोरियनच्या घरासमोरच्या रस्त्यावरून जाणारा एक माणूस ही किंकाळी ऐकतो. पण ही किंकाळी ज्या खोलीतून आलेली असते ती तर बंदच असते. म्हणून मग पोलिसांना बोलावले जाते. खोली उघडली जाते तेव्हा त्या नोकरांना एक अनोळखी, विद्रूप वृद्ध माणूस तिथे मरून पडलेला दिसतो. त्याच्या हृदयात चाकू घुसलेला असतो. तो अतिशय कृश आणि जीर्ण झालेला असतो.

त्याच्या हातातल्या अंगठ्यांवरूनच हा डोरियन ग्रे आहे अशी त्याची ओळख पटते. डोरियनचे पोर्ट्रेट मात्र आता पूर्वीसारखेच झालेले असते; सुंदर, तरुण. रसिकहो, ही कादंबरी इथेच संपते.

ही कादंबरी एक बोधकथाच आहे असे म्हटल्यास ते वावगे ठरू नये. एका अर्थी नीतिकथा असलेल्या या कथानकाची मांडणी वाइल्डने फॉस्टियन सौदा या संकल्पनेवर केलेली आहे. जर्मन आख्यायिकांत फॉस्टियन सौद्याची कथा खूपच प्रसिद्ध आहे. फॉस्ट नावाचा एक तत्त्वज्ञानी किमयागार या भूतलावरची सगळी सुखे स्वतःला उपभोगता यावीत आणि आपणास अतिमानवी शक्ती मिळाल्यात यासाठी स्वतःचा आत्मा सैतानाला विकतो. त्यामुळे अनंत काळापर्यंत त्याचा आत्मा नरकात खितपत पडतो अशी ही कथा आहे. तर सैतानाशी असा सौदा म्हणजेच फॉस्टियन सौदा होय. या कादंबरीत डोरियन ग्रे सैतानाशी असा कुठलाच सौदा करत नाही, पण त्याचे सौंदर्य वयामुळे कधीच बाधित होऊ नये ही त्याची आंतरिक इच्छा इतकी प्रबळ असते की ही त्याची इच्छा सैतान पूर्ण करतो असे वाइल्डने ध्वनित केलेले आहे.

आत्मा म्हणजे जणू सदसद्विवेकबुद्धी असाच अर्थ या पाश्चात्य दंतकथेत अभिप्रेत आहे आणि वाइल्डनेही हाच अर्थ आपल्या या कथानकात मांडलेला आहे. Ageless Beauty म्हणजेच कायमस्वरूपी सौंदर्याचा हव्यास ही या कथानकाची आणखी एक रूपरेषा आहे. ऑस्कर वाइल्ड हा सौंदर्यवादाचा पुरस्कर्ता आणि खरा समर्थक. त्यामुळे त्याने हा विषय निवडला यात काहीच आश्चर्य नाही. ही कादंबरी एका अर्थी सौंदर्य म्हणजे काय यावरचे एक मुक्त विवेचनदेखील आहे. डोरियन ग्रेचा सगळा भर केवळ शारीरिक सौंदर्यावरच आहे हे आपल्याला कादंबरीत कळतेच. हे कथानक वाइल्डने सरळ रेषेतच मांडले आहे. डोरियनचे नैतिक अधःपतन याच मुख्य सूत्राभोवती त्याने हे कथानक विणलेले आहे. डोरियनच्या हातून घडणाऱ्या भयंकर गोष्टींची जणू चढती भाजणीच वाइल्डने या कथानकात मांडल्यामुळे डोरियन ग्रेच्या नैतिक अधःपतनाची व्याप्ती आपल्याला प्रकर्षाने जाणवते. हे सगळे होत असतांना डोरियन ग्रेचे राजबिंडे रूप तसेच राहते आणि त्याच्या पापकृत्यांचा परिणाम त्याच्या पोर्ट्रेटवर होत जातो ही अतिशय चमत्कृतिपूर्ण कल्पना वाइल्डने या कादंबरीत अतिशय प्रभावीपणे मांडल्यामुळे या कथानकाला एक वेगळाच बाज आलेला आहे. त्यामुळे ही एका अर्थी गौथिक भयकथाच आहे असे म्हणणे वावगे ठरू नये. ही केवळ भयकथाच नसून एक रूपककथाही आहे हे लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे.

ऑस्कर वाइल्डची कथनशैली अतिशय आकर्षक आणि ओघवती आहे. कधी आक्रमक तर कधी अंतर्मुख होणारी ही कथनशैली कादंबरीच्या कथानकातल्या घटनांप्रमाणे आपले रूप बदलते. या कथनशैलीची ही बदलती रूपेही कादंबरी अत्यंत वाचनीय करतात हे मात्र खरेच! आपल्याला कथानकात गुंगवून ठेवण्याची प्रचंड ताकद वाइल्डच्या या अत्यंत प्रभावी अशा कथनशैलीत नक्कीच आहे.

ऑस्कर वाइल्डची भाषा त्याच्या epigrammist म्हणून असलेल्या कीर्तीला साजेशी अशीच आहे, म्हणजेच चटकदार, कोटीप्रचुर अशी. संकल्पना आणि सत्य यांच्यातला विरोधाभास आपल्यापुढे अतिशय मार्मिकपणे मांडणारी, छोट्या छोट्या सुभाषितवजा वाक्यांनी सजलेली वाइल्डची भाषा आहे. त्यात उपहास आहे, मिशकिलपणा आहे, शब्दांच्या नेत्रदीपक कोट्या आहेत, विडंबन आहे आणि विषादही आहे. अनेक अमूर्त मानवी संकल्पनांवर अतिशय सखोल भाष्यही कादंबरीत आहे. खरे सांगायचे झाले तर वाइल्डची भाषा म्हणजे एक आनंदमयी अनुभवच!

या कादंबरीच्या कथानकाला प्रचंड वेग आहे. हा वेग डोरियन ग्रेचे अधःपतन अधोरेखित करणारा आहे. स्थिती पटकन बिघडू शकते पण ती रुळावर यायला बराच वेळ लागतो या न्यायाने डोरियन ग्रे केवळ ऐहिक सुखांच्या हव्यासापायी पापाच्या गर्तेत अतिशय वेगाने खोलवर रूतत जातो. वाईट घटनाच या कादंबरीत एकामागून एक वेगाने घडत जातात आणि या वेगाने घटनांची तीव्रता अधिकच वाढत जाते, आपल्याला सुन्न करते. हा सगळा परिणाम वाइल्डने या वेगाच्या द्वारे या कादंबरीत अचूक साधला आहे.

या कादंबरीत संवादांद्वारे वाइल्डने डोरियन ग्रेच्या स्थितीचे, त्याच्या वेगाने होणाऱ्या पतनाचे अचूक वर्णन केले आहे. सौंदर्याबद्दल प्रगाढ विवेचनदेखील वाइल्डने या संवादांद्वारेच बऱ्याचदा केले आहे, मुख्यत्वे लॉर्ड वोटोनच्या संवादांद्वारे. त्यामुळे बऱ्याच वेळा हे संवाद थोडेसे जड वाटू शकतात, पण वाइल्डने आपल्या लेखणीच्या द्वारा ते अतिशय रंजक बनवल्यामुळे ते प्रभावी ठरतात हे मात्र नक्की.

या कादंबरीत व्यक्तित्वांच्या संख्या तशी मर्यादितच आहे. जणू सैतानाची भूमिका वठवणारा लॉर्ड वोटोन, नीतीमत्तेला प्रमाण मानणारा चित्रकार बेसिल हॉवर्ड जो डोरियन ग्रेला त्याच्या अधःपतनापासून वाचवण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न करतो आणि त्यात आपला जीव गमावून बसतो, डोरियन ग्रेने त्याग केलेली त्याची प्रेयसी सिबील व्हेन; जिच्या डोरियनवरील प्रेमानुळे तिची अभिनयक्षमता नष्ट होते, तिचा भाऊ जेम्स व्हेन जो सिबीलच्या मृत्यूनंतर डोरियनवर सूड उगवण्याच्या एकमेव भावनेने पछाडलेला आहे, डोरियनचा एके काळचा रसायनशास्त्रज्ञ असणारा मित्र अॅलन कॅम्पबेल जो डोरियनला त्याचा गुन्हा लपवण्यात मदत करतो आणि हे कृत्य सहन न झाल्यामुळे आत्महत्या करतो. या सगळ्या व्यक्तित्वांच्या मोजक्याच शब्दांत वाइल्डने अतिशय नाट्यमयरीत्या रंगवलेल्या आहेत, या कथानकाच्या बाजाची लक्षपूर्वक जाणीव ठेवून.

या सर्वांत सगळ्यात उठावदार असलेली व्यक्तित्वांच्या म्हणजे आपला कथानायक डोरियन ग्रे. नैतिकतेच्या बंधातून स्वतःला पूर्ण मुक्त करून कुठल्याही मार्गाने सगळी ऐहिक सुखे भोगणारा, बेभान आयुष्याचा स्वतःवर होणारा परिणामही सारखा जोखणारा, स्वतःच्या पापी आयुष्याबद्दल कमालीची घृणा असणारा; तरीही या अवनतीच्या मार्गापासून स्वतःला परावृत्त करण्यात असमर्थ असणारा

असा हा नव्या युगाचा फॉस्ट म्हणजेच डोरियन ग्रे होय. ऑस्कर वाइल्डने उभा केलेला हा डोरियन ग्रे जागतिक वाङ्मयातील एक विलक्षण व्यक्तिरेखा आहे.

ऑस्कर वाइल्डची एका अर्थी गॉथिक असलेली ही कादंबरी प्रकाशित झाली १८९१ मध्ये. प्रसिद्ध झाल्यावर अनेक टीकाकारांनी या कादंबरीवर प्रखर टीका केली. तरुण वर्ग या कादंबरीमुळे पूर्ण बिघडेल असेही म्हटले गेले. त्याकाळाच्या व्हिक्टोरियन समाजाच्या वरकरणी अस्तित्वात असणाऱ्या नैतिकतेच्या चौकटीवरच या कादंबरीने प्रहार केला, पण यामुळेच की काय या कादंबरीने प्रचंड लोकप्रियता मिळवली. ही लोकप्रियता इतक्या वर्षांनंतर आजही कायम आहे.

या कादंबरीवर अनेक नाटके आणि चित्रपटही आलेले

आहेत. १९१३ मध्ये या कादंबरीचे पहिले नाट्यरूपांतर रंगमंचावर सादर केले गेले. या कादंबरीवर आलेल्या अनेक चित्रपटांपैकी १९४५ साली आलेला चित्रपट विशेष गाजला.

फॉस्टियन सौद्यामुळे मानवी आयुष्यावर होणाऱ्या भयंकर परिणामांचे अत्यंत भडक चित्रण करणारी ही कथा ऑस्कर वाइल्डची एकमेव कादंबरी. या कादंबरीने माणसाच्या नैतिक अधःपतनाचे अतिशय भयावह चित्र रंगवून सगळ्यांनाच अंतर्मुख केले हे मात्र निःसंशय! त्यामुळे जागतिक वाङ्मयात या कादंबरीला अतिशय मानाचे स्थान मिळालेले आहे आणि यात काहीच आश्चर्य नाही!

– राजीव श्रीखंडे

rshrikhande@yahoo.com

ग्रंथाली Listen

एक नवे पर्व

ग्रंथाली Listen आणि 'शब्द रुची' चा बीएमएम विशेषांक याचे अनौपचारिक प्रकाशन – सुदेश हिंगलासपूरकर, अरुण जोशी, समीर कदम, डॉ. रविन थत्ते आणि डॉ. मृण्मयी भजक

मराठी वाचनसंस्कृती जपण्यासाठी ग्रंथालीद्वारा अनेक उपक्रम व योजना आखण्यात येतात. 'Granthali watch' या यूट्यूब चॅनेलवर साहित्यविषयक विविध उपक्रम व कार्यक्रम करण्यात येतात. यातच आता 'ग्रंथाली Listen' या श्राव्य उपक्रमाची भर पडली आहे.

सोमवार, ८ ऑगस्ट २०२२ रोजी ज्येष्ठ सुघटनशल्यतज्ज्ञ डॉ. रविन थत्ते यांच्या उपस्थितीत ग्रंथाली Listen या नव्या उपक्रमाचा अनौपचारिक शुभारंभ झाला. यावेळी डॉ. मृण्मयी भजक, समीर कदम, अरुण जोशी, सुदेश हिंगलासपूरकर उपस्थित होते.

डॉ. रविन थत्ते यांनी ग्रंथालीच्या उपक्रमशीलतेचे कौतुक केले. अमेरिकेतील बीएमएम अधिवेशनात सहभागी होताना एका खास योजनेत चार ऑडिओ क्लिप समाविष्ट करून, तेथील रसिकांना तीस कथा ऐकण्याची संधी उपलब्ध केली आहे. यातील कथा अविनाश नारकर, श्रीनिवास नावेंकर, दीपक वेलणकर, मेधा आलकारी, संपदा जोगळेकर-कुळकर्णी, डॉ. निर्मोही फडके, हर्षदा बोरेकर, सोनाली लोहार, अस्मिता पांडे आणि डॉ. मृण्मयी भजक यांनी वाचल्या आहेत. यावेळी डॉ. मृण्मयी भजक आणि समीर कदम यांनी आपले अनुभव सांगितले.

शरद काळे

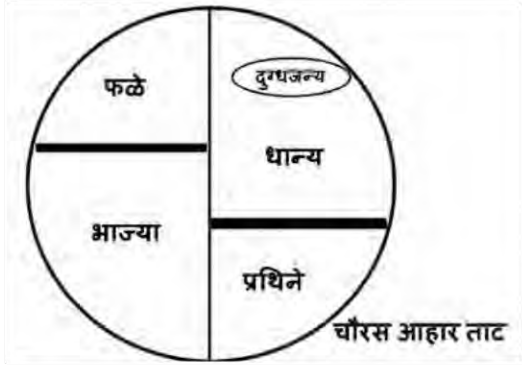
आपण निसर्गाकडून काय काय घेतो ?

गहू आणि तांदूळ याबाबतीत आपल्या देशाने स्वयंपूर्णता गाठली हे अभिमानास्पद नक्कीच आहे. मागील लेखात आपण यासंबंधी आकडेवारी पाहिली होती. देशात गहू आणि तांदूळ मिळून २७ कोटी टनांहून थोडे अधिक उत्पादन आपण करत आहोत. साध्या गणिताने दर माणशी किती गहू आणि किती तांदूळ आपल्या देशात उपलब्ध आहे, हे पाहणे आवश्यक आहे. आपल्या मूलभूत गरजा भागवताना, शरीरासाठी रोज कोणते घटक किती प्रमाणात लागतात आणि तेवढे प्रत्येकाला मिळण्याची सोय आहे की नाही, ह्यावरच आपले आणि पर्यायाने देशाचे आरोग्य अवलंबून असते. प्रत्येक माणसाच्या शरीराची ठेवण वेगळी असते, त्याच्या गरजाही त्याप्रमाणे वेगळ्या असतात, हे खरेच आहे. परंतु शरीराच्या गरजांविषयी काही मूलभूत असे ठोकताळे आहेत. आपण आपल्या शरीराला काय आणि किती लागते याकडे बारीक लक्ष दिले, तर काही दिवसांमध्ये आपल्याला कोणता आहार किती प्रमाणात आवश्यक आहे, हे ठरवता येते. त्यासाठी अभ्यास महत्त्वाचा आहे. शरीरशास्त्रातील विविध शाखांच्या संशोधनांमधून आपल्याला शरीराच्या जैवरासायनिक घटकांविषयी बरीचशी माहिती उपलब्ध झालेली आहे. खाण्यात आवडत्या गोष्टीचा अतिरेक झाला, तर त्यातील घटक शरीराला आवश्यक असले तरी, त्यांचे शरीरावर दुष्परिणाम होणारच! भूक लागली म्हणून एक केळे खाल्ल्याने भूक भागते, पण डझनभर केळी खाल्ली तर पुढचे दोन-तीन दिवस प्रकृती बिघडण्याची दाट शक्यता असते! म्हणजे प्रमाणबद्ध आहार ही शरीराची गरज आहे. तो प्रमाणबद्ध आहार आपल्याला निसर्गाकडून मिळत असतो. म्हणूनच आपण आपले दैनंदिन कामकाज करू शकतो. निरोगी आणि सुदृढ शरीर असेल तरच आयुष्याचा गाडा सुरळीत चालतो.

प्रत्येक पोषक तत्त्वाची, शरीरातील कार्याची एक विशिष्ट मालिका असते आणि काही पोषक घटक इतरांपेक्षा अधिक किंवा कमी प्रमाणात आवश्यक असतात. प्रत्येक पोषक तत्त्वाची वैयक्तिक

आवश्यकता वय, लिंग, शारीरिक हालचालींची पातळी आणि आरोग्याची स्थिती यासारख्या व्यक्तीच्या वैशिष्ट्यांशी संबंधित असते. तसेच, काही व्यक्ती इतरांपेक्षा कमी कार्यक्षमतेने पोषकद्रव्ये शोषून घेतात किंवा त्यांचा वापर करतात आणि त्यामुळे त्यांना सरासरी पौष्टिक गरजा जास्त असू शकतात. नैदानिक आणि/किंवा लोकसंख्या-आधारित संशोधनातील निष्कर्षांवर आधारित पोषण आवश्यकतेची काही मूल्ये आहेत. पौष्टिक घटकांनुसार आणि आवश्यक पातळी किंवा विषारी पातळी लक्षात घेऊन निष्कर्ष बदलतात. लोकसंख्येच्या पातळीवर पौष्टिक गरजांची संकल्पना बऱ्याच शतकांपूर्वी मांडण्यात आली होती. परंतु सन १८६२च्या आर्थिक मंदीच्या काळात बेरोजगार लोकांमध्ये उपासमार होऊ नये म्हणून इंग्लंडमध्ये पहिले अधिकृत मानक प्रकाशित केले होते.

कालांतराने, उपासमार रोखण्यापासून लोकसंख्येचे आरोग्य राखण्यासाठी आणि सुधारण्यावर वाढीव भर देण्याच्या दिशेने शिफारशीची उद्दिष्टे विकसित झाली. केवळ कमतरता टाळण्याची गरजच नाही, तर जुनाट आजारांचा धोका कमी करणे हादेखील उद्देश त्यात होता. इंग्लंडमध्ये, सन १९४१मध्ये शिफारस केलेला आहारभत्ता नागरिकांसाठी पुरेशा पोषणाच्या नियोजनाचे मार्गदर्शन करण्यासाठी सुरू करण्यात आला होता. या आहारभत्त्याची व्याख्या समूहातील सर्व सदस्यांच्या गरजा व्यावहारिकपणे पूर्ण करायच्या असतील, तर पोषक घटकांची सरासरी रक्कम म्हणून केली गेली होती, जी प्रत्येक गटाच्या प्रत्येक व्यक्तीला पुरवली जावी. लिखित किंवा अलिखित स्वरूपात हे अतिशय मोलाचे असे मानवी मूल्य आहे. आपल्याकडे चौरस आहार किंवा समतोल आहार (चित्र - १) या शीर्षकाखाली शरीराला कोणता घटक आणि तो किती प्रमाणात आवश्यक आहे, याविषयी पारंपरिक पद्धतीने संस्कार केले जात असत. काही ठिकाणी त्याचे संदर्भ उपलब्ध आहेत. यामध्ये काही महत्त्वाच्या बाबी लक्षात ठेवायच्या त्या अशा-

(चित्र - १)

अंदाजे सरासरी आवश्यकता (Estimated Average Requirement) : हा ऊर्जेच्या किंवा पोषक घटकांच्या सरासरी गरजेचा अंदाज आहे. पुरेशा प्रमाणात हे घटक प्राप्त करणाऱ्या लोकांच्या गटासाठी, सेवनाची श्रेणी याच्या आसपासच पण थोडी फार वेगळी असू शकेल. EAR हा गुणक विशेषतः ऊर्जेच्या बाबतीत अधिक वापरला जातो.

संदर्भ पोषक सेवन (Reference Nutrient Intake) : RNI हे प्रथिने, जीवनसत्त्वे आणि खनिजे यांचे प्रमाण आहे, तो गुणक बहुतेक गटांच्या (९७.५%) गरजा पूर्ण होत आहेत याची खात्री करण्यासाठी पुरेसा असतो. ते किमान लक्ष्य नाही. या गुणकापेक्षा आहार थोडा कमी घेतला, तरी त्याचा शरीरावर प्रतिकूल परिणाम होण्याची शक्यता नसते. याच्या अचूकतेविषयी हट्ट न धरता, आपला आहार ठरवावा ही अपेक्षा असते.

कमीत कमी पोषक घटक सेवन (LRNI) : कमी गरजा असलेल्या (२.५%) संख्येच्या लोकांसाठी पुरेसे पोषक तत्त्व किती असावे ह्या संबंधीचा हा गुणक असतो. बहुसंख्यांना अधिक आवश्यक आहे. LRNI च्या गुणकाप्रमाणे घेतलेला आहार नेहमीच कमी असेल, तर बहुतेक लोकांसाठी तो निश्चितच कुपोषणाच्या दुष्परिणामांकडे नेतो आणि त्यामुळे आरोग्यसंबंधी गंभीर समस्या उद्भवतात.

सुरक्षित आहार गुणक : EAR, RNI किंवा LRNI सेट करण्यासाठी पुरेसा पुरावा नसताना याचा वापर केला जातो. सुरक्षित आहारगुणक ही एक पातळी किंवा आहाराची श्रेणी मानली जाणारे प्रमाण आहे. त्यामध्ये आहार कमी पडण्याचा कोणताही धोका नसतो. या पातळीहून थोडे अधिक खाल्ल्यावर कोणतेही विशेष फायदे झाले नाहीत, तरी त्याचे तोटेही संभवत नाहीत.

आपल्या शरीरासाठी आवश्यक असलेल्या विविध अन्नघटकांच्या प्रमाणासंबंधी मार्गदर्शक सूचना आपल्याला आहारतज्ज्ञांकडून मिळत असतात. त्या सूचनांना अनुसरून आणि आपल्या शरीराचा अंदाज घेऊन आपण आपल्या आहाराची निश्चिती करणे केव्हाही उपयोगाचे असते. अर्थात सर्व निर्णय आपण स्वतःच घ्यायचे नसतात. योग्य ठिकाणी तारतम्याने विचार करणे आणि वेळोवेळी डॉक्टरांचा सल्ला घेणे हेही महत्त्वाचे असते. तक्ता क्रमांक १ मध्ये त्यानुसारच काही आकडेवारी दिली आहे. निसर्गाकडून रोज

काय काय घ्यावे आणि घेतो, ते समजण्यासाठी दिलेली आहे. ही माहिती कुठेच अचूक नसते, हे लक्षात घ्यायला हवे. प्रत्येकाचे शरीर वेगवेगळे असते, आणि कोणत्याही दोन व्यक्तींच्या गरजा सारख्याच असण्याची शक्यता नसते. मात्र वयानुसार ज्या गरजा आहेत, त्या ढोबळ मानाने सांगता येतात.

तक्ता क्रमांक १ - माणसाच्या वयानुसार अन्नातील घटकांच्या किमान गरजा

वयोगट (वर्षे)	प्रथिने (ग्रॅम)	कार्बोहायड्रेट + मेद (किलो कॅलरी)	फायबर (ग्रॅम)	मीठ (ग्रॅम)
२-५	१४-१५	८००-१२००	१५	२
५-११	२८-३०	१५००-२२००	२०	३-५
११-१६	५०-५५	२२००-३०००	२५	५-६
१७-६०	५०-५५	२५००-२७००	३०	६-७
६०च्या वर	४५-५०	२२००-२३००	३०-३५	५-६

याशिवाय दर दिवशी आपल्याला जीवनसत्त्व बी-१ (०.१ ते १ मिलीग्रॅम), बी-२ (०.४ ते १.३ मिलीग्रॅम), बी-३ (३ ते १५ मिलीग्रॅम), बी-६ (०.४ ते १.३ मिलीग्रॅम), बी-९ (५० ते २०० मिलीग्रॅम), बी - १२ ((०.४ ते १.३ मिलीग्रॅम), जीवनसत्त्व ए (३५० ते ७०० मिलीग्रॅम) आणि जीवनसत्त्व सी (२५ ते ४० मिलीग्रॅम) आणि जीवनसत्त्व डी (८.५ ते १० मिलीग्रॅम) या प्रमाणात लागतात. स्त्री आणि पुरुषांच्या गरजा वेगवेगळ्या असतात हेही लक्षात घेतले पाहिजे. ई जीवनसत्त्वाची (अल्फा टोकोफेरॉल) गरज आपण किती प्रमाणात तेल घेतो आणि त्या तेलात पॉलीअनसॅच्युरेटेड फॅटी आम्ले (PUF) किती असतात त्यावर ठरत असते. साधारण दर दिवसाला ३ ते ४ मिलीग्रॅम अल्फा टोकोफेरॉल पुरेसे असते. गरोदर स्त्रियांच्या आणि नवपरिणीत आयांच्या बाबतीत हे प्रमाण थोडे अधिक म्हणजे ६ मिलीग्रॅमपर्यंत असू शकते. विविध प्रकारची खनिजद्रव्ये आपल्या शरीरातील जैवरासायनिक क्रियांसाठी आवश्यक असतात, आणि आहारात त्यांचा योग्य प्रमाणात समावेश असणे महत्त्वाचे असते. त्यात कॅल्शियम (५००-१००० मिलीग्रॅम), फॉस्फरस (४००-८०० मिलीग्रॅम), मॅग्नेशियम (५५-३०० मिलीग्रॅम), सोडियम (२००-१६०० मिलीग्रॅम), पोटॅशियम (८००-३५०० मिलीग्रॅम), क्लोराईड (३००-२५०० मिलीग्रॅम), लोह (२-१० मिलीग्रॅम), आयोडीन (५०-१४० मिलीग्रॅम), सेलेनियम (१०-७५ मिलीग्रॅम) आणि झिंक (४-१० मिलीग्रॅम) यांचा समावेश असतो. कंसातील पहिला आकडा अगदी लहान मुलांसाठी तर दुसरा आकडा प्रौढांसाठी आहे. दूध, वेगवेगळ्या भाज्या, अंडी आणि फळे यातून आपल्याला बहुतेक जीवनसत्त्वे आणि खनिजे मिळत असतात, म्हणून आहारात त्यांचे महत्त्व अनन्यसाधारण असते.

आपल्या शरीराच्या विविध अन्नघटकांच्या गरजा आपण पाहिल्या. आता आपल्या देशातील कृषिक्षेत्राकडून दरवर्षी जी

अन्नधान्य, फळे, दूध आणि भाज्या उपलब्ध होत असतात, त्याकडे एक नजर टाकू. म्हणजे निसर्ग देताना आपल्यासाठी काय आणि किती देतो आहे, याची कल्पना येईल. आपल्या देशातील विविध भागांमध्ये मोसमी पाऊस पडतो. काही भागांमध्ये ईशान्य तर काही भागांमध्ये नैऋत्य मोसमी वारे प्रभावशाली आहेत. पावसाचे सरासरी मान २०० मिलीमीटरपासून ते ४००० मिलीमीटरपर्यंत असू शकते. मेघालयातील चिरापुंजी आणि मोसिराम या ठिकाणी सर्वात जास्त म्हणजे १२००० मिलीमीटरपर्यंत पाऊस पडतो, तर देशातील काही भाग कायम दुष्काळी आहेत. भारतात नद्यांची संख्या बरीच आहे, तसेच धरणेदेखील बरीच बांधली आहेत. देशाच्या काही भागांमध्ये पिण्याच्या पाण्याचा तुटवडा नेहमीच जाणवत असतो. शेतीसाठी कालवे, पाटबंधारे यांच्या विविध योजनांमुळे आणि विविध धरणांमुळे समाधानकारक पाणी अजूनपर्यंत तरी मिळत आहे. शेतीचे उत्पादन दरवर्षी वाढत असले, तरी मातीच्या कमाल मर्यादेपर्यंत आपण ते घेऊ शकतो. आजच्या मितीला शेतजमीन जितकी आहे, त्यात भविष्यात फारशी वाढ होण्याची शक्यता दिसत नाही. त्यामुळे आहे त्याच शेतजमिनीतून आणि आहे तेवढ्याच पाण्याच्या साठ्यामधून आपल्याला देशाच्या प्रचंड लोकसंख्येची अन्नधान्याची गरज भागवायची आहे.

गव्हाच्या बाबतीत आपण बरेचसे स्वयंपूर्ण आहेत, पण अमेरिका आणि रशियाच्या तुलनेत आपले गव्हाचे माणशी उत्पादन बरेच कमी आहे असे दिसते. अर्थात त्या अधिक उत्पादनामुळे अमेरिका आणि रशिया बऱ्याच गव्हाची निर्यात करतात. चीनशी तुलना केली तर सध्यातरी आपली परिस्थिती गव्हाच्या बाबतीत चांगलीच म्हटली पाहिजे. तक्ता क्रमांक २ मध्ये सन २०२१ मध्ये या चार देशांच्या गहूउत्पादनाची तुलनात्मक आकडेवारी दिली आहे, तर तक्ता क्रमांक ३ मध्ये सन २०२१ मध्ये आशियातील देश आणि अमेरिकेच्या तांदूळउत्पादनाची तुलनात्मक आकडेवारी दिली आहे. दर माणशी ९५-९६ किलो गहू वर्षाला उपलब्ध आहे. त्यात किती गहू वाया जातो ह्याचाही विचार करायचा आहे. गहू मुख्य धान्य असलेला भाग हा उत्तरेकडे तर तांदूळ मुख्य अन्न असलेला भाग हा दक्षिणेकडे असल्यामुळे या दोन विभागांमध्ये माणशी गव्हाचे आणि तांदूळाचे प्रत्यक्षातील आकडे हे या तक्त्यातील आकड्यांपेक्षा अधिक असणार आहेत.

तक्ता क्रमांक २ - लोकसंख्येच्या तुलनेत गहूउत्पादन २०२१

देश	वार्षिक उत्पादन (कोटी टन)	उत्पादन (किलोग्रॅम दरडोई/ प्रतिवर्ष)	टन/हेक्टर
भारत	१०.३६	९५.८५	३.५३
चीन	१३.३६	७७.५१	५.६२
अमेरिका	०५.२३	१५९.४३	३.४३
रशिया	०७.४५	५०६.९१	२.७०
फ्रान्स	०४.०६	६०३.३७	७.७४

तक्ता क्रमांक ३ - लोकसंख्येच्या तुलनेत तांदूळउत्पादन २०२१

देश	वार्षिक उत्पादन (कोटी टन)	उत्पादन (कि. ग्रॅम दरडोई/ प्रतिवर्ष)	टन/हेक्टर
भारत	१७.७७१३२.९२		४.०६
चीन	२१.१४१५१.६७		७.०६
इंडोनेशिया	५.४६२०६.०४		५.११
बांगला देश	५.४६	३३०.५७	४.७४
अमेरिका	०.८४२५.५६		८.३७

चौरस आहाराच्या ताटातील पदार्थाकडे एक नजर टाकली तर त्यातील कार्बोहायड्रेट या घटकासाठी गहू, तांदूळ, मका, ज्वारी आणि बाजरी या धान्यांच्या एकूण उत्पादनात आपण फारसे मागे नाही हे सहज लक्षात येते. प्रथिने, तेल, जीवनसत्त्वे आणि खनिजे यांच्यासाठी ज्या प्रकारचे अन्नघटक लागतात, त्यात दूध, डाळी, तेलबिया, भाज्या आणि फळे यांचा मुख्यत्वे समावेश होतो. याशिवाय मासे आणि मांस यामधून प्रथिने आणि मेद यांचा पुरवठा होऊ शकतो. भारतात मांसाहारी लोकांची संख्या ही विविध भागांमध्ये बरीच असली तरी परदेशातील काही देशांमध्ये जितक्या प्रमाणात मांसाहार घेतला जातो, तितक्या प्रमाणात आपल्याकडे घेतला जात नाही. अर्थात कॉबडीपालन, शेळीपालन, डुकरपालन आणि मत्स्यपालन हे शेतीला पूरक जोडधंदे आहेतच. त्यातून बऱ्याच मोठ्या जनतेच्या गरजा भागवल्या जात असतात.

तक्ता क्रमांक ४ - भारतातील दूधउत्पादन

वर्ष	वार्षिक उत्पादन (कोटी टन)	उत्पादन (ग्रॅम प्रत्येकी / प्रतिदिन)
१९९५	०६.४	१९२
२०००	०७.८	२१४
२००५	०९.३	२३३
२०१०	११.६	२७३
२०१५	१४.६	३२२
२०२०	१९.१	४०६

(दुधाची घनता जवळजवळ एक असल्यामुळे १ लिटर दुधाचे वजन हे १ किलोग्रॅमच्याच जवळपास असते.)

एक काळ असा होता, की आपल्या देशात दुधाचा मोठा तुटवडा होता. ६०-७० च्या दशकात दुधासाठी कार्ड मिळणे हे एखाद्या लॉटरीच्या तिकिटाला बक्षीस लागण्यासारखे होते. वर्गीस कुरियन यांनी आपल्या देशात दुग्धक्रांतीची बीजे रोवली आणि त्याचे दृश्य परिणाम आज आपल्याला दिसत आहेत. दुधाचा तुटवडा उरला नसून शेतकऱ्यांना चलन देणारा दुधाचा जोडधंदा कमालीचा यशस्वी ठरला आहे. परिणामी दुधाची उपलब्धतादेखील वाढली आहे. तक्ता क्रमांकमध्ये देशातील दूधउत्पादनात कशी भरघोस वाढ झाली आहे, ते दिसून येते. दुधाबरोबर दही, लोणी आणि

तूप यांची उपलब्धता देशात चांगली वाढली आहे.

तक्ता क्रमांक ५मध्ये खाद्यतेलाची देशात काय स्थिती आहे ती आकडेवारी दिलेली आहे. खाद्यतेल आपल्याला अजूनही मोठ्या प्रमाणावर आयात करावे लागते. त्यामुळे त्या क्षेत्रात अजून प्रगतीला भरपूर वाव आहे असेच म्हणावे लागेल. म्हणूनच तेलाचे दर बऱ्याच वेळा आकाशाला भिडतात.

तक्ता क्रमांक ५ - भारतातील खाद्यतेलाचे उत्पादन
(तूर, मूग, हरभरा, मसूर आणि उडीद)

वर्ष	वार्षिक उत्पादन (कोटी टन)	वार्षिकवार्षिक उत्पादन (कोटी टन)	उत्पादन (मिली टन)	उत्पादन (प्रत्येकी तेलबिया खाद्य तेल आयात खाद्य प्रतिदिन) तेल
२०१७	३.१३	१.०१	१.५३	५३
२०१८	३.१५	१.०४	१.४६	५१
२०१९	३.१५	१.०३	१.५६	५३
२०२०	३.३२	१.०७	१.३४	४९
२०२१	३.६६	१.१३	१.०१	४२

तक्ता क्रमांक ६ - भारतातील डाळींचे उत्पादन

वर्ष	वार्षिक उत्पादन (कोटी टन)	उत्पादन (किलोग्रॅम दरडोई/प्रतिवर्ष)	टन/हेक्टर
२०१७	२.३१	१७.११	१०.५
२०१८	२.५४	१८.२५	६.३
२०१९	२.२१	१६.२५	३.१
२०२०	२.३०	१६.७७	५.८
२०२१	२.५६	१८.२६	७.९

तक्ता क्रमांक ६मध्ये देशातील डाळींच्या उत्पादनाची गेल्या पाच वर्षांमधील आकडेवारी दिलेली आहे. डाळी शाकाहारी लोकांसाठी प्रथिनांचा प्रमुख उद्गम असल्यामुळे आपल्या देशात डाळींचे अतिशय महत्त्व आहे. डाळींच्या उत्पादनात आपण गेल्या पाच-सहा वर्षांमध्ये बऱ्यापैकी स्थिरता गाठली आहे. त्यामुळे आयात डाळींवरिल आपले परावलंबित्व बरेच कमी झाले आहे. आपल्याकडे कडधान्ये म्हणजे मटकी, हुलगे, हरभरा, कडवे वाल, राजमा यांसारख्या उसळी यादेखील प्रथिनांचे उत्तम उद्गम आहेत. डाळींव्यतिरिक्त गहू आणि तांदळातूनही थोड्याफार प्रमाणात आपल्याला प्रथिने मिळत असतात. काही ठिकाणी मश्रूम म्हणजे अळंबीचा वापर आहारात केला जातो.

सन १९६१ साली जागतिक स्तरावर २.३७५ कोटी हेक्टर क्षेत्र हे भाजीपाला लागवडीखाली होते, दर हेक्टरी सरासरी उत्पादन

९.३७ टन होते तर वार्षिक उत्पादन २२.२५९ कोटी टन होते. भारतात त्यावर्षी २७.८ लाख हेक्टर क्षेत्र भाजीपाला लागवडीसाठी उपलब्ध होते, दर हेक्टरी सरासरी उत्पादन ६.६४ टन होते तर वार्षिक उत्पादन १.८४७ कोटी टन होते. सन २०११मध्ये जागतिक स्तरावर ५.६६९ कोटी हेक्टर क्षेत्र भाजीपाला लागवडीसाठी उपलब्ध झाले होते, त्या वर्षी भारतात हा आकडा ७५.७ लाख हेक्टर क्षेत्र एवढा होता. त्याच वर्षी जागतिक स्तरावर हेक्टरी भाजीपाला उत्पादन १९.१८ टन तर वार्षिक भाजीपाला उत्पादन १०८.७५९ कोटी टन होते. भारतात त्याच २०११ या वर्षी हेक्टरी भाजीपाला उत्पादन १३.९७ टन तर वार्षिक भाजीपाला उत्पादन १०.५८ कोटी टन होते.

पन्नास वर्षांमध्ये भारताची लोकसंख्या ४५.९६४२ कोटींवरून २०११ साली १२५.०२८ कोटींवर गेली होती तर २०२१ साली ही लोकसंख्या १३९.३४१ कोटी आणि २०२२ मध्ये आतापर्यंत ती १४०.६६३ कोटींवर पोहोचली आहे. सन २०२१मध्ये भाजीपाला उत्पादन १९.६ कोटी टनांवर पोहोचले होते. सन १९६१ मध्ये जागतिक लोकसंख्या ३०९.१८४ कोटी होती, सन २०११मध्ये ती ७०० कोटी होती, सन २०२१मध्ये ती ७८७.४९६ कोटी तर आतापर्यंत ही ७९६ कोटींवर पोहोचली आहे. जागतिक स्तरावर भाजीपाला उत्पादन सन २०२१मध्ये ११४.८४५ कोटी टनांवर पोहोचले होते.

म्हणजे जागतिक स्तरावर साठ वर्षांमध्ये लोकसंख्येत २.५५ पट वाढ झाली तर भाजीपाला उत्पादनात त्या दरम्यान ५.१५ पट वाढले आहे. भारतात त्याच साठ वर्षांमध्ये लोकसंख्या तीन पट वाढली तर भाजीपाला उत्पादनात १०.६ पट वाढले आहे. म्हणजेच भारताने वाढत्या लोकसंख्येच्या मानाने जागतिक तुलनेत, भाजीपाला उत्पादनात नेत्रदीपक प्रगती केली आहे असे नक्कीच म्हणता येईल. वर्षाला माणशी २०० किलोच्या जवळपास भाजीपाला भारतात पिकू लागला आहे, ही चांगली प्रगती आहे. त्याचे परिणाम राष्ट्रीय आरोग्यावर झालेले स्पष्ट दिसत आहेत. सन १९६१ साली भारताचे सरासरी आयुर्मान ४२-४३ वर्षे होते, ते आता ७० वर्षे झाले आहे. त्यासाठी फक्त भाजीपाला हेच एक कारण नसले, तरी त्याची उपलब्धता वाढल्याची मदत नक्कीच झाली आहे. सरासरी काढताना उपलब्ध संसाधन आणि एकूण लोकसंख्या यांचा भागाकार करून येणारा आकडा माणशी म्हणून सांगितला जातो. तशी दरडोई भाजीची ही वार्षिक सरासरी माणशी २०० किलो येते. पण आर्थिक विषमतेमुळे आणि वितरण व्यवस्थांमधील दोषांमुळे प्रत्येक माणसाला त्याचा वाटा मिळत नाही ही वस्तुस्थिती आहे. तो वाटा प्रत्यक्षात त्याला कसा मिळेल हे खरे आव्हान आहे. समाजातील प्रत्येक घटकाला त्याचा योग्य वाटा मिळणे हीच अन्नसुरक्षेची व्याख्या असते.

- शरद काळे

sharadkale@gmail.com

विजयराज बोधनकर

शहरचनेचे अद्भुत चित्रकार

मनात असेल तर शक्यतांचा पाऊस मुसळधार पडू शकतो. अवघड काम सहजपणे करून, जगाला चकित करणारं काम कलावंतांच्या हातून जन्माला घडतं तेव्हा तो कलावंत जगाच्या गळ्यातला ताईत बनतो. शहराचं विहंगम दृश्य, त्या शहरातली माणसं, तिथे चाललेली धावपळ व व्यवहार यांचं सूक्ष्म चित्रण जेव्हा कॅनव्हासवर जन्म घेतं. असेच काही चित्रकार ज्यांनी अवघड काम तितक्याच सहजतेनं केलेलं दिसतं. त्यांचा हा प्रवास.

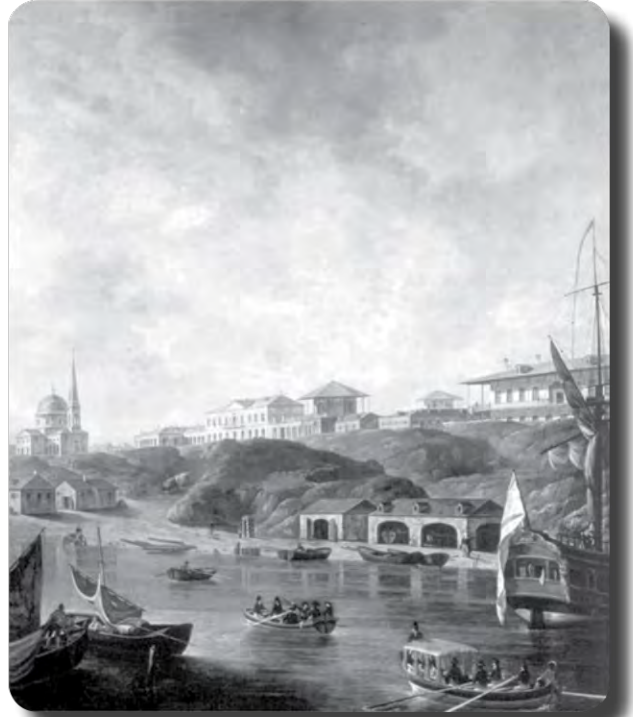
फायओडर आलेक्सेयेव्ह

मनाच्या विरोधात कुठलीही गोष्ट करायला लावली की मनाचा त्राणा होतो. ती जबरदस्ती पुढच्या कामात हानिकारक ठरते. त्याचा शेवट क्लेशकारक होतो. केवळ इतरांचं न ऐकल्यामुळे त्याला अॅकॅडमीनं वाळीत टाकलं, दुर्लक्ष केलं. पण ज्यानं स्वतःला जे हवं आहे तेच केलं नि त्या विषयात गती मिळाली असा हा चित्रकार

आहे. त्या चित्रकाराचं नाव आहे फायओडर आलेक्सेयेव्ह. त्याचा जन्म १७५३मध्ये सेंट पीटर्सबर्ग इथे झाला. तो रशियन पेंटर होता. त्याचे वडील इंपिरिअल अॅकॅडमी ऑफ आर्टचे काळजीवाहू पदस्थ होते. मुलाला काही दिवस त्यांनी मिलिट्री शाळेत शिकवलं. १७६४ला मात्र त्याच्या वडिलांनी त्याला अॅकॅडमीमध्ये प्रवेश मिळण्यासाठी अर्ज केला व फायओडरला या कलावातावरणात प्रवेश मिळाला. मुळातच आपल्या मुलाचा कलेचा पिंड असावा हे लक्षात आल्यावरच वडिलांनी हे पाऊल उचलले.

या अॅकॅडमीमध्ये त्यानं सुवर्णलंकारित शिल्पावरचा अभ्यास सुरू केला. त्याचे वर्ग सुरू झाले. त्याचबरोबर त्याला

फायओडर आलेक्सेयेव्ह यांची पेंटिंग

आवडणारी निसर्गचित्रं तो चित्रित करायला लागला. चित्रकार गुरू अॅन्टोनियो पेरेसीनोव्हीसोबत धडे गिरवले. १७७३पासून मात्र तो थिएटरवर शिकाऊ नाट्यकलावंत म्हणूनही भाग घेऊ लागला. ते त्याला जमलं नाही, पटलं नाही. मनात रंगरेषा घोळत होत्या. जास्तीत जास्त काळ तो निसर्गचित्रं काढत असायचा किंवा या क्षेत्रातल्या दिग्गज निसर्ग चित्रकारांच्या चित्रांची अभ्यास म्हणून नक्कल करत बसलेला असायचा. १७७७ मध्ये तेव्हा मूळ अॅकॅडमीत परतला तेव्हा पदाधिकार्यांनी त्याच्या या वागण्यावर

नाराजी व्यक्त केली. त्यामुळे त्याला थिएटर डेकोरेशन करण्याचं काम करायला सांगितलं, हे त्याच्या मनाच्या विरोधात होतं. अँकॅडमीनं मात्र पुढचा अँकॅडमिक अभ्यास करायला परवानगी दिली नाही. फायओडरनं मात्र त्याकडे दुर्लक्ष केलं आणि त्याला जे करायला आवडत होतं तेच तो करत राहिला. शहराचे, नगराचे भव्य दृश्यभाग चित्रित करण्यात त्याला रस होता. ते तो करत गेला व त्याला कालांतराने समाजमान्यता मिळत गेली. त्यामुळं त्याच्याकडे महत्त्वाची कामं येऊ लागलीत. १७९४ मध्ये 'ह्यू ऑफ द पॅलेस ऑम्बँकमेंट फोर्ट्रेस' या चित्राने मात्र शिक्षणतज्ज्ञाकडून शीर्षक मिळालं. १८०० मध्ये त्याला मास्कोच्या सार पॉलनं त्याला आवडणाऱ्या रहदारीच्या रस्त्यांचं व वास्तूंचं चित्रण करण्यास सांगितलं आणि इथून त्याचा स्वतःच्या चित्राचा प्रवास सुरू झाला. अशा या फायडोअरनं १८०३ पासून अँकॅडमीमध्ये शिकवण्याचंसुद्धा काम केलं. त्यानं बराच प्रवासही केला. ज्या भागात रशियाची महाराणी रहायची त्या भागाचीसुद्धा त्यानं रेखाटनं करून चित्रण केलं. पण कालांतरानं त्याच्या कामाचा दर्जा सुधारणाऐवजी घसरत गेला तसतसं गरिबीनं त्याला ग्रासून टाकलं. तो इतका कफल्लक झाला की त्याच्या कफनाचे पैसेसुद्धा अँकॅडमीनं मोजले. अशा या चित्रकाराचा गरिबीत शेवट झाला.

कॅम्पर व्हॅन व्हीटल

आज जे फक्त कॅमेऱ्यालाच शक्य होऊ शकतं ते काम सोळाव्या-सतराव्या शतकात पश्चिमात्य चित्रकारांनी कॅनव्हासवर भव्य स्वरूपात करून दाखवलं. अत्यंत बारकाव्यांसह शहराचं

चित्रण करणं ही अवघड बाब त्यांच्या इच्छेच्या बळावर संपन्न झाली. कॅम्पर व्हॅन व्हीटल याच परंपरेतला चित्रकार! त्याचा जन्म १६५३मध्ये नेदरलँड देशातल्या यूट्रेक्ट प्रांतातल्या अँमेर्सफोर्ट ह्या शहरात एका रोमन कुटुंबात जन्म झाला. त्याचे वडील दोन चाकी लाकडी गाड्या बनवणारे व्यवसायिक होते. कॅम्परनं चित्रकलेचं शिक्षण थॉमस जँझ वॅन वीनेनडाल या चित्रकाराकडे घेतलं. पुढे मात्र चित्रकार मथियास विथूस या महान चित्रकाराकडे तब्बल सात वर्षं चित्र शिक्षण घेतलं. त्यानंतर रोममधील प्रसिद्ध चित्रकार अब्राहम जिनोल्ज याच्यासोबतही काम केलं.

१६९७ मध्ये तो अँना लॉरेन्झानी या महिलेशी विवाहबद्ध झाला. त्याला दोन मुलं झाली. त्यापैकी एक प्रसिद्ध वास्तुशिल्पकार बनला. कॅम्परने आपलं पूर्ण आयुष्य रोममध्ये काढलं तरी फ्लॉरेन्स, बलोना, फेरारा, मिलान, पियाचॅन्जा, अरबिनो आणि नेपल्स यांसारख्या कलेच्या प्रांतातल्या स्थळांना भेटी देऊन कलेचा अभ्यास केला. १६९४ ते १७१० हा काळ त्याच्या प्रवासाचा होता. लिव्हान क्रॉयल या चित्रकारानं रोम शहराच्या दृश्यावरची एक मालिका तयार केली होती. त्या चित्रमालिकेचा कॅम्परवर प्रभाव पडला असावा. कॅम्पर रोमला आला तेव्हा रोम आणि परुजिया दरम्यान असलेल्या नदीच्या पुनर्रचनेसाठी डच इंजिनियर कार्नेलिस मेयर्सचा आराखडा पाहून पन्नास रेखाचित्रं तयार करून दिली. याच रेखाचित्रांचा कॅम्परला पुढच्या कलाकृतीसाठी उपयोग झाला.

टेम्परा आणि ऑईल या माध्यमातून काढलेल्या चित्रांची पुढे शैली निर्माण झाली त्याच्या चित्रांत वास्तुरचनेचा प्रभाव उमटू लागला. दूरवरचे रस्ते, भव्य इमारतींचा दूरवरचा दृश्यभास आणि शहरातले दिनचर्येत रमणारे रोमन नागरिक यांच्या प्रतिमा दिसू लागल्या. त्याचं हे कार्य मोठंच होतं. निसर्गाची रंगच्छटा

कॅम्पर व्हॅन व्हीटल यांची पेंटिंग

आणि शहरावर असलेल्या प्रत्येक वेळेची रंगजादू सुंदर मिश्रण साध्य केलं होतं. त्यामुळे इटलीतील पर्यटकांमध्ये त्याचं काम अतिशय लोकप्रिय होत गेलं. रोममधील एक नामवंत बिल्डर थॉमस कोक यानं १७१५मध्ये कॅस्पेरचं अनेक चित्रं आपल्या संग्रहासाठी विकत घेतली.

१७११ मध्ये कॅस्पेर रोममधल्या अँकॅडमिया डि सॅन लुकाचा सदस्य बनला. इटालियन काळातील भौतिकी स्वरूपाच्या चित्रकारितेचं श्रेय त्याला दिलं जातं. त्यानं 'वेदूता' म्हणजे 'दृश्य' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या स्थलकृतिक चित्रकला (टोपोग्राफिकल पेंटिंग) या शैलीत काम करण्याची महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. असा हा प्रतिभावंत चित्रकार १७३६ मध्ये इटलीमध्ये मरण पावला.

फ्रॅनचॅस्को गार्डी

त्याचं चित्र बघणाऱ्याला खुणावतं, पुन्हा पुन्हा पाहून आश्चर्य व्यक्त करायला लावतं. शेकडो नगरवासियांच्या हालचाली तो टिपतो. वातावरणाला अधिक गूढ आणि स्वप्नाळू बनवतो, निर्जीव वास्तूंना रंगभाषा लावून व्यक्त व्हायला भाग पाडतो. असा हा फ्रॅनचॅस्को गार्डी चित्रकार ५ ऑक्टोबर १७१२ रोजी इटलीमध्ये जन्माला आला. इटलीतल्या ट्रेटिनो प्रदेशातल्या उच्च कुळातलं हे कुटुंब होतं. त्याचे वडील डॉमनिको, त्याचे दोन भाऊ निकोलो व जियान हे सर्वच चित्रकार होते. १७१६ साली वडिलांचा मृत्यू झाला व त्यानंतर या तिघांनी वडिलांचा स्टुडिओ सांभाळला. त्यांची बहीण मारिया हिनं युरोपीयन चित्रकार जियोव्हानी बाटिस्टा टायपोलो याच्याशी विवाह केला. असं हे कलावंतांचं पूर्ण कुटुंब होतं.

फ्रॅनचॅस्को गार्डी यांची पेंटिंग

१७३५ पासून गार्डीनं चित्रकार व एनग्रेव्हर मि शेल मारिअॅस्की ह्याच्या कार्यशाळेत १७३४ पर्यंत साहाय्यक म्हणून काम केलं. मात्र १७३८ पासून त्यानं आपल्या भावासोबत प्रत्यक्ष व्यावसायिक कामाला प्रारंभ केला. प्रारंभीच्या काळात त्याच्या कामावर चित्रकार कनाल आणि लुका कार्लरवेज या दोघांचा प्रभाव होता. परंतु पुढे त्यानं आपलं अस्तित्व निर्माण केलं. त्यांच्या कामात दृश्य, आकृतीरचना या दोन्हीचा समावेश दिसायला लागला. त्यानं पहिलं चित्र निर्माण केलं ते 'अ सेंट एडोरिंग द युकरिस्ट'. या चित्रावर त्याची स्वाक्षरी झळकली.

सॅन पिअ्रो मार्टिअर या चर्चमध्ये प्रारंभी त्यानं काम केलं. अनेक चित्रं करत असताना 'मिर्कल ऑफ अ डोमिनिकम सेंट' हे चित्र विशेष गाजलं. नंतर त्याची एक चित्रमालिका महत्त्वाची ठरली. ती म्हणजे 'डोगेचे उत्सव'. ज्यात त्यानं बारा भव्य चित्रं निर्माण केली होती. नंतर त्यानं १७९३ मध्ये निवडणुकीसाठी आयोजित केलेल्या समारंभाचं चित्रण केलं. ज्यात त्यानं तिथे ही बाराच चित्रं चित्रित केली. १७८२ मध्ये विनिशियन सरकारनं गार्डीला सहा भव्य चित्रं तयार करण्यास आमंत्रित केलं. ज्या चित्रांचा विषय होता- 'शहराला रशियन आर्कड्यूक्सची भेट'. त्यानंतर मात्र तो वेनीसच्या फाइन आर्ट विभागात दाखल झाला.

तो रंगकामाच्या बाबतीत खूप जागरूक होता. त्याच्या वेगळ्या, सर्जनात्मक रंगासाठी तो अधिक जास्त ओळखला जाऊ लागला. त्याच्या रंगाला स्वप्नाळू भावनेचा स्पर्श झाला होता. त्याचमुळे त्याची चित्रं वेगळी भासत. याच काळात त्याने चितारलेलं ऐंशी अनाथ मुलांच्या जलशाचं चित्र लक्षणीय ठरलं. अशी रचनात्मक विविध चित्रे अफलातून रंगवणारा चित्रकार १७९३मध्ये कन्नरेजिओ (वेनीस) येथील कॅम्पियेलो दे ला मॅडोना इथे मृत्यू पावला.

- विजयराज बोधनकर

vijayrajbodhankar1964@gmail.com

राजेश बेहेरे

नीला भागवत आनंदाचे झाड

नीलाताई ऐंशी वर्षाची होते आहे, २९ नोव्हेंबरला! 'अरे, मी रात्री साडेबाराला जन्मले असं मोठं झाल्यावर आईकडून कळलं. त्यामुळे २९ नोव्हेंबर आणि ३० नोव्हेंबर या दोन्ही दिवशी मी वाढदिवस साजरा करते' असं हसतहसत ती दर नोव्हेंबरच्या सुरुवातीला सांगते. त्यात माझा वाढदिवस २८ नोव्हेंबर असल्याने आमचे हटकून फोन तरी होतातच आणि तिची ही 'स्टोरी' परत सांगितली जाते. एक आनंदी, स्वच्छंदी माणूस, मनस्वी कलावंत, घरच्या माणसांवर प्रेम करणारी, तिच्या युरोपीयन मित्र-मैत्रिणींबद्दल सांगताना रंगून जाणारी, शरदचंद्र आरोलकर गुरुजी, संत कवी कबीर, इतर घराण्यांवरही भरभरून बोलणारी नीलाताई मला काही वर्षांत उलगडत गेली, माणूस म्हणून!

नीला भागवत

खरे तर अमरेंद्र (नंदू) धनेश्वर हा माझ्या काकूच्या (हैदराबादचे नाईक) आजोळच्या नात्यातला. म्हणजे तसा लांबचा. लांबचाच! त्या काळी सर्व कुटुंबे एकत्र यायची, गप्पा मारायची असे अनेक घरांत असायचेच. माझे आई-वडील काय किंवा त्याचे आई-वडील काय हे सर्वांशी तसे बांधले गेले होते. त्यामुळे माझेही नंदूशी अरे-तुरेचे संबंध राहिले. अगदी तो दहा-बारा वर्षांनी मोठा असला तरी! नीलाताई, नंदूपेक्षा मोठी आहे वयाने हे तसे मला कॉलेजच्या वेळी कळले होते. माझ्या तेव्हाच्या वयाला, 'अरे बापरे', हा धक्का ओसरण्याच्या काळानंतर मला ते भेटले डेक्कन एक्सप्रेसमध्ये पुणे ते मुंबई प्रवासात! गप्पा सुरू झाल्या. नीलाताई सलवार-कमीझमध्ये उठून दिसत होती. मोठे कुंकू, अंबाडा, चेहऱ्यावर बुद्धिमत्तेचे तेज झळकत होते. आत्मविश्वास दिसत होता आणि नंदूचे शब्द ऐकू आले, अगं राजेशला मी अर्ध्या चड्डीत पाहिलं आहे, प्रतापचा मुलगा. हे ऐकून मी भानावर आलो. जुजबी गप्पा झाल्यावर, अरे,

तू हायकोर्टात वकील आहेस, छान! पण काहीतरी वेगळं कर रे कधी-कधी. छंद हवेत कुठले ना कुठले तरी. साधारण १९९८ साली म्हटलेलं हे वाक्य माझ्या मनात ठसले गेले.

दादरला नवीन घर घेण्याआधी काही वर्षे मी ठाण्यातील नौपाडा भागात रहात होतो. स्टेट बँक, खरे तर पानसरे बंगल्यापासून सुरू होणारी ही गल्ली आमच्या 'मांगल्य' बिल्डिंगमध्ये संपायची. गल्ली होती चार बंगले आणि तीन बिल्डिंगची. गर्द झाडी असणारी. गोखले रोडची २०-२० तास चालणारी वर्दळ कळायचीही नाही. त्या गल्लीत मांजरप्रेमी, श्वानप्रेमी होते. पानसरे बंगल्यात राहणारे वसंतराव म्हणजेच दादा-काका मोठं प्रस्थ होतं. त्यांनीच ठाण्यातले गडकरी रंगायतन, कॉर्पोरेशनची वास्तू यांची रचना केली होती.

त्यांची पुतणी प्रीती आणि तिचा नवरा तपन यांच्याशी तोंडओळख होती. मी आदित्यला शाळेत सोडायला सकाळी सात वाजता जायचो, तेव्हा हे दोघे लगबगीने कामावर जाण्यासाठी नेहमीचीच ट्रेन पकडायला निघायचे. मी आणि मेधा नुकत्याच सुरू झालेल्या कोरम मॉलमध्ये गेलो होतो. अकस्मात समोर नीलाताई आणि नंदू भेटले. त्यांच्या शेजारी प्रीती आणि तपन म्हणजे जे मला सकाळी दिसायचे ते! माझा चेहरा बघून नीलाताई हसत म्हणाली, ही माझी सून प्रीती पानसरे आणि हा मुलगा तपन खोपकर. माझा आणि अरुणचा मुलगा!

नीलाताईकडची खासियत अशी की ते एकमेकांना अरे-तुरेने हाक मारतात. यात आम्ही वेगळे असा आविर्भाव नाही. अगदी नॅचरल! नंदू धनेश्वर, नीला भागवत, प्रीती पानसरे आणि तपन खोपकर अशीच नावे राखून ही फॅमिली आनंदाने राहते. अगदी मस्त! तपन मला गमतीत म्हणाला, मात्र सोयरा शाळेत सोयरा

खोपकर नाव लावते. हुशश!

तिला युरोप अतिशय आवडतं. १९९७ नंतर अनेकदा तिचे संगीतावरचे कार्यक्रम तिथे झाले. तिथल्या मित्र-मैत्रिणी, त्यांची संस्कृती, त्यांचे संगीतावरचे प्रेम यावर ती सहज सांगत असते. स्टुटगार्ट (जर्मनी) येथे राहणारी हेल्या ही तिची घट्ट मैत्रीण आहे. तिथे हेल्याचे स्वतःचे थिएटर आहे. भारतीय रागदारीवर शनिवार रात्री आणि रविवारी सकाळी कधी-कधी कार्यक्रम ठेवते. त्यात युटा या वकील असलेल्या मैत्रिणीबद्दल ती म्हणते की, ती चित्रं अतिशय छान काढते. योगासने शिकवते. तिथला काहींना वाटणारा विलक्षण एकटेपणा, टोकाचे स्वावलंबन यामुळे अनेक लोक योगासनांकडे वळत आहेत. तर काही रागदारी संगीत, नृत्य याकडे वळतात असे ती म्हणते.

नीलाताईने भगवद्गीतेच्या अध्यायांना चाली घायचाही प्रयत्न केलाय. स्टीफन आणि योहाना हे दोघेही नीलाताईकडून गाणे शिकत आहेत. तिचा कबीरावरचा अभ्यास आपल्याकडच्या लोकांनाही स्तिमित करणारा आहे. तिचा आणि नंदूचा शिष्य नील खोपकर या तरुण गायकावरही त्यांचा जीव आहे. भारतीय संत स्त्रियांबद्दलचे अभंग तिने आणि जेरी पिंटो यांनी इंग्रजीत अनुवादित करून साहित्यात आगळी भर घातली आहे, असेच म्हणावे लागेल. भक्तिरस तिचा आवडता. १३-१४ व्या शतकातील कान्होपात्रा, राजानी, विठाबाई, निर्मला (चोखामेळा यांची बहीण), सोयरा, मुक्ताबाई आणि अनेक स्त्री संतांचे अभंग तरलतेने, आत्मीयतेने अर्थ सांगणारे इंग्रजीतील पुस्तक 'द अँट हू स्वॅलोड द सन' या नावाने प्रकाशित झाले आहे.

ग्वालियर घराण्याची परंपरा चालवणारे हे दोघे. नीलाताईने मराठी, संस्कृत सोशिलॉजीत एमए केले आहे. रुईया महाविद्यालयात सुरुवातीला अध्यापनही केले आहे. आता ती सध्याच्या स्थितीबद्दल सांगते तेव्हा ती समाधानी आहे. मुले स्कॉटलंडला अनेक वर्षे राहणार हे त्या दोघांना माहीत आहेच. सोयरा मात्र सतत भेटणार नाही, ही खंत आहे, पण... आम्ही दोघे इथे रमतोय की मित्रमंडळी, शिष्यवर्गात असे आनंदाचे झाड बनून नीलाताई सांगत असते. सर्वांबद्दल ममत्व जपत असते!

दरम्यान टाण्याहून दादरला शिफ्ट झालो. नीलाताईशी मग फोनवर बोलणे म्हणजे कमाल आनंद असायचा. 'आम्ही ऑनलाइन क्लासेस घ्यायला लागलो आहोत. आधी व्हीडिओ कॉल, व्हॉट्सअप कॉल कधी करायचोही नाही, पण या काळात ऑनलाइन झाल्यामुळे आमच्यासारख्यांना खूपच सोयीचे झालेय. आपण बिझी आहोत यासारखे सुख नाही.' असे सांगत ती मला जणू काही हुरूपच देत होती. माझे पहिले पुस्तक 'स्मृतिरंग' कोरोनाच्या थोडे आधी तर 'मदतनीसनामा' हे ग्रंथालीकडून कोरोनाकाळात ऑनलाइन प्रकाशित झाले तेव्हा तिला कोण आनंद झाला होता. 'माणसाला छंद हवेत' हे तिने १९९८ मध्ये सांगितलेले वाक्य आता सुमारे पंचवीस वर्षांनी मला सुखावून जात होते. मी माझ्या परीने छोटे-मोठे माझ्या आनंदासाठी लिहायला लागलो होतो, त्याला

नीलाताईची मनापासून दाद असायची. कोरोनाकाळातल्या फोनवर सेवादलातले संस्कार, मग थोडे डावेपणाकडे झुकणारे वाचन, मित्रपरिवार, मध्येच तिने घेतलेले आयुष्यावर वळणाचे टप्पे यावर न लपवता-छपवता प्रगल्भता दाखवत ती बोलत असायची. कुठेही कोणाचा अपमान न करता अत्यंत संयमपूर्ण! फार कमी लोकांना हे जमतं. मला नीलाताई आता थोडी थोडी उमगू लागली होती. तिच्या जवळच्या लोकांमध्ये ती वार्थ नेस जपायची!

नीलाताई तिच्या ओळखीच्यांमध्ये खूप रमते. मित्र मानलं की 'मैत्र' जिवाभावाचे जगते. मात्र तशी बाहेरच्या जगात कदाचित 'शिष्ट' म्हणून ओळखली जात असेल. एखाद्याला कसेबसे हॅलो करेल, तर वाकडे स्मित करून सहज 'बाय' करण्याची तिची हातोटी भल्याभल्यांना न जमणारी असते. खोटी स्तुती करणारी व्यक्ती तिच्या आयुष्यातून लगेच हद्दपार होते.

नंदूनेही कोरोनाकाळात 'गुनिजन गाये बजाये' हे अतिशय सुरेख पुस्तक लिहिले आहे. पतीने पत्नीबद्दल आणि जी 'गुरू' आहे अशा नीलाबद्दल खूप मोजके, पण अतिशय परिणामकारक लिहिले आहे. त्यात उगीच भावविभोरता नाही की प्रदर्शन नाही. अतिशय संयमी शब्दांत लिहिलेले बायकोचे गुणदोषांसकट केलेले वर्णन विरळाच!

कोरोनाकाळात मुले भेटत नाहीत, ही नीलाताईची रुखरुख त्यांना नुकत्याच मिळालेल्या व्हिसानंतर संपली. आता सोयरा भेटेल, म्हणून नीलाताईचा फोन आला. प्रत्यक्ष नातीचा स्पर्श होण्यासाठी आसुसलेले आजीचे मन त्यातून जाणवत होते.

पानसरे आजी १०६ वर्षे जगल्या. शेवटपर्यंत ठणठणीत होत्या. आमचे काय होणार, आता जिने चढायला थोडा त्रास होतोय असे म्हणणारी नीलाताई, तर शांता गोखले ही माझी चांगली मैत्रीण आहे असे सांगणारी, आता मला तिखट, मिरची टाकलेले जेवण अजिबात चालत नाही म्हणणारी, नीलाताई नोव्हेंबरमध्ये सहस्रचंद्रदर्शन पूर्ण करतय!

नीलाताई, 'हॅलो राजेश, काय म्हणता आहात माझे दादर फ्रेण्डस' असा फोन करते. कधीही मी न पाहिलेल्या तिच्या मैत्रिणी विजया चौहान, स्मिता गांधी यांच्यावर भरभरून बोलत असते. भाची आभा, भाचा शोनील, त्याची ग्रीक बायको, नंदूचे मित्र, डॉ. अनिश प्रधान, पंडिता शुभा मुद्दल आणि अनेक मित्र यांवर गप्पा होतात. २२ वर्षांचे आमच्या दोघांतील अंतर कधीच पार केलेले असते. तिचे लकालकणारे घारे-बदामी डोळे, तिचे ठळकपणे दिसणारे कुंकू, तिच्या आता थोड्या सुरकुतलेल्या हातांवर ओघळणारे नातीचे दवथेंब आणि भक्तिरसांत न्हालेली खयाल-गायकी कधीही न संपणारी!

नीलाताई आणि नंदू आता दीड-दोन महिन्यांसाठी चालले आहेत ग्लासगोला! तुला प्रणाम नाही तर 'हाय' नीलाताई! ऐंशी होते आहेस. ग्रेट!

- राजेश बेहेरे

rajeshs_behere@rediffmail.com

प्रकाश दुधलकर

निर्भय अनंत पाटील

निर्भय पाटील. पालघरसारख्या ग्रामीण भागातील शेतकरी कुटुंबातून आलेला एक युवक. वडील, डॉक्टर असलेले काका आणि आजोबा हे तिघेही स्वातंत्र्यसैनिक. त्यामुळे घरात देशप्रेमाचे व प्रगतिशील विचाराचे वातावरण. विद्यार्थिदशेपासूनच वेगवेगळी सामाजिक आंदोलने, चळवळी यात सक्रिय सहभाग. लहानपणापासूनच चित्रकला, वाचन, संगीत आणि नाटक असे अनेक छंद. शाळा-कॉलेजमध्ये अॅथलेटिक्स चॅम्पियन, उत्तम क्रिकेटपटू, बँक ऑफ इंडियासारख्या मोठ्या संस्थेत नोकरी करत असतानाही या कलांमध्ये मुशाफिरी चालूच होती. सन १९८३च्या सुमारास अचानक त्यांना एका दुर्धर आजाराने ग्रासले, त्यातून अपंगत्व येते

की काय अशी स्थिती निर्माण झाली. त्यातून कसेबसे बरे होताना खूप काळ गेला. जिद्दीने आजारवर मात केली. वयाच्या २८ व्या वर्षीच खेळाला व मैदानाला कायमचा रामराम ठोकावा लागला.

आजारात बेडवर पडल्या पडल्या मनात विचार यायचे की आयुष्यात नोकरीही करू शकलो नाही तर काय करायचे. चित्रकलेचा छंद तर होताच. त्यांचा एक मित्र फोटोग्राफी करायचा. तोही मधून मधून त्यांना भेटायला दवाखान्यात येत होता. बऱ्याचदा सोबत कॅमेरा असायचा. साहजिकच फोटोग्राफीवर चर्चा व्हायची. तेव्हा आपणही फोटोग्राफी करू शकू असा विचार मनात आला. मित्राचे प्रोत्साहन तर होतेच. मग फोटोग्राफीची मिळतील ती पुस्तके व मासिके यांचे वाचन सुरू केले. फोटोग्राफीमधील तांत्रिक बाजू समजून घेतल्या. त्यांच्या एअर इंडियामधील एका जिवलग मित्राने पेंटॅक्स ८००० हा कॅमेरा आणून दिला. तेव्हापासून एकलव्याच्या निष्ठेने व एकाग्रतेने त्यांची फोटोग्राफीची सुरुवात झाली. प्रत्येक फोटोच्या नोंदी ठेवत, केलेल्या चुका स्वतःच शोधत, सुधारत

निर्भय अनंत पाटील

फोटोग्राफीतले नवनवीन प्रयोग करत, फोटोग्राफी शिकत गेले.

आजारातून बरे झाल्यानंतर बँकेच्या नोकरीवर मुंबईतील फोर्ट ब्रँचमध्ये पुन्हा रुजू झाले. तिथून ते जहांगीर आर्ट गॅलरी जवळच असल्याने अधूनमधून विविध प्रदर्शनांना भेटी देत. एके दिवशी गॅलरीत फोटोग्राफिक सोसायटीने आयोजित केलेले फोटोग्राफीचे प्रदर्शन लागले होते. त्या फोटोंनी ते इतके भारावून गेले की आपलेही फोटो या गॅलरीत लागले पाहिजे असे त्यांना वाटले. त्यांनी घरच्या लोकांनादेखील आपला मानस बोलून दाखवला. तेव्हापासून त्यांनी वेगवेगळ्या स्पर्धांमध्ये आपले फोटो पाठवायला सुरुवात केली. दिल्लीला झालेल्या युनिसेफच्या

आंतरराष्ट्रीय प्रदर्शनात त्यांना फोटोग्राफीतले पहिले बक्षीस मिळाले आणि सहा महिन्यांतच त्यांचा एक फोटो जहांगीर आर्ट गॅलरीत झळकलादेखील. हीच त्यांच्या फोटोग्राफीच्या दीर्घ प्रवासाची सुंदर सुरुवात होती.

एकदा दिल्लीत झालेल्या राष्ट्रीय स्पर्धेत जास्तीत जास्त आठ फोटो पाठवायचे होते, तिथे त्यांच्या सर्वच फोटोंना पुरस्कार तर मिळालाच शिवाय आठपैकी सात फोटो प्रदर्शित झाले आणि प्रिंटिंगकौशल्य्याचा मान्यवरांकडून त्यावेळी खास उल्लेख केला गेला. सुरुवातीला त्यांनी फोटोग्राफीमधील सर्वच विषय हाताळले. फोटोग्राफी हा व्यवसाय नसला तरी प्रथितयश व्यावसायिक फोटोग्राफर त्यावेळी करत असलेली अनेक प्रकारची फोटोग्राफी त्यांनी उत्तम प्रकारे केली. त्यात नोकरीमुळे फार मर्यादा येत असत; परंतु काम मात्र अत्युच्च दर्जाचे करण्याचा अट्टहास कधी सोडला नाही. त्यामध्ये मॉडेल फोटोग्राफी, पोर्टफोलिओ, टेबलटॉप, फूड, मॅक्रो फोटोग्राफी, जाहिराती, इंडस्ट्रियल असे प्रकार तर होतेच,

विजेरीच्या प्रकाशात टेबल-टॉप

शिवाय निसर्गातील विविध आकाराचे कीटक, पाने, फुले, लँडस्केप असे सगळेच विषय त्यांनी हाताळले. त्यावेळी त्यांच्याकडे एक नॉर्मल लेन्स व फक्त २०० मि.मी.ची एक झूम लेन्स होती. त्याने जमेल तेवढी निसर्ग फोटोग्राफी करत. हाइडमध्ये बसून कधी कधी जवळून पक्ष्यांची फोटोग्राफी केली. काही काळानंतर मोठी टेलिफोटो लेन्स घेतल्यानंतर मात्र पक्षी आणि प्राण्यांच्या फोटोग्राफीमध्ये अनेक अविस्मरणीय फोटो काढले. ज्यांना पुरस्कारही मिळाले व सर्वदूर प्रसिद्ध झाले. आजही त्यांना कोणती फोटोग्राफी आवडते असे विचारले तर सर्वप्रकारची, जी अवघड समजली जाते आणि जी सर्वांना पाहताक्षणी मनाला भावते अशी फोटोग्राफी करायला आवडते, अगदी अमूर्तसुद्धा, असे उत्तर मिळते.

त्यांना गेल्या ३५-४० वर्षांत फोटोग्राफी करताना अनेकांना भेटण्याची संधी मिळाली. विविध क्षेत्रातील मान्यवरांशी संपर्क आला आणि त्यापैकी कित्येकांशी दाट मैत्री झाली. अनेकांच्या मनात फोटोग्राफीबद्दल रुची निर्माण केली, त्यातील सौंदर्यस्थळं उलगडून त्यातून आनंद मिळवण्यास शिकवले. त्यांनी अनेक नवोदितांना फोटोग्राफीतील बारकावे समजावून दिले. जे जे ठारूक आहे ते सर्व इतरांना अगदी विनामूल्य शिकवले. कित्येकांना बेसिक पासून अॅडव्हान्स्पर्यंत सर्व तंत्रं कोणतीही फी न घेता शिकवली. त्यातील कित्येकांना राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय सन्मान, पुरस्कार मिळाले आहेत. वेगवेगळ्या फोटोग्राफी क्लब, संस्थांच्या सेमिनारमध्ये भाग घेतला, व्याख्याने दिली. प्रत्येकाची फोटोग्राफी उत्तम व्हावी या हेतूने फोटोग्राफीतले बारकावे, कॅमेऱ्यातील प्रत्येक उपलब्धी व सोई उत्तम आणि योग्य प्रकारे कशा वापरायच्या याचे ज्ञान सर्वांशी

शेअर केले. हे करत असतानाच अनेक स्पर्धांच्या आयोजनात सहभाग घेतला. विविध संस्था, क्लबच्या राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय स्पर्धांत परीक्षक म्हणून काम केले.

सुरुवातीच्या काळात अनेक स्पर्धांमध्ये भाग घेतला. एकोणीसशे ऐंशी-नव्वदच्या काळात फार स्पर्धा होत नसत. काही संस्था, फोटो क्लब व भारत सरकारच्या माहिती आणि प्रसारण मंत्रालयाच्या फोटो डिव्हिजनतर्फे काही राष्ट्रीय फोटोस्पर्धा आयोजित केल्या जात असत. त्यांना अशा स्पर्धांमध्ये अनेक पुरस्कार मिळाले. काही महत्त्वाच्या नामांकीत स्पर्धांचे पुरस्कारसोहळे दिल्लीच्या आलिशान सभागृहात होत असत. त्यात त्यांना अनेक महनीय व्यक्तींच्या हस्ते असे पुरस्कार मिळाले आहेत. १९९३ व १९९६ या वर्षी भारताच्या माननीय राष्ट्रपतींच्या हस्ते त्या वर्षीचा सर्वोत्कृष्ट छायाचित्रकार हा पुरस्कार मिळाला आहे. १९९४ व १९९५ या वर्षीदेखील त्यांना राष्ट्रीय पुरस्कार मिळाले. त्याशिवाय विविध राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्पर्धांमध्ये त्या काळात भाग घेतला आणि अनेक पुरस्कार मिळाले. मात्र त्यांना फोटोग्राफीतल्या अनेक पदव्या आपल्या नावापुढे असाव्यात असे कधी वाटले नाही. त्यात त्यांना स्वारस्य नव्हते आणि त्यासाठी कधी प्रयत्नही केले नाहीत. जागतिक स्तरावरची जुनी आणि मानाची समजली जाणारी संस्था म्हणजे ग्रेट ब्रिटनची रॉयल फोटोग्राफी सोसायटी. त्या सोसायटीचा सन्मान हा प्रतिष्ठेचा मानला जात असे. फारच कमी फोटोग्राफरकडे तो होता. त्यासाठी प्रयत्न केला आणि पहिल्याच वर्षी त्यांना RPSचा सन्मान मिळाला.

निर्भय पाटील यांनी कित्येक नामवंत व्यक्तींची पोर्ट्रेट काढली आहेत. त्यात खेळाडू, संगीतकार, गायक, गायिका, रंगमंचावरील दिग्गज, सिनेकलावंत असे अनेक आहेत. सुनील गावसकर, जगजितसिंग, अनुराधा पौडवाल, हेमा मालिनी, मेधा पाटकर अशी कितीतरी जणांची नावे घेता येतील. यापैकी जुने बुजुर्ग दिग्दर्शक, कलावंत गजानन जहागीरदार यांची, त्यांच्या घरी जाऊन पोर्ट्रेट काढली होती. प्रभादेवीच्या त्यांच्या घरी जाऊन सकाळच्या नैसर्गिक उजेडात कोणतेही इतर लाईट्स न वापरता काढलेली पोर्ट्रेट जहागीरदारांना खूप आवडली होती. फोटो पाहिल्यानंतर ते

द टॉप

म्हणाले, आतापर्यंतचे हे माझे सर्वात सुंदर फोटो आहेत. व्ही. शांताराम यांच्यापासून ज्यांनी कित्येक दशके सिनेक्षेत्रात काढली आहेत अशा एका श्रेष्ठ कलावंताकडून मिळालेले कौतुक अनेक पुरस्काराहून मोठे आहे. दिल्ली येथील नॅशनल स्कूल ऑफ ड्रामाचे एक दिग्गज आणि श्रेष्ठ कलावंत हबीब तन्वीर यांच्या, उपलब्ध उजेडात काढलेल्या फोटोच्या वेळीही हाच अनुभव आला. त्यांनीही दिल्लीहून खास चिट्ठी पाठवून फोटोंचे कौतुक केले. कित्येक वेळा त्यांचे हे फोटो वृत्तपत्रात बातमीसोबत फोटोग्राफरच्या नावासहित छापले जायचे, तेव्हा कोणीतरी दूरचा ओळखीचा मित्र खास फोन करून कौतुक करायचा.

अशा अनेक समाधानाच्या क्षणांसारखेच वाइल्ड लाइफ फोटोग्राफी करताना अनेक बाके प्रसंग आले. एकदा केनियातील मसाइमारा जंगलात फोटोग्राफी करताना हत्तीचे एक कुटुंब त्यांच्या उघड्या गाडीच्या इतक्या जवळ आले होते की सर्वांना दरदरून घाम फुटला. कळपात छोटे पिळू असल्यामुळे हत्तीण अत्यंत अस्वस्थ होती आणि गाडीपासून सोंडेच्या अंतरावर होती. त्यांचा गाईड कम ड्रायव्हर गाडीतील सर्वांना शांत राहायला सांगत होता. हत्तीण सोंड वर करून चित्कारत असताना सुंदर फोटो मिळाले असते, पण ते शक्य झाले नाही कारण सर्वांचे केव्हाच पुतळे झाले होते. शिवाय कॅमेऱ्याला टेलिफोटो लेन्स होती आणि हत्तीण तर इतक्या जवळ होती की वाइड अँगल लेन्सनेही तिचे फोटो काढता आले नसते.

असाच एक प्रसंग ताडोबामध्ये घडला होता. ताडोबातील सर्वांची लाडकी सुंदरी, माया वाघीण गाडीच्या इतक्या जवळ येऊन थांबली की गाडी व तिच्यात एका फुटाचेही अंतर नव्हते. ती दुरून जिप्सीच्या दिशेने येत असताना सर्वच जण तिचे हेड-ऑन फोटो घेत होते. ती इतक्या जवळ आली की टेलिलेन्सच्या फोकस मर्यादेच्याही आत येऊन पोहोचली. क्षणात काहीही होऊ शकले असते. तिचा

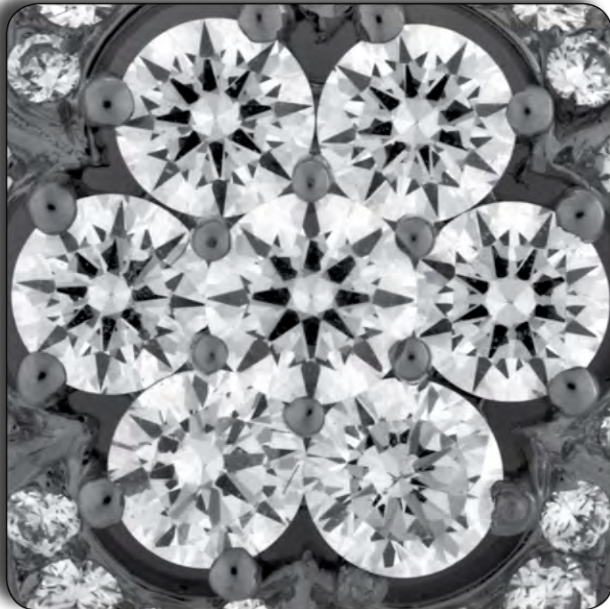

आक्रमक

उग्र दर्प सर्वांना जाणवत होता. जिप्सीत शांतता पसरली होती. तिने एकदा स्वतःच्या तोंडावरून जीभ फिरवली आणि जिप्सीच्या बाजूने गवतात निघून गेली.

फार पूर्वी फिल्म कॅमेऱ्याच्या जमान्यात एकदा बंद एसी रूममध्ये real diamonds चे फोटो ट्रान्स्पारन्सीवर लाइट मीटरशिवाय काढतानाही त्यांना घाम फुटला होता. Real diamonds दागिन्यांचे फोटो काढण्याची ती पहिलीच वेळ होती. तेव्हा डिजिटल एसएलआर कॅमेरे नव्हते आणि फोटो कसा येतोय हे लगेच कळण्याची काही सोयही नव्हती. चार-पाच दागिन्यांचे फोटो काढताना संध्याकाळ केव्हा उलटून गेली ते कळलेही नाही. असे अनेक बरे-वाईट अनुभव त्यांच्या आयुष्यात आले व त्यातून ते मार्ग काढत शिकत राहिले. ते म्हणतात की मी अजूनही शिकतोच आहे.

सर्वच जुने फोटोग्राफर नेहमी म्हणतात ते खरे आहे की पूर्वी फोटोग्राफी खूप कठीण तर होतीच, महागही होती. तंत्रज्ञान अद्ययावत नव्हते आणि डेव्हलपिंग व प्रिंटिंग ही फारच खर्चाची व कष्टाची बाब होती. सर्व नव्या फोटोग्राफरना त्यांचा सल्ला आहे, की आज अद्ययावत तंत्रज्ञानामुळे व डिजिटल एसएलआर कॅमेऱ्यामुळे फोटोग्राफी खूप सोपी झाली आहे. तरीही मेहनत केल्याशिवाय व तंत्रावर हुकुमत मिळवल्याशिवाय काहीतरी वेगळी व चांगली फोटोग्राफी करता येणार नाही हे लक्षात ठेवले पाहिजे. खूप अभ्यास करायला हवा, वेगळी दृष्टी विकसित करायला हवी. कोणतेही यश हे सहजसाध्य नसते. सर्वांकडे चांगले कॅमेरे आहेत, लेन्सेस आहेत, आता सर्वांपेक्षा वेगळा विचार करायला हवा. त्यासाठी उत्तम फोटोशॉपदेखील शिकायला हवे. तरच आपण काहीतरी हटके करू शकू व आपला ठसा उमटवू शकू. कारण आता तुम्ही जो फोटो सर्वांपुढे ठेवत आहात तो फक्त फोटो नसतो तर ते एक फोटोआर्टवर्क असते.

पैलुदार

प्रकाश दुधलकर

भ्रमणध्वनी : ९०८२९५५६३०

dudhalkar@gmail.com

कॅप्टन सचिन गोगटे यांच्याशी हृद्य गप्पा

कॅप्टन सचिन व मीना गोगटे यांच्याशी संवाद साधताना प्रल्हाद जाधव

शुक्रवार, ६ ऑगस्ट २०२२ रोजी सायंकाळी ६ वाजता ग्रंथाली-प्रतिभागण गप्पा या उपक्रमामध्ये कॅप्टन सचिन गोगटे व त्यांच्या पत्नी मीना गोगटे यांच्याशी गप्पांचा कार्यक्रम संपन्न झाला. लेखक, नाटककार प्रल्हाद जाधव यांनी त्यांच्याशी संवाद साधला. कार्यक्रमाच्या आरंभी ज्येष्ठ लेखक प्र.ना. परांजपे यांच्या 'साहित्य, संवाद, समीक्षा' या पुस्तकाचे कॅप्टन गोगटे यांच्या उपस्थितीत प्रकाशन झाले. त्याचे प्रास्ताविक प्रभाकर भिडे यांनी केले. यावेळी पुस्तकाच्या निर्मितीत महत्त्वाची भूमिका बजावणाऱ्या पूर्णा धर्माधिकारी उपस्थित होत्या.

सिंदबाद, कोलंबस, मार्को पोलो अशा जग फिरणाऱ्यांना न भेटता आल्याचे दुःख कॅप्टन गोगटे यांना भेटल्यानंतर कमी होईल, असे प्रल्हाद जाधव यांनी म्हणत कॅप्टन गोगटे यांची महती विषद केली. कॅप्टन गोगटे यांच्याबरोबरच्या सहजीवनाबद्दल सांगताना मीना गोगटे म्हणाल्या की त्यांच्यासाठी सहजीवन म्हणजे न मळलेली वाट होती. पुढे चालणाऱ्याला मागून येणाऱ्याने प्रतिसाद देत पाठराखण करत वाटचाल केली. कोविडपूर्व चाळीस वर्षांत जेमतेम चार वर्षे त्यांना एकत्र राहता आले. एकमेकांना समजून घेतले असल्याने हे दूरस्थ सहजीवन त्यांनी सहजतेने व्यतीत केले. लग्न ठरल्याचा प्रसंगही त्यांनी यावेळी खुलवून सांगितला.

प्रोजेक्टरवर दाखवलेल्या चित्रांच्या साहाय्याने कॅप्टन सचिन यांनी व्यापारी/तेलवाहू जहाजाची रचना, कार्यपद्धती आणि काही तांत्रिक गोष्टी समजावून सांगितल्या. कोणताही दृश्य संदर्भ-खूण नसताना केवळ नकाशा आणि तांत्रिक साधनांच्या मदतीने अथांग पाण्यातून योग्य मार्गावरून जहाज नेणे हे अतिशय कौशल्याचे, गुंतागुंतीचे आणि डोळ्यांत तेल घालून करण्याचे काम असते. या प्रवासात कोणत्याही प्रकारचा अपघात नाहीच, तर अपघाताची शक्यताही निर्माण होणार नाही याकडे कटाक्षाने लक्ष दिले जाते,

अशा अनेक गोष्टी त्यांनी सांगितल्या.

समुद्रामध्ये चाचेगिरीचा मोठा धोका जहाजांना व त्यावरील कर्मचाऱ्यांना असतो. या चाचेगिरीविषयी व त्याच्या विविध पैलूविषयी मीना गोगटे यांनी सविस्तर माहिती दिली.

कॅप्टन सचिन गोगटे यांच्या सागरी कारकिर्दीविषयी व मीना गोगटे यांच्याबरोबरच्या त्यांच्या संसाराच्या आठवणींनंतर विषय अपरिहार्यपणे काही वर्षांपूर्वी कॅप्टन गोगटे यांना बॉम्बस्फोटाच्या धक्क्यामुळे झालेल्या एमएनडी या दुर्धर आजाराकडे वळला. मीना गोगटे यांनी अतिशय हृद्यपणे या सर्व प्रसंगाचे व त्यानंतर त्यांना आलेल्या अनुभवांचे वर्णन केले. गोगटे दाम्पत्य व त्यांच्या कुटुंबाने ज्या धीरोदात्तपणे या आजारानंतर उद्वललेल्या परिस्थितीचा सामना केला आहे ते ऐकून उपस्थित सर्वांच्या डोळ्यांत पाणी तरारले.

प्रल्हाद जाधव यांच्या नेमकेपणाने विचारलेल्या प्रश्नांतून गोगटे यांच्या जीवनाचे व कारकिर्दीचे विविध पैलू उलगडले. कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन महेश खरे यांनी केले.

प्र.ना. परांजपे लिखित 'साहित्य, संवाद, समीक्षा' या पुस्तकाचे प्रकाशन करताना प्रभाकर भिडे, लेखक प्र.ना. परांजपे, मीना व कॅप्टन सचिन गोगटे आणि प्रल्हाद जाधव

डॉ. अविनाश सुपे व डॉ. सतीश नाईक यांच्याशी संवाद

डॉ. अविनाश सुपे व डॉ. सतीश नाईक यांच्याशी संवाद साधताना वैशाली रोडे

ग्रंथाली-प्रतिभांगण गप्पा या उपक्रमात गुरुवार, ४ ऑगस्ट २०२१ रोजी डॉ. अविनाश सुपे व डॉ. सतीश नाईक यांच्या मुलाखतीचा कार्यक्रम आयोजित करण्यात आला होता. पत्रकार व लेखिका वैशाली रोडे यांनी वैद्यकक्षेत्रातील या दोन दिग्गजांना बोलतं केलं.

योगायोगाची गोष्ट म्हणजे डॉ. सुपे आणि डॉ. नाईक हे दोघांही पार्ले टिळक विद्यालयात दहावी व अकरावीची दोन वर्षं सहाध्यायी होते. त्यामुळे त्यांच्या गप्पांमध्ये जुन्या आठवणी आणि एक आगळा जिवाळा जाणवत होता. डॉ. सुपे यांच्या घरी त्यांचे नातेवाईक डॉक्टर असल्यानं त्यांना डॉक्टर होण्याची प्रेरणा मिळाल्याचं त्यांनी सांगितलं. डॉ. नाईक यांच्या घरी तशी पार्श्वभूमी नव्हती.

डॉ. सुपे यांना के.ई.एम. रुग्णालयात डॉ. शरदिनी डहाणूकर यांच्याकडून साहित्यविषयक प्रोत्साहन मिळालं. त्यांनी सुरुवातीला वृत्तपत्रातून छोट्या लेखांच्या स्वरूपात लेखन सुरू केलं. डॉ. नाईक यांनी लेखनही अपघातानंच सुरू झाल्याचं सांगितलं. सुरुवातीला त्यांनी कार्यक्रमात वैद्यकीय व्यवसायातील अनुभव लोकांसमोर मांडले. मार्मिक या साप्ताहिकातून लेखनाला सुरुवात केली. पुढे विवेक मासिकातून त्यांनी लेखन केलं. यातूनच त्यांच्या पुस्तकलेखनाची सुरुवात झाली.

सध्या जगातील सर्वच क्षेत्रांमध्ये दर ७३ दिवसांमध्ये नवीन ज्ञाननिर्मिती होत आहे. त्यामुळे शिकलेल्या अनेक गोष्टी काही काळानंतर जुन्या, गैरलागू किंवा चुकीच्या ठरत आहेत. यासाठी सतत शिकत राहायला हवं, असं डॉ. सुपे यांनी सांगितलं. त्यामुळे ज्ञानाच्या बरोबरच संवादकौशल्य, समस्येला सामोरं जाण्याचं कौशल्य, नेतृत्वगुण अशी कायम उपयोगी पडणारी कौशल्यं शिकली पाहिजेत, असं ते म्हणाले.

रुग्ण डॉक्टरांकडे बऱ्याचदा रोगावरील उपचारापेक्षा मानसिक आधारासाठी येत असतात, असं डॉ. नाईक यांनी सांगितलं.

कॅन्सरविषयी सांगताना त्यांनी सांगितलं की हा एकाच प्रकारचा आजार नसून यात वेगवेगळ्या प्रकारांचा समावेश आहे. सध्या गुणसूत्रं आणि कॅन्सर यांच्यामध्ये असणाऱ्या घनिष्ठ संबंधावर खूप संशोधन होत आहे.

डॉ. सुपे यांनी कोरोनाची तुलना परकीय दहशतवाद्यांच्या हल्ल्याशी केली व कॅन्सरची तुलना देशातील अतिरेक्यांशी करून त्यामुळे कॅन्सरवरील उपचार इतर आजारांच्या तुलनेत कठीण असल्याचं सांगितलं. कॅन्सरप्रमाणेच मधुमेह या आजाराविषयीही दोन्ही डॉक्टरांनी माहिती दिली.

डॉ. सुपे यांनी आरोग्यशिक्षणाप्रमाणेच सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थापनाच्या क्षेत्रात खूप काम केलं आहे. कोरोनाच्या साथीमुळे या व्यवस्थेच्या अपुरेपणाचं प्रत्यंतर आपल्याला आलं आहे असं डॉ. सुपे म्हणाले. दुर्दैवानं या संकटातून आपण आवश्यक तो धडा घेतला नाही असं त्यांनी प्रतिपादन केलं. शहरी, ग्रामीण तसंच आदिवासी अशा वेगवेगळ्या स्तरावरील लोकांच्या वैद्यकीय गरजा वेगवेगळ्या असतात, पण आपल्याकडे त्यानुसार उपाययोजना केली जात नाही असं डॉ. नाईक यांनी सांगितलं.

आयुष्यात येणाऱ्या तणावावर उपाय म्हणून आपण आवडीचे छंद, कुटुंबीय व मित्रांबरोबर वेळ देणं, संगीत, ध्यान अशा गोष्टींचा आधार घेतला पाहिजे असं दोन्ही डॉक्टरांनी सांगितलं. डॉ. नाईक यांना वाचन, लेखन, काव्य यामध्ये रस आहे, तर डॉ. सुपे यांना पर्यटन, छायाचित्रण, संगीत याची आवड आहे.

वैशाली रोडे यांनी दोन्ही डॉक्टरांना विचारलेल्या नेटक्या प्रश्नांमुळे रसिकांना बरीच उपयुक्त माहिती मिळाली. कार्यक्रमात डॉ. सुपे यांचा सत्कार डॉ. स्मिता दातार यांच्या हस्ते, डॉ. नाईक यांचा सत्कार त्यांच्या गुरू डॉ. हेमा पुरंदरे यांच्या हस्ते आणि वैशाली रोडे यांचा सत्कार लतिका भानुशाली यांच्या हस्ते करण्यात आला. कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन महेश खरे यांनी केले. ●

‘बाऊन्सर’ पुस्तकाच्या निमित्ताने रवि मांद्रेकर यांच्याशी गप्पा

रवि मांद्रेकर यांच्याशी संवाद साधताना विजय साळवी

‘ग्रंथाली-प्रतिभांगण गप्पां’मध्ये ‘बाऊन्सर’ या पुस्तकाचे लेखक रवि मांद्रेकर यांच्या मुलाखतीचा कार्यक्रम रविवार, ३१ जुलै २०२२ रोजी झाला. सुप्रसिद्ध क्रीडा पत्रकार व ए.बी.पी. माझा वृत्तवाहिनीचे क्रीडाविभागप्रमुख विजय साळवी यांनी त्यांच्याशी संवाद साधला.

सदैव जागल्याच्या भूमिकेत असणाऱ्या मांद्रेकर यांची एम.सी.ए.मधील लढ्याची कारकीर्द आणि साळवी यांची क्रीडा पत्रकारिता हे १९८९पासून बरोबर सुरू आहे. असे असले तरी या गप्पांमधून क्रिकेट संघटनांमधील भ्रष्टाचाराच्या आकडेवारीविषयी जाणून घेण्याआधी रवि मांद्रेकर ही व्यक्ती कशी आहे व कशी घडली हे जाणून घेण्याचा माझा प्रयत्न असणार आहे असे सुरुवातीलाच विजय साळवी यांनी सांगितले.

आपल्या खेळकर शैलीतील बोलण्यातून मांद्रेकर यांनी आपल्या समाजातील बोलघेवडेपणावर टीका केली. मांद्रेकर मुंबई क्रिकेट असोसिएशनमधील भ्रष्टाचाराशी लढा देत आहेत त्याबद्दल मजकूर छापू नये म्हणून प्रसारमाध्यमांतील पत्रकारांवर दबाव टाकण्यात येतो. यामुळे या सर्व बाबी पुस्तकरूपाने समाजासमोर आणण्याचे त्यांनी ठरवले. समाजाचे आपण देणे लागतो ही भावनाही यामागे होती.

मांद्रेकर यांचे वडील श्याम मांद्रेकर हे पेशाने वकील व राष्ट्रसेवादलाचे कार्यकर्ते होते. त्यांची आईसुद्धा लढाऊ बाण्याची देशभक्त होती. त्या दोघांनीही मुलावर अतिरेकी शिस्तीचे ओझे लादले नाही. त्यांच्या संस्कारातून रवि मांद्रेकर यांचे प्रश्न विचारणारे व अन्यायाविरुद्ध बंड करणारे व्यक्तिमत्त्व घडले. मांद्रेकर यांना आकड्यांमध्ये खूप रस आहे. ते ज्याप्रमाणे कोट्यवधीचे भ्रष्टाचाराचे आकडे घडाघडा सांगू शकतात तसेच खेळाडूंच्या धावा व अन्य आकडेवारीही पटकन सांगू शकतात.

भ्रष्टाचाराबद्दल तुम्ही अनेकांवर टीका केलीत तसे काही व्यक्तींच्या गुणांचेही तुम्हाला कौतुक वाटते. त्याबद्दल सांगा असे साळवी यांनी विचारताच त्यांनी सुनील गावसकर यांच्या शिस्त, एकाग्रता, बुद्धिमत्ता, हजरजबाबीपणा व वेगळे विचार करण्याचे तोंड भरून कौतुक केले. याचे उदाहरण देताना त्यांनी सांगितले की गावसकरच्या मते यशस्वी होण्यासाठी मेहनत, सराव यांच्यापेक्षा स्वतःच्या चुका जाणणे व त्या पुन्हा होणार नाही याची काळजी घेणे हे जास्त फायद्याचे असते. या गुणांमुळे गावसकर हा क्रिकेटपटू नसता तरी अन्य क्षेत्रात यशस्वी व जगप्रसिद्ध झाला असता असे मत मांद्रेकर यांनी व्यक्त केले.

क्रिकेट संघटनेच्या प्रशासकपदासाठी राजकारणी आणि क्रिकेटपटू यांच्यातील कोणाची निवड कराल असे विचारले असता त्यांनी निर्विवादपणे क्रिकेटपटू असे उत्तर दिले. राजकारणी व्यक्तींविषयी लोकांना दहशत असते. क्रिकेटपटूने चुका केल्या तरी त्याचा हेतू राजकारण्यांप्रमाणे स्वार्थीपणाचा नसतो.

मांद्रेकरांच्या क्रिकेटविषयक आठवणीतील सर्वात महत्त्वाची घटना म्हणजे १९९६साली विश्वचषकाच्या आधी वानखेडे स्टेडियम च्या ग्राऊंडवर क्रेन उलटणे ही होती. या घटनेनंतर एकजात सर्व जण हादरले होते, की आता इथे सामना होणे शक्य नाही. मात्र मांद्रेकर आणि एक अल्पशिक्षित क्रेन ऑपरेटर यांनी खचून न जाता ती क्रेन उभी करण्याची अद्भुत कामगिरी केली. तीसहून अधिक वर्षे क्रिकेट संघटनांमधील गैरव्यवहारांवर एकाकी लढा दिल्यानंतर आता आशादायक अशा गोष्टी घडायला लागल्या आहेत. लोक एकत्र येऊन भ्रष्टाचाराच्या विरुद्ध उभी राहायला लागली आहेत असे मांद्रेकर यांनी सांगितले.

कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन महेश खरे यांनी केले.

आदिवासी स्त्रीजीवनाचा दस्तऐवज

“माह्या पोराले म्हनलं, ‘शिकलं तं मानूस मोठा व्हतो.’ पोरगं उपाशी राहून, भाकर बांधून शिकलं. लई कठीण दिवस काढेल. फुकटं वाटली का जिंदगी? या दिवसानंच लढनं शिकवलं. यातूनच जगणं शिकलो लोकायला भी सांगतो. जगा, जगणं शिका. तुमी जगान त जग जगन. एक एक करून गेलं तं सारं जग संपून जायन. मी कठीण परिस्थितीतून आली. कुत्र्याले भाकर टाकली त भाकर घेऊन मी पळून जात व्हती आणि कुत्रा माझ्या मार्गं पळत व्हता.” (पान क्र. ९६)

आदिवासी आणि त्याचे जीवनसंघर्ष, हे आपल्यापासून दूर असल्याचा समज पूर्वापार चालत आलेला आहे. किंबहुना आदिवासी या शब्दाशी जोडलेला समाज आपला आहे, त्याकडे डोळसपणे पाहिले पाहिजे, या जाणिवेपासूनच आपण सर्व जण खूप योजने दूर आहोत. जंगल, दऱ्याखोरे, डोंगर हे जसे वेगळे विश्व आहे. त्यात वावरणारा समाज यांचेही विश्व आहे, यांच्याशी असलेली कर्तव्यपूरक बांधिलकी आपली असण्यापेक्षा ती सरकारची आहे, इतके आपले भान उदासीन स्वरूपाचे आहे. त्यामुळे काही स्वयंसेवी संघटनांकडून या समाजासाठी सामाजिक जाणिवेतून काही प्रेरक कार्य केले जाते, तेव्हा त्यांच्या कौतुकात सहभागी होण्याइतपत जागरूकता दाखवली जाते, ती अपवादानेच. त्यामुळे आदिवासी समाजातील क्रांतिकारक स्त्रिया हा मोठाच धक्का म्हणावा लागेल. जो समाजच इतरांपासून दूर आहे. त्यांच्यातील स्त्रिया क्रांतिकारकाच्या भूमिकेत वावरत आहेत, यावरच कुणाचा विश्वास करणार नाही. अशा नकारात्मक दृष्टीला दाहक वास्तवाचे

अंजन घालण्याचे मोठे कार्य केले आहे शंकर बळी यांनी. आदिवासींचा जीवनसंघर्ष तर त्यांनी समोर ठेवला आहेच, या संघर्षाच्या राखेतून भरारी घेणाऱ्या काही महिला आहेत त्यांचे कार्य समाजाच्या हितासाठीच नव्हे तर विश्वभानाचे प्रतीक ठरावे, इतके उच्च आणि निःस्पृह वृत्तीचे आहे, त्यांची कौतुकाचेच नव्हे तर कार्याने ओळख करून देताना संपादकांनी त्यांच्यासाठी योजलेली विशेषणेही लक्षणीय आहेत. त्यातलेच अतिशय उचित समर्पक विशेषण आहे, क्रांतिकन्या! या क्रांतिकन्या म्हणजे डोंगरमाथ्यावर, दऱ्याखोऱ्यात, घनदाट जंगलातील कमलपुष्पे म्हणता येतील. अज्ञान, अंधश्रद्धा, सततचे कष्ट या तिमिरात स्वतेजाने लखलखणाऱ्या दीपशिखा म्हणता येतील, तरीही त्या क्रांतिकन्या आहेत.

शंकर बळी यांनी हे पुस्तक साकार करताना किती चिकित्सक शोध घेतला आहे, याची कल्पना वाचताना येते. सोयीसाठी त्यांनी पुस्तकाची तीन भागांत विभागणी केलेली आहे. प्रारंभिक कथन आणि आत्मकथन. कथन या भागात सोनानी फुपरे-बालकवयित्री, सोमाबाई बांडे-क्रांतिकारी कवयित्री, छायाताई सुरतवंती, मालिनी लाखात, नूतन लाखात-चव्हाण, भुरीबाई शेमळे आणि पद्मश्री राहीबाई पोपरे यांच्यावरील लेख आहेत. आत्मकथन या भागात द्रौपदी रामचंद्र जंगले, माधुरी अंजीकर, सुनंदाताई बाबाराव मडावी, शीतल राजेश ढगे, कुसुम आलाम, कविता गेडाम-मडावी, पुष्पाताई आत्राम आणि उषाकिरण आत्राम अशा

ग्रंथपान

चांगदेव काळे

संपर्क : ९८६९२०७४०३

आदिवासी क्रांतिकन्या शंकर बळी

प्रयत्न त्यांनीच केलेले आहेत. यातून खूप मोठा ऐवज वाचकांसमोर ठेवला. खरे सांगायचे तर त्यांनी विषयावर अधिकाधिक संशोधन करणाऱ्यांसाठी या पुस्तकरूपाने संदर्भ उपलब्ध करून दिलेले आहेत. कुणीतरी पायाभरणी करावी लागते, ती कसदार भरणी शंकर बळी यांनी केली आहे. त्यांच्यामुळे आदिवासी महिला, आदिवासी समाज आणि त्यांच्या चालीरीती, प्रथा, रूढी, परंपरा याबरोबरच उल्लेखनीय क्रांतिकन्या आपणास एकत्रित स्वरूपात परिचित झाल्या आहेत.

शंकर बळी यांची उलगुलान, ही वाट तिथून जावी, क्रांतिवीर शहीद बिरसा मुंडा ही पुस्तके प्रकाशित आहेत. अनेक नियतकालिकांतून त्यांचे लेखन सुरू आहे. एकता संदेश, शिक्षण दर्पण, सकल बहुजन संवाद, सम्यक संदेश या नियतकालिकांचे संपादन, आकाशवाणीवर विविध कार्यक्रमांत सहभाग, अनेक पुरस्कारांनी सन्मान अशी त्यांची साहित्यिक व संस्था-संघटनात्मक कारकीर्द आहे.

ज्येष्ठ साहित्यिक व पत्रकार संध्या नरे-पवार, यांची अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना या पुस्तकाला लाभलेली आहे. या पुस्तकाचे आशयाला साजेसे वारली चित्रकलेसह सुंदर मुखपृष्ठ सीमा बागवे-दळवी यांनी साकारलेले आहे. आतील रेखाचित्रेही त्यांचीच आहेत.

मूल्य ३०० रुपये सवलतीत १८० रुपये

अंतर्गामी झुंझार स्त्रीची दमदार कथा

“राणी भातुकलीचा दुसरा डावपण हरली. पहिल्या डावात राणी तिचा मुकुट बरोबर घेऊन आली होती. दुसऱ्या राजाने तिचा मुकुटही हिरावून त्याची नासधूस केली होती. बोडकी राणी आता रस्तोरस्ती फिरते आहे तिचा हरवलेला मुकुट शोधीत! बाहेर झिम्माड पाऊस लागलाय. दारे-खिडक्या लावल्या तरी मांत्रिकासारखा त्याच्याबरोबर घेऊन जातोय त्या स्वप्नांच्या गावाला जिथे तिला दिसतो केवळ स्वप्नांचा पाचोळा!”

आयुष्य अनेक रंगांनी फुलत असते. कधी जन्मतःच ते रंग सोबत आलेले असतात, कधी स्वतःच्या मर्जीने, इच्छेने, आवडीने त्यांची निवड केली जाते. सगळे काही आपल्या मनाप्रमाणे व्हावे, त्या रंगात डुंबून जावे मनसोक्त आणि आनंदाच्या, सुखाच्या हिंदोळ्यावर आयुष्याला झोकून द्यावे, ही असते प्रत्येकाची अपेक्षा त्याच्या जीवनाकडून. ज्याला आपण आयुष्य म्हणतो. सुखासमाधानाच्या, आनंदाच्या रंगांनी माखलेले आयुष्य. मग त्यासाठी तयारी असते सर्वस्व झोकून देण्याची, पारंपरिक पाश तोहून टाकण्याची. त्यात एकच केंद्रबिंदू असतो, पूर्णत्वाचा. परंतु जर त्याला छेद गेला तर हे पूर्णत्व ठरते एक फुगा आणि संपूर्ण अस्तित्त्वच पणाला लागते, ठरते ते फक्त पोकळ, रिक्त स्वरूपात. म्हणून आयुष्य संपले असे होते का? जी कोवळ्या मनाची, हळव्या हृदयाची असतात, ती कोलमडून पडतातही, पण जी जिद्दीने पुन्हा पुन्हा भी राहतात, आयुष्य त्यांचेही असते, पूर्णत्वाकडे पुन्हा जाऊ पाहणारे. अशा पूर्ण-अपूर्णतेचा हिंदोळा अनेकांच्या आयुष्यात झुलत असतो. त्याचे प्रतिनिधित्व करते सावित्री. या सावित्रीची कहाणी आपल्याला वाचायला मिळते ती ‘रिक्त-विरक्त’ या कादंबरीतून. ही कादंबरी लिहिली आहे सुप्रसिद्ध कवयित्री छाया कोरेगावकर यांनी.

सावित्री ही मनस्वी व्यक्तिरेखा आहे. आपले आयुष्य आपले आहे, ते आपण कसेही जगू शकतो असा कुठलाही भ्रम मनात न ठेवता, स्वच्छंदीपणाला थारा न देता जगू पाहते ती प्रेमाच्या बळावर. निस्सीम, निखळ, निर्मळ प्रेम. या प्रेमाची अलवार, हळुवार आविष्कृत कहाणी मात्र दाहकतेच्या निखान्यावर करपली जाते. वेडे मन प्रेमासाठी किती दिव्य करायला राजी होते आणि किती दिव्यातून तिला अम्नीपरीक्षा द्यावी लागते, हे फक्त सावित्रीच सांगू शकते.

सावित्री ज्या परिघात आपले अस्तित्त्व शोधू पाहते, त्या परिघावर आहेत विराज आणि आदिनाथ. या दोन्हीच्या जोडीला आहेत विराजचे आईवडील, सावित्रीचे आईवडील, मित्र विशाल, सुशीला, सुलभा, मेहतामंडम. यांच्या जोडीला आहे राजकारण जातिव्यवस्थेचे, समाजकारणाचे आणि सामाजिक भानाचे. सावित्री हा परीघ भेदून स्वतःचे अस्तित्त्व सिद्ध करते, तरीही तिच्या वाट्याला आलेल्या चढउतारांनी ती शेवटी कुठे आहे, असा प्रश्न स्वतःला विचारते.

कादंबरीलेखन करताना अनेक पातळ्यांची व्यवधाने सांभाळावी लागतात. कथानक सशक्त असावे लागतेच, परंतु त्याच्या पाठीशी उभे

ग्रंथपान

रिक्त-विरक्त

छाया कोरेगावकर

रुढी-परंपरांच्या जोखडाखाली दबलेली बाई कुठे आणि कशी तक्रार करणार?’ ‘खालच्या जातीतली बाई आपल्या खुर्चीला खुर्ची लावून बसते, टेचात राहते, हे पचवण्यासारखं नाही यांना.’ ‘आदिनाथचा वावर नसलेलं घर स्टार्चच्या साडीसारखं बोचत राहायचं तिला.’ ‘रोशणाईने झगमगलेलं एखादं सभागृह अचानक वीज गेल्यावर काळोखात बुडून जावं तसं झालं.’ यासारखी विचारांची आणि भावावस्थांची वाक्ये त्या व्यक्तिरेखांची उंची तर वाढवतातच शिवाय कथानकाची वीणही पीळदार करतात. ही कादंबरी कायम स्मरणात राहिल, ती याच अधिष्ठानामुळे.

छाया कोरेगावकर या उत्तम कवयित्री असून, त्यांचे ‘एक अवकाश माझही’ आणि ‘आकांत प्रिय माझा’ हे कवितासंग्रह प्रकाशित आहेत. विविध नियतकालिकांतून त्यांचे लेखन प्रसिद्ध झाले, होत आहे. ‘सामाजिक कार्यकर्ती’ ही ओळख त्यांच्या कार्यातून सिद्ध झाली आहे. डॉ. प्रा. माया पंडित यांनी केलेले अभ्यासपूर्ण विवेचन पुस्तकाच्या बलबबवर आहे. मुखपृष्ठाची सजावट देवेंद्र उबाळे यांनी केलेली आहे.

मूल्य ४०० रुपये सवलतीत २९० रुपये

आवार घालता येतो, वेळीच सावध व्हा

“कॅन्सरच्या पेशी आपली जागा सोडून भलतीकडे जातात आणि आपलं बस्तान बसवतात. म्हणजे स्तनाच्या कॅन्सरच्या पेशी पाठीच्या कण्यात जाऊ शकतात. प्रोस्टेट कॅन्सरच्या पेशी दाखल कण्यात स्थलांतरित होऊ शकतात. इथं कण्याचा एकसरे काढून निदान करण्याचा प्रयत्न केला तर पंचाईत होईल. समोर दिसणारा कॅन्सर हा मुळात कण्यातल्याच पेशींचा आहे की स्तनाच्या की प्रोस्टेटच्या हे नक्की ठरवता येणार नाही. बायोप्सी करून प्रत्यक्ष पेशी काढून त्यांची तपासणी केल्यावर कॅन्सरचं मूळ कुठलं यावर थोडा का होईना प्रकाश पडू शकतो. यासाठी बायोप्सी गरजेची.”

कॅन्सर हा शब्द कानी पडला तरी मनुष्य दचकतो. कॅन्सरचे निदान झाल्यास मानसिक, शारीरिक स्तरावर कोलमडून पडण्याची अवस्था तिथून सुरु होते. रुग्ण सतत त्याच गडद छायेत वावरत राहतो. त्याच्यासोबत त्याचे संपूर्ण कुटुंबदेखील त्याच अवस्थेतून जात राहते. अगदी सगळे उपचार झाल्यानंतर, कॅन्सरचे उच्चाटन झाल्यानंतर हे सावट विरळ होते खरे, तरी मनातल्या भीतीने पाठ कायमची धरलेली असते, कॅन्सर पुन्हा उद्भवणार तर नाही ना ?

कॅन्सर समजून घेणे महत्त्वाचे आहे. वेळीच त्याचे निदान होणे आवश्यक आहे. तसे झाले तर पुढील अनेक धोक्याचे टप्पे आपोआप टाळले जाऊ शकतात. परंतु तसे हाते नाही. शेवटच्या टप्प्यावर गेल्यानंतर कॅन्सर झाल्याचे निष्पन्न होते, तेव्हा बऱ्याच अंशी उपचार अर्थशून्य ठरण्याची शक्यता वाढलेली असते. पेशंट हतबलतेला शरण जातो. हे टाळता येणे शक्य आहे का, मुळातच कॅन्सर कसा होतो त्यापेक्षा तो होणार नाही यासाठी काही करता येते का, या प्रश्नांना उत्तरे आहेत. ती उत्तरेच नव्हे तर, एकूणच कॅन्सर या विषयाची संपूर्ण माहिती देण्याचा प्रयत्न करणारे पुस्तक आता उपलब्ध झाले आहे. त्याचे नाव आहे, ‘कॅन्सर म्हणजे... डोकं फिरलेल्या पेशी’ या पुस्तकाचे लेखक आहेत डॉ. सतीश नाईक आणि डॉ. दुर्गा गाडगीळ.

‘कॅन्सर’ विषयी लोकांना पुरेसे ज्ञान नाही. याबद्दल हवी तेवढी जनजागृती झालेली नाही. या घडीला लोकांना याविषयी अधिक माहिती देणे आवश्यक आहे. कॅन्सरबाबत त्यांच्या मनात अनेक प्रश्न आहेत. त्या प्रश्नांचा उलगडा करणेही आवश्यक आहे. त्या उद्दिष्टाला समोर ठेवून ह्या पुस्तकाची निर्मिती केलेली आहे’, असे लेखकांनी त्यांच्या प्रस्तावनेतच स्पष्ट केलेले आहे. तो उद्देश सफल व्हावा यासाठी क्लिष्टता टाळून ललित अंगाने विषय मांडला आहे. माहिती ही संवादरूपाने देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. हा प्रयत्न स्तुत्य आहे. त्यामुळे एका जिज्ञासू उत्सुक माणसाच्या मनात कॅन्सरविषयी असलेले प्रश्न कोणते आणि त्यांचे निराकरण करणारी उत्तरे कशी समर्पक राहतील यांचा सुरेख मेळ घातलेला आहे. या पुस्तकाची तीन भागांत विभागणी केलेली आहे.

कॅन्सर म्हणजे काय ? जीन्स आणि कॅन्सर, कॅन्सर का व कसा

ग्रंथपान

कॅन्सर म्हणजे डोकं फिरलेल्या पेशी

डॉ. सतीश नाईक, डॉ. दुर्गा गाडगीळ

होतो ? कॅन्सर होऊ नये म्हणून... कॅन्सरचे निदान, कॅन्सरचे उपचार, उपचार आणि नंतर अशा सात प्रकरणांचा पहिल्या भागात समावेश आहे. कॅन्सरच्या मुळाशी पेशी असतात. या पेशी स्वतःचे अस्तित्व निर्माण करतात. त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी, त्यांचे निदान करण्यासाठी, मुळात त्यांच्या मुळाशी जाऊन नेमका उपचार करण्यासाठी डॉक्टरांनासुद्धा त्यांचे कौशल्य पणाला लावावे लागते. आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे काही अंशी त्यांना मदत होते. परंतु व्यक्ती तितक्या प्रकृती तशा वय, शारीरिक रचना, कॅन्सरशी संबंधित अवयव वा इंद्रिया, या सगळ्यांचा साकल्याने विचार करून रुग्ण कॅन्सरमुक्त करायचा असतो. व्यसनामुळे, लड्डपणामुळे वा अन्य कारणाने कॅन्सर होतो, हे खरे परंतु व्यसन नसलेल्या, अल्पवयीन मुलांनाही तो होतो. यावर मात करण्याच्या विवेचनाचा भाग येतो, तोही पुरेसा तपशिलाने.

कॅन्सरचे नाव एक आहे परंतु एखाद्या आजारासारखा- न्यूमोनियासारखा एकत्रित नसतो. शरीराच्या कुठल्याही भागात तो होतो. टॉड, डोळे, थॉयराईड, त्वचा, रक्त, स्तन, गर्भपिशुवी, अंडाशय, मेंदू, फुफ्फुस, पोट, आतडे लहान व मोठे, यकृत, स्वादुपिंड, गुदद्वार, प्रोस्टेट, मूत्राशय अशा कुठल्याही एका अवयवावर कॅन्सरने ताबा मिळवलेला असतो. त्या प्रत्येकाचे स्वरूप, त्यावर करायचे उपचार यांची माहिती दुसऱ्या भागात आलेली आहे.

कॅन्सर ह्या आजाराचे स्वरूप पाहता त्यावर होणारे उपचार हे योग्य त्या वैद्यकीय संस्थेमाफतच होणे आवश्यक असते. योग्य खर्च आणि मानसिक पाठबळ गरजेचे असते. परंतु पुरेशी माहिती नसल्याने अनेकदा या योग्य सधळी पोहोचणे शक्य होत नाही. त्याचा विपरीत परिणाम संबंधित रुग्णाला सहन करावा लागतो. ही परिस्थिती/वेळ कुणावरही येऊ नये म्हणून उपचार करणाऱ्या संस्था आणि पाठीशी उभ्या राहणाऱ्या संस्था यांची नावे व पत्ते तिसऱ्या भागात दिलेले आहेत.

कॅन्सरविषयीची जास्तीत जास्त उपयुक्त असलेली माहिती या पुस्तकात देण्याचा लेखकांचा प्रयत्न खरेच स्तुत्य आहे. प्रत्येकाने हे पुस्तक आपल्या संदर्भासाठी बाळगावे इतके त्याचे मोल मोठे आहे. टाटा मेमोरियल सेंटर, या कॅन्सर हॉस्पिटलचे निदेशक डॉ. आर.ए. बडवे यांनी या पुस्तकाचे स्वागत केले असून लेखकांच्या उपक्रमाचे कौतुक केले आहे.

मुखपृष्ठाविषयीचे कौतुक नक्कीच करायला हवे. अलिबाबा आणि चाळीस चोर यांचा संदर्भ या मुखपृष्ठाला आहे. असे आशयसंपन्न मुखपृष्ठ जाहिरातक्षेत्रातले अग्रगण्य नाव असलेले कलादिग्दर्शक गोपी कुकडे यांनी साकारलेले आहे.

मूल्य २५० रुपये सवलतीत १५० रुपये

खुशखुशीत विनोदाची निखळ मेजवानी

“राग बाईरवी (मूळ राग भैरवी) – स्वयंपाकीणबाई रवीने ताक घुसळताना जसा आवाज येतो तसे या रागाचे स्वर असतात. ताक जसे जेवणाच्या शेवटी पितात त्याप्रमाणे हा राग मैफिलीच्या शेवटी म्हणतात. ताक घुसळल्यावर लोणी वर येते तर हा राग सुरू झाल्यावर आता कार्यक्रम लवकर संपणार या जाणिवेने तमाम रसिकवर्ग घोरणाच्या सृष्टीमधून खाली उतरतो... सिनेमातील भजने बहुतेक या रागावर बसवलेली असतात व भजन गाणारी नटी नेहमी (ताकाप्रमाणे) शुभ्रपांढरी साडी नेसून भजन म्हणते! ज्याला ताक प्यायचे असेल किंवा भजन गायचे असेल त्याने हा राग शिकावा.”

विनोदी लेखन ही कला आहे. ती एक तर अंगभूत असावी लागते अथवा महत्प्रयासाच्या अभ्यासातून तिला वश करावे लागते. तरीही ज्याच्यात ती झिरपलेली असेल, त्याच्या प्रत्येक कृतीतून मधासारखी पाझरत असेल, तर तिचा गोडवा सहजप्रवृत्तीचा निदर्शक ठरतो. अन्यथा ओढाताण करून, बळजबरीने ठिगळ लावली तर तिची भट्टी बिघडते. यात लेखक स्वतःची फसगत, फजिती करून घेतो आणि वाचकांच्या प्रेमाला पारखा ठरतो. म्हणूनच भलेभले साहित्यिक तरल-समग्र प्रतिभेची कवचकुंडले लाभूनही विनोदी लेखनापासून दूर राहणे पसंत करतात. थोडक्यात, विनोदी लेखन हे येरागबाळ्याचे काम नव्हे, तिथे पाहिजे जातीचे. अशी बिनीची जी मोजकी नावे मराठी साहित्यात आहेत, त्यात एक नाव आहे आनंद गर्दे यांचे.

डॉ. आनंद गर्दे हे इंजिनियर (आयआयटी पवईवाले) आहेत धातुशास्त्र या विषयाचे. पुढे अमेरिकेत याच शाखेत त्यांनी मास्टर्स आणि डॉक्टरेट पूर्ण केली. ‘झिरकोनियम’ मेटलवर संशोधन हा त्यांचा विषय. त्यासाठी त्यांनी केलेले लेखन, पेपर, संपादन, मिळालेले पुरस्कार हा मोठाच विषय आहे. थोडक्यात वर्णन करायचे तर झिरकोनियमची चौदा पेटंट त्यांच्या नावे आहेत. आणि याच क्षेत्रात नोबेल पुरितोषिकासमान समजला जाणाऱ्या ‘क्रोल झिरकोनियम मेडल’ने त्यांना सन्मानित करण्यात आलेले आहे. अशा धातुशास्त्रात उच्चविद्याविभूषित असलेले डॉ. आनंद गर्दे यांचे लेखन मात्र अगदी वेगळे आहे. सुंदर, खुशखुशीत प्रवाही विनोदाने माखलेले. ते वाचत असताना एक प्रसन्न असा अनुभव आपली सोबत करतो. विशेष असा की, या पुस्तकात आलेले विषय हे पूर्णपणे वेगळे आहेत. निरीक्षण, अनुभव, समाज व राजकारण, मनुष्यस्वभाव, खेळ, कुटुंबे असलेल्या वेगवेगळ्या घटकांची पातळी, काही वैयक्तिक स्तरावरील प्रयोग, असा मोठा परीघ या लेखनातून आपल्या भेटीला आलेला आहे.

‘विदेशी गुदगुल्या’ या शीर्षकावरूनच त्याची पार्श्वभूमी लक्षात येते. बहुतेक लेख हे विदेशी वातावरणातून आलेले आहेत. मुळातच शिक्षण व पुढील करिअर अमेरिकेत झालेले असल्याने ही पार्श्वभूमी उचित ठरते.

ग्रंथपान

विदेशी गुदगुल्या आनंद गर्दे

संस्थापक मंडळे, अमेरिकन राजकारण, अमेरिकन क्रिकेट, देव, पार्टी, रामायण-महाभारत हेही विषय खुशखुशीतपणे आलेले आहेत, अशी निरीक्षणे, लेख खुमासदार करतात.

या पुस्तकात आलेल्या लेखांना लेखापूर्वी त्यांची पार्श्वभूमी दिलेली आहे. म्हणजे लेखाचे सूत्र ज्या प्रसंगावर/घटनेवर/विषयावर आधारित आहे, त्याची कल्पना अगोदरच दिलेली आहे. त्यामुळे लेख वाचत असताना ही पार्श्वभूमी सतत जागृत असते. लेखाची भाषा जशी प्रवाही आणि खुशखुशीत तसे संवाद. स्मितहास्याची पेरणी करत गेल्यासारखे. ‘सागरा प्राण तळमळला’ या लेखात चप्पलच मनोगताद्वारे आपल्याशी संवाद साधते. लेखातील काही वाक्ये पाहा, ‘एक चूक मारता मारता या चांभाराने किती चुका कराव्यात!’ ‘स्वतःच्या लिपस्टिकबरोबर पादत्राणांना चप्पलस्टिक लावणाऱ्या अमेरिकन धनिणी कोठे?’ तसेच ‘भारतात म्हणे सध्या ‘कलियुग’ चालू आहे. माझ्या मते अमेरिकेत ‘कॉलीयुग’ चालू आहे.’

‘विदेशी गुदगुल्या’ हे लेखसंग्रहाचे पुस्तक सन २००२ साली प्रकाशित झाले होते. ‘विनोद’ या साहित्यप्रकारात या पुस्तकाला त्या वर्षी राज्यशासनाचा दत्तू बांदेकर पुरस्कार लाभलेला आहे. असे हे ‘गुदगुल्या’ दुसऱ्या आवृत्तीच्या रूपाने पुन्हा आपल्यासमोर आले आहे.

या पुस्तकाचे मुखपृष्ठ सतीश भावसार यांनी साकारलेले आहे.

मूल्य २०० रुपये सवलतीत १२० रुपये

अमेरिकेतील
अटलांटिक सिटी
येथील बीएमएम
अधिवेशनात
'ग्रंथाली'चा सहभाग...

११ ते १४ ऑगस्ट २०२२ या काळात न्यू जर्सीजवळील शेर्टॉन अटलांटिक सेंटर येथे बृहन्महाराष्ट्र मंडळाच्या विसाव्या अधिवेशनाचा सोहळा निमंत्रक प्रशांत कोल्हटकर, बृहन्महाराष्ट्र मंडळाच्या अध्यक्ष विद्या जोशी व त्यांचे सहकारी, या अधिवेशनाचे प्रायोजक 'प्लॅनेट मराठी', 'पर्सिस्टन्ट सिस्टिम्स', 'महाराष्ट्र फाउंडेशन' यांच्या सहकार्याने संपन्न झाला. या अधिवेशनास ४,२०० प्रतिनिधींची उपस्थिती होती. प्रदर्शनात ६५ स्टॉल मांडण्यात आले होते. यानिमित्ताने 'उत्सव' ही स्मरणिका प्रसिद्ध करण्यात आली होती. या अधिवेशनात 'सारखं काहीतरी होतं', 'आमने-सामने', शंकर महादेवन यांची संगीतमैफल, मुलाखती अशा अनेक कार्यक्रमांची व त्यासोबत भोजनासाठी मराठी खाद्यपदार्थांची रेलचेल होती.

या अधिवेशनात 'ग्रंथाली'च्या सहभागाचे सोळावे वर्ष होते. 'ग्रंथाली'ने आपल्या स्टॉलमध्ये अशोक सराफ यांच्या ७५व्या वाढदिवसानिमित्त त्यांच्या ७५ छायाचित्रांचे प्रदर्शन मांडले होते. अधिवेशनानिमित्त अरुण जोशी यांच्या संपादनातला ऑगस्टचा 'शब्द रूची' मासिकाचा 'अटलांटिक सिटी विशेषांक' प्रसिद्ध करण्यात आला. 'ग्रंथाली'च्या निवडक पुस्तकांचे प्रदर्शन मांडण्यात आले होते. पुस्तके खरेदी करणाऱ्या वाचकांना 'ग्रंथाली'ने 'ग्रंथाली Listen' नावे प्रसिद्ध केलेल्या चार ऑडिओ क्लिप आणि अशोक सराफ यांच्या मुलाखतीचा व्हिडिओ भेट देण्यात आला. 'ग्रंथाली'तर्फे या अधिवेशनासाठी 'ग्रंथाली'चे विश्वस्त सुदेश हिंगलासपूरकर व कार्यक्रम संयोजिका धनश्री धारप उपस्थित होते. त्यांच्या सोबतीला शोभा हिंगलासपूरकर, सई हिंगलासपूरकर, चिन्मय गांगल, ज्ञानेश चांदेकर, सुधीर पटवर्धन हे कार्यकर्ते उपस्थित होते. या अधिवेशनातील 'ग्रंथाली'चा सहभाग यशस्वी होण्यासाठी अमेरिकेतील डॉ. प्रकाश लोथे, आनंद गर्दे, विनता कुलकर्णी, नंदा भटमुळे, रमेश वाघमारे, डॉ. गजानन सबनीस आदींचे सहकार्य लाभले. या अधिवेशनानिमित्त शरद काळे यांचे 'श्रीमद्भगवद्गीतेतील विज्ञानमूल्ये' हे पुस्तक श्रीधर-राजश्री परब यांच्या घरी प्रकाशित करण्यात आले. 'ग्रंथाली'स 'एमआयडीसी', 'मराठी भाषा विभाग', 'सारस्वत बँक', 'युनियन बँक', 'एनकेजीएसबी बँक', 'सतरे इन्फ्रास्ट्रक्चर', यांचे नेहमीप्रमाणे सहकार्य लाभले.

स्वातंत्र्याचा अमृत महात्मव

'ग्रंथाली'ची 'अमृतग्रंथ' भेट

भारताच्या स्वातंत्र्याला १५ ऑगस्ट २०२२ रोजी पंचाहत्तर वर्षे पूर्ण झाली. या कालखंडात भारताने अनेक क्षेत्रांत भरीव प्रगती केली. हा अमृतमहोत्सव साजरा करण्यासाठी 'ग्रंथाली'ने एक 'अमृतग्रंथ योजना' आखली आहे. यामध्ये 'ग्रंथाली'च्या निवडक पंचाहत्तर पुस्तकांचे (मूळ किंमत २०,५८० रु.) फक्त पंचाहत्तर संच तयार करून प्रत्येकी केवळ ७,५०० रुपयांत उपलब्ध केले आहेत.

माझी कॉर्पोरेट दिंडी

क्र.	पुस्तकाचे नाव	लेखकाचे नाव	मूळ किंमत
१.	राहा फिट	डॉ. अविनाश सुपे	३०० रुपये
२.	'सर्जन'शील	डॉ. अविनाश सुपे	३५० रुपये
३.	माझी कॉर्पोरेट दिंडी	माधव जोशी	३०० रुपये
४.	पितळी नोंदवही	देवकी जैन	३०० रुपये
		अनुवाद : अलका गरुड	
५.	विवाहसंस्था	अनुराधा नेरूरकर	२५० रुपये
६.	प्रिय प्रतिमास, रेणूकडून	रेणू दांडेकर	३०० रुपये
७.	वय झाल्यावर	रेणू दांडेकर	१५० रुपये
८.	सृजनाच्या नव्या वाटा	रेणू दांडेकर	२०० रुपये
९.	बखर धारापुरीची	रवींद्र लाड	३०० रुपये
१०.	मी बहुरूपी	अशोक सराफ	
		शब्दांकन : मीना कर्णिक	६०० रुपये
११.	कॅन्सर म्हणजे...	डॉ. सतीश नाईक	
	डोकं फिरलेल्या पेशी	डॉ. दुर्गा गाडगीळ	२५० रुपये
१२.	युक्तीच्या गोष्टी	शिल्पा शिवलकर	३०० रुपये
	सांगणाऱ्याची गोष्ट		
१३.	कॅडेट नंबर ३४५०	कॅप्टन सचिन गोगटे	४०० रुपये
१४.	कथा परमवीरचक्र विजेत्यांच्या		
	आणि ऑपरेशन सद्भावना	अनुराधा गोरे	३५० रुपये
१५.	नाही चिरा नाही पणती	स्मिता भागवत	२०० रुपये
१६.	हे सांगायला हवं	मृदुला भाटकर	२५० रुपये
१७.	विदेशी गुदगुल्या	आनंद गर्दे	२०० रुपये
१८.	आनंदयात्री	जयंत नाईकनवरे	२०० रुपये
१९.	यशपुष्प	डॉ. आशुतोष रारावीकर	२०० रुपये
२०.	भावतरंग	सुषमा शाळिग्राम	२०० रुपये
२१.	चुटकीभर गंमत	डॉ. मृण्मयी भजक	२०० रुपये
२२.	सागरतळाशी	सुजाता लोखंडे	२५० रुपये
२३.	गाऊ त्यांना आरती	अनुराधा गोरे	३०० रुपये
२४.	अर्चित अध्याय	उषा परब	३०० रुपये
२५.	पटावरच्या सोंगट्या	चांगदेव काळे	२५० रुपये
२६.	चाकोरी मोडणारे पुरुष	हरीश सदानि	१५० रुपये
२७.	विज्ञानाच्या पाऊलखुणा	शरद काळे	४०० रुपये
२८.	चंबुखडी ड्रीम्स	डॉ. जगन्नाथ पाटील	३५० रुपये
२९.	राजा कालस्य कारणम्	बा. ग. केसकर	२५० रुपये
३०.	उभारणी	भगवान इंगळे	२५० रुपये
३१.	हसायदान	डॉ. प्रकाश लोथे	२०० रुपये
३२.	हमारी याद आणगी	कुमार सोहोनी	२५० रुपये
३३.	रिक्त-विरक्त	छाया क्रोरेगावकर	४०० रुपये
३४.	तरंग भवतालचे	विनता कुलकर्णी	२०० रुपये

३५. अक्षरयात्रा
३६. वादळवाट
३७. जॅक ऑफ ऑल
३८. पिटाई ते पिकवे
३९. वाळूत उमटलेले ठसे
४०. सागरात हिमशिखरे
४१. वारस होऊ अभिमन्यूचे
४२. साडी गं साडी
४३. १९७१चा रणसंग्राम
४४. रंगभूमीचे सौंदर्यशास्त्र
४५. शूरांच्या शौर्यगाथा
४६. ओळख सियाचेनची
४७. अशक्य ते शक्य... कारगिल संघर्ष
४८. गुफियेला शेला
४९. अभ्युदय
५०. प्राजवत्प्रभा
५१. वंश-अनुवंश
५२. दि मॅन इन ऑलिव्ह ग्रीन्स
५३. बाबा आमटे
५४. यशप्राप्तीचं रहस्य
५५. लाल दिव्याची वस्ती आणि निष्पाप बालपण
५६. गझलच्या उजेडात गझल
५७. प्लास्टिक सर्जरी अर्थात सुघटन शल्य
५८. विज्ञानांजली
५९. पुस्तकांच्या चित्रवाटा
६०. बाऊन्सर
६१. हुंकारनाद
६२. मराठी सातासमुद्रापार
६३. लोकमान्य टिळक : एक चिकित्सक अभ्यास
६४. बायका झुळझुळत ठेवतात आयुष्याचा पदर
६५. दावणीला बांधलेले लोक
६६. स्वयंभू
६७. अति झालं नि हसू आलं...
६८. टपालकी
६९. परक्या मातीत रुजताना
७०. दिगंतर
७१. प्रेमसेतू
७२. आतल्या विस्तवाच्या कविता
७३. माझं इवलं हस्ताक्षर
७४. भारतीय अध्यात्मशास्त्र
- गीता आणि विपश्यना
७५. रोजी-रोटी

डॉ. प्रियदर्शन मनोहर	२५० रुपये
एम. डी. देशमुख	४०० रुपये
अनुराधा गोरे	१३० रुपये
शुभांगी पाटील	३०० रुपये
अर्चना जगदीश	२०० रुपये
मेधा आलकरी	३०० रुपये
अनुराधा गोरे	३०० रुपये
ज्योती रत्नपारखी-वालझाडे	४०० रुपये
अनुराधा गोरे	३५० रुपये
देवेंद्र राज अंकुर	
अनुवाद : डॉ. वसुधा सहस्रबुद्धे	२५० रुपये
शशिकांत जागीरदार	२५० रुपये
अनुराधा गोरे	४५० रुपये
अनुराधा गोरे	४५० रुपये
संपदा जोगळेकर-कुळकर्णी	
सोनाली लोहार, हर्षदा बोरकर	
निर्मोही फडके	४०० रुपये
प्र. के. वकारे	२०० रुपये
प्राजक्ता माळी	१०० रुपये
डॉ. हेमा पुरंदरे	६०० रुपये
सुधीर नाफड	२२५ रुपये
बाळू दुगाडूमवार	३०० रुपये
डॉ. प्रेमनांद रामाणी	२०० रुपये
डॉ. राणी खेडीकर	१५० रुपये
चंद्रशेखर सानेकर	२५० रुपये
रविन थत्ते	३५० रुपये
शरद काळे	३५० रुपये
शिरीष घाटे	७५० रुपये
रवी मांद्रेकर	५०० रुपये
अनुराधा नेरूरकर	१५० रुपये
मेघना साने	२०० रुपये
संकलन : डॉ. माधव राजवाडे	३०० रुपये
संगीता अरबुने	१०० रुपये
भरतकुमार गायकवाड	१२५ रुपये
मकरंद देवरांम भारंबे	२५० रुपये
वसंत वासुदेव दाते	२०० रुपये
सॅबी परेरा	२५० रुपये
उषा तांबे	२०० रुपये
पु. रा. रामदासी	२५० रुपये
संदीप रामराव काळे	२५० रुपये
संजय चौधरी	१५० रुपये
संजय चौधरी	१०० रुपये
जनार्दन शां. संखे	२५० रुपये
विजय कसबे	५० रुपये

महाराष्ट्र शासन

महाराष्ट्र शासन

मराठी भाषा विभाग

महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ
मराठी विश्वकोश
महाराष्ट्र राज्य
मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ
अधिक माहितीसाठी
<https://marathivishwakosh.org>

भाषा संचालनालय, महाराष्ट्र
अधिक माहितीसाठी
<https://director.marathi.gov.in>

महाराष्ट्र राज्य साहित्य
आणि संस्कृती मंडळ
अधिक माहितीसाठी
<https://sahitya.marathi.gov.in>

मराठी भाषा विभाग
मराठी भाषेच्या सर्वांगीण
विकासाच्या दृष्टीकोनातून
स्वतंत्र प्रशासकीय विभाग म्हणून
मराठी भाषा विभागाची निर्मिती.
अधिक माहितीसाठी
<https://marathi.gov.in>

राज्य मराठी
विकास संस्था
अधिक माहितीसाठी
<https://rmvs.marathi.gov.in>

ममम
मम
मम

अंथालीतर्फे प्रसिद्ध शब्दरुची विशेषांक प्रकाशनास
महाराष्ट्र शासनाच्या हार्दिक शुभेच्छा...

महाराष्ट्र शासन

Maharashtra Film, Stage and Cultural Development Corporation Limited
(A Government of Maharashtra Undertaking), Filmcity, Goregaon (E), Mumbai - 400065

Ultimate Shooting Destination **DADASAHEB PHALKE CHITRANAGRI (FILMCITY)**

One of the largest Studio Complex in India

DADASAHEB PHALKE CHITRANAGRI (FILMCITY) (POPULARLY KNOWN AS FILM CITY MUMBAI)

Creating world class Film, Media & Entertainment (FM&E) Infrastructure in the heart of Mumbai

- Dadasaheb Phalke Chitranagri or Filmcity Corporation, was established in 1977
- Located at Goregaon (East), Mumbai, Maharashtra, India
- Filmcity premise comprises of 16 AC Studio 72 Outdoor Shooting Location; 76 Makeup Rooms; Permanent Shooting Locations including Helipad, Lake, Temple & Court.
- Pre and Post Production Facilities.
- Huge sets are constantly being created in Filmcity for big budget films and mega TV serials.

Famous Movies & Serials Shots

Devdas (Shahrukh Khan)	Taarak Mehta Ka Ooltah Chashmah
Mission Kashmir	Sukh Mhanje Nakki Kay Asta
Kedarnath	Kaun Banega Crorepati
Bajrangi Bhaijaan	Gum Hai Kisi Ke Pyar Mein
Gangubai Kathiyawadi	Balumamachya Navan Changbhala
Antim	and many more

Single Window Portal - Ease of Filming Permission

- 1100+ Online Applications Processed
- 250+ Registered Production Houses
- 8 Key Departments Onboarded

**FEEL THE CINEMA IN
BOLLYWOOD PARK.**
Filmcity Mumbai

www.mumbaiilmcitytours.com

LATEST ATTRACTION

BOLLYWOOD PARK is a park of its kind in the world which consists of fascinating zones, allowing visitors to experience different environments inspired by the greatest **BOLLYWOOD BLOCKBUSTERS**. It gives an alley of diverse culture from all corners of India to have an explosion of colours, music, and dance styles. The park provides various aspects of the film industry and further an abstract of the park to incorporate a whole design.

For further details please reach out to:

Managing Director, Maharashtra Film, Stage & Culture Development Corporation Ltd
Dadasaheb Phalke Chitranagri,
Goregaon (East) Mumbai - 400065
Ph No: +91 22 2849 7510 / +91 22 2849 7500

Website: www.filmcitymumbai.org